

В. М. Куклін

Камені
СПОТИКАННЯ

ЕСЕ

ХАРКІВ – 2018

УДК 11: 316.422
К 88

Рецензенти:

Л. Г. Сокурянська – професор, доктор соціологічних наук, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Є. М. Воробйов – доктор економічних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до друку рішенням Вченої Ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 4 від 28 березня 2016 року)*

Куклін В. М.

К 88 Каміні спотикання: есе / В. М. Куклін – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. – 172 с.

ISBN 978-966-285-520-3

Книга являє собою збірник есе, написаних і частково опублікованих у період з 2014 по 2016 рік. Обговорюється вплив ментальності етносів на характер соціальних і економічних процесів, а також здатність народів скористатися можливостями, які надає їм історія. Велика увага приділяється умовам формування атмосфери довіри в людських відносинах, особливостям поведінки людей у соціумі, зокрема природі соціальних ролей блазнів і фанатів. Особливий інтерес представляє обговорення проблем реформування економік. Розглянуто феномен реваншу маргінальних соціальних груп і держав у сучасному інформаційному світі.

Для широкого кола читачів.

УДК 11: 316.422

ISBN 978-966-285-520-3

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2018

© Куклін В. М. 2018

© Кукліна Г. М. Переклад з російської мови, 2018

© Дончик І. М. Дизайн, макет, 2018

© Рижова Ю. М., макет обкладинки, 2018

*Пам'яті моєї дружини
Кукліної Надії Олександрівни
присвячується*

ВІД АВТОРА

Хвилюючі події, що відбуваються навколо нас, тією чи іншою мірою торкаються всіх нас, лише зрідка втішаючи, а здебільшого — ламаючи та нівечачи наше життя, життя наших рідних і близьких, друзів, людей, що живуть і працюють поряд із нами. І дуже важливо, стримуючи нав'язане оточенням збудження чи інколи знизивши градус роздратування й образи, спробувати тверезо розібратися, що саме відбувається з нашим світом, чому люди, інститути, держави поводять себе саме таким чином, які цілі ставлять перед собою, на що розраховують в кінцевому результаті.

Всі есе, більша частина яких уже опублікована, були написані в період з початку останніх соціальних заворушень в Україні на фоні стрімкого розвитку нестабільності на Близькому Сході, незатихаючих відголосків Арабської весни, розширення терористичної діяльності в розвинутих країнах, котрі, в свою чергу, перейшли до активних бойових дій проти радикальних ісламських режимів, які посилилися в останні роки. Схоже, що для викінчених об'єктивних оцінок всіх цих процесів час ще не настав, але тим паче буде корисно намагатися осмислити те, що відбувається, і спробувати віднайти та виявити мотиви подій, визначити рухомі сили процесів. Зрозуміло, що це навряд чи під силу зробити навіть великій групі людей, зацікавлених та захоплених подібного роду задачами, тим більше, що інформованість у всіх різна, і, вочевидь, — не достатня. Але треба усвідомлювати, що навіть дуже обізнані люди навряд чи можуть похвалитися знанням істинних мотивів з причини швидких змін обставин і мінливого співвідношення сил, які відразу впливають на поведінку учасників, в котрій можна простежити більшою мірою суб'єктивне ставлення і до дійових осіб процесів, і до самих процесів. Проте саме в спробах усвідомити, знайти пояснення можна хоча б для себе самих сформулювати уявлення про дійсність.

Автор не ставив за мету аналізувати поточні події, а всю увагу приділив розгляду з позиції зацікавленого спостерігача узагальнених особливостей поведінки учасників цих подій, тобто характерних типів у складі соціальних груп. Це не схоже на аналіз поточних ходів шахової партії чи навіть на аналіз положення фігур на шаховій дошці. Швидше мова йде про інтереси, мотиви та можливості окремо взятих фігур та їх конфігурацій у цих численних протистояннях, що різночасно починаються, призупиняються та завершуються. І як часто в них буття випереджало свідомість, та як часто не навпаки.

Себто головна увага в книзі приділена різним типам людей, спільнот і еліт, широко представлених у палітрі сучасного життя цивілізації саме в умовах глобалізації економіки та інформаційної революції. Не настільки були цікавими виокремлені особистості, що швидко виникали на світовій сцені і не менш стрімко її покидали. А насамперед важливими були довголітні соціальні типи і групи, які, маючи інтереси, здебільшого корисливі, виявляли різні наміри й орієнтувалися на означені лінії поведінки.

Ця книга — відголосок поглядів та уявлень, які домінували в згаданий період, осмислених автором та численними зацікавленими людьми в інформаційному просторі і зібраних під окремими темами. Вибір тематики визначався розвитком подій і питаннями, які виникали і на котрі не лише автор, а і його оточення намагалися віднайти хоч якоюсь мірою зрозумілі відповіді.

Автор висловлює подяку Ірині Миколаївні Дончик, яка в котрий раз чудово оформила та структурувала книгу, та Ганні Михайлівні Кукліній за яскраво зроблений переклад з російської мови. Також щиро дякую К. М. Журавель, А. І. Самсоновій та Ю. М. Рижовій за докладені зусилля у зв'язку з публікацією книги.

ПАСТКА МЕНТАЛЬНОСТІ

Ментальність – індикатор національної та регіональної ідентичності, яку кожна спільнота відчайдушно намагається зберегти. Формується вона в історичні відрізки часу. Ментальність визначає характер спільноти і її реакції. Це не вирок, а просто діагноз. Консерватизм ментальності обумовлений ступенем відстороненості та ізоляції певної спільноти від навколишнього світу. І навпаки, її мінливість визначається впливом інших етносів і націй. Еліти, які представляють державу в міжнаціональних відносинах, здатні як повести свої народи до вершин прогресу, так і втягнути їх у малоприємну стагнацію, граючи на різних проявах ментальності. Але, викликавши реакцію мас, еліти можуть стати рабами власного вибору, потрапивши в пастку ментальності власного народу.

*Ми – те, чим ми намагаємося здаватися,
тому ми повинні бути дуже обережні в тому,
чим ми намагаємося здаватися. К. Воннегут*

ВИТОКИ МЕНТАЛЬНОСТІ

Історія, представлена в книгах, і реальне життя багатьох поколінь дещо сумбурні і не завжди залишають слід у свідомості нащадків. Похмурі часи середньовіччя, масштабні війни та зрушення, періоди спокійного життя здатні якимось вигадливим чином формувати характер нації. Всі люди, котрі належать до нації чи етносу, дивовижним чином «відчувають себе частиною цієї спільноти».¹

В кожній спільноті, колективі, суспільній структурі за життєвий період не одного покоління формується негласний звід морально-етичних правил, порушення яких ця спільнота засуджує у формі явного несхвалення, навіть обструкції. Наявність формальних правил, а на інтегрованому рівні – законів зазвичай межує з внутрішнім морально-етичним кодексом, інколи пересікаючись, а іноді відрізняючись аж до окремих протиріч. Загалом менталітет завжди пов'язаний із побоюванням чи навіть страхом змінювати певні відношення в соціумі та, що головніше, з небажанням руйнувати вже звичні рольові функції. Зміна менталітету навіть найменшою мірою пов'язана з впровадженням у масову свідомість і засвоєнням нею інших уявлень, а також – із корекцією рольових функцій.

Кожен новий член суспільства повинен підлаштовуватися під загальноприйняті норми і через деякий час вже не намагається суперечити загальним настроям та поглядам. В протилежному випадку він змушений буде піти, щонайменше – відійти в тінь. Інколи дивуєшся, що люди, ознайомившись з очевидними фактами і аргументацією, твердо заявляють, що, мовляв, все це їм

---

1 Anderson B. Imagined Communities / B. Anderson. – Verso Books, 1991. – 234 p.

чудово відомо, але повірити в це вони ніяк не можуть і не бажають навіть обговорювати що-небудь. Тому що факти і аргументи, ніяк не сумісні з усталеною системою поглядів, чи, як зараз прийнято казати, – цінностей, просто ігноруються². Виявлені невідповідності спричиняють відчутний стрес, а тому їх відхиляють задля душевного спокою.

Пріоритети особистості чи держави. Вихідці з соціалістичного табору, особливо із СРСР, з дитинства знаходились в атмосфері тотального домінування суспільних інтересів над інтересами особистими³ і внутрішньо були згодні з постулатами соціалістичного кшталту: запереченням приватної власності⁴, неможливістю експлуатації однієї людини іншою на цій базі, рівністю, аж до неможливості володіння примітним багатством чи навіть статком, який був би недосягненим для інших людей. Агресивне викорінювання інакомислення теж сприяло пригнобленню індивідуальності⁵. Особливо культивувалося почуття причетності до великої, могутньої, здатної нехтувати умовностями сили держави⁶. Конкуренція сприймалася в духовному, іміджевому плані, не матеріалізуючись у помітні придбання і володіння. Вимоги до кожної окремої людини висувалися від імені колективу, народу, держави. Відхилення від цих правил осуджувалися, піддавалися обструкції навіть серед простих людей. Це життєвий устрій, коли людину з дитинства привчали не брати на себе відповідальність, коли виникала звичка бути підлеглим⁷, яка формувала патерна-

- 2 Хоча подібна поведінка, як зазначив А. Курпатов, властива будь-якій людині, бо «позбавлення від помилок в нашому суспільстві – це куди більш страшний гріх, ніж генерація будь-якої, відчайдушної і пишномовної дурниці. Ми на якомусь підсвідомому, інтуїтивному рівні опираємося визнанню будь-якої чесної відповіді на поставлене нами ж самими питання».
- 3 Як сформулював І. Губерман, «...мы строим счастье сразу всех, и нам плевать на каждого».
- 4 Особиста власність при цьому визнавалася.
- 5 Як занепокоївся ще в своїй книзі «Спогади про війну» Н. Нікулін: «Як у мирний час проводилися арешти і страти найпрацьовитіших, чесних, інтелігентних, активних і розумних людей, так і на фронті відбувалося те саме, але в ще більш відкритій, огидній формі. ... Треба думати, ця селекція російського народу – бомба уповільненої дії: вона вибухне через кілька поколінь... ».
- 6 «В єдиному пориві робити щось спільне». Як зауважив М. Веллер, «для людини набагато цінніше бути членом соціуму і діяти з ним вєдино, ніж мати свою власну думку і опинитися одному».
- 7 Підспудно цьому сприяють масові заходи, для прикладу – безлічі людей, які (нехай навіть знехота або з іронією) виконують накази і розпорядження. Сугестивність навіть раніше незалежних новачків у слухняних і легко керованих волею окремих людей колективах значно зростає. Всі, хто відвідував багатолюдні паради за радянських часів, пам'ятають цю атмосферу колективно-

лістичні настрої в самій спільноті. Виникала непомірна вимогливість до суспільства, його еліти, схильність переносити на інших вину за незручності, втрати, навіть за власні помилки⁸. Проте кожен розумів – чим вища сходинка в ієрархії, тим більші привілеї. А отже, головний життєвий стимул – залізти, нехай навіть по головах, але щоб якнайвище, щоб врятуватися від принижень маленької людини. Принижень, які в демократичних країнах суттєво подавлені організацією і устроєм життя. Переродження, що сталося пізніше, зачепило тільки тих небагатьох, що були здатні тверезо оцінювати дійсність, схильних до перенавчання уже в відкритому інформаційному просторі.

Відмова від раціональності. Прискорення темпів життя, соціальних та економічних процесів призводить до змін у характері прийняття масштабних рішень. І справді, як у шахах в умовах цейтноту важко⁹ знайти раціональне рішення, так і в швидко-

плинному житті обставини та людське оточення все частіше не дають можливості для розважливих обдумувань.

Люди орієнтуються не на раціональні схеми прийняття рішень, а на деякі відомі їм або ж запропоновані колегами, партнерами чи навіть засобами масової інформації приклади поведінки в схожих умовах

Тому люди орієнтуються не на раціональні схеми прийняття рішень, а на деякі відомі їм або ж запропоновані колегами, партнерами чи навіть засобами масової інформації приклади поведінки в схожих умовах. Якщо продовжувати порівняння з шахами, то це означає, що

люди не настільки схильні розраховувати власну лінію поведінки крок за кроком, бо це складно і забирає час, а більше схилиються до формування зручної і стійкої позиції, яка дозволяє сподіватися на кращі перспективи в майбутньому.

го підйому, відчуття солідарності з оточуючими, що дозволяло керівництву цих хороводів легко управляти масами.

- 8 Хоча і без зовнішніх впливів, люди частенько проєктують власну незадоволеність життям на оточуючих, переносять на них провину за свої незручності і нестатки. Простодушна людина зазвичай несвідомо, хоча в клінічних випадках і усвідомлено, намагається зняти з себе відповідальність за негативні явища і невдачі, які трапилися. Таким способом вона намагається привести свою психіку в рівновагу, зняти напруження, страх, занепокоєння своїми невдачами.
- 9 Або неможливо, наприклад в умовах цугцвангу, коли всі дії нав'язують і суперники, і ситуація, що склалася.

Інколи такі приклади поведінки і вибір таких позицій не відповідають ситуації, взяті з минулого або ґрунтуються на помилкових рішеннях. Це приводить до помилок, не передбачуваних на початку шляху.

Парадокси ментальності. В авторитарних режимах активність каралася владою, яка остерігалася публічних та індивідуальних збурювань. А в народі активність засуджувалася через небезпідставний страх перед репресіями, які б зачепили оточуючих. Окрім того, за загального, майже рабського приниження, активні люди своєю поведінкою підкреслювали нікчемність оточення і тому сприймалися останнім як вискочки, збуджуючи роздратованість¹⁰. Життєві тягарі і свавілля влади народ терпів, пружина народного терпіння стискала до меж, немислимим для людей, які проживали в демократіях¹¹. При цьому, як відмітив соціолог Л. Гудков, в поведінці авторитарного суспільства «домінує “комплекс в'язня”, комплекс апатії і агресії... і відчуття щоденного хронічного приниження від буденного життя, залежності влади... пасивна адаптація до всіх змін, і, в першу чергу, до політики влади... якось обійти, схитрувати, якось вискочити з цієї ситуації самотужки. Усвідомлення того, що ми ніколи не будемо жити, як у нормальних державах... і викликає жажливе почуття агресії». І якщо стається бунт, то він «бессмысленный и беспощадный». В таких умовах владі інколи вдавалось використовувати сформовані історично чи навіть власноруч образи ворогів і недругів для консолідації нації, для реалізації схем грабунку та наживи за їх рахунок, задля списування на них власних помилок та огріхів. Відсутність перспектив, втрата поваги до себе та оточуючих, нездатність жити як живуть сусідні народи, весь цей негативний потенціал, як виявилось, не важко спрямувати на вдало підказані провокаторами образи ворогів. З іншого боку, покоління, виховані в патримоніальних суспільствах, чекали від держави вирішення всіх насущних питань, при цьому не просто розраховували на допомогу влади, а вимагали цю допомогу. І коли з'являлася місцева чи зовнішня впливова політична сила, яка обіцяла їм миттєве покращення життя, то й не дивно, що

10 «Нездатність змінити ситуацію і небажання щось змінювати, засноване на усвідомленні цього, включає «захисний механізм: те, що відбувається, сприймається як правильний порядок речей. І ворогом стає не диктатор, який принижує тебе і знищує твою власну країну, а той, хто говорить тобі правду». В. Портников. Радіо Свобода.

11 Невдоволення в демократіях ставить за мету висловити лише незадоволеність діями влади. Люди не бояться висловлювати свою думку. Занепокоєння, яке провокує демонстрації, зазвичай далеко від люті і спраги помсти, що затьмарюють розум і провокують безглуздість і нещадність. У цих демонстраціях більше від раціонального розрахунку, ніж від роздратування і образи.

люди, виховані в таких умовах, цю силу підтримували. Цікаві риси ментальності демонструють спільноти, які тривалий час жили в ізоляції, звикли до думки, що навколо якщо не вороги, то принаймні – не друзі¹². Будь-хто, хто намагався покинути таку спільноту, вважався зрадником. Перебіжчиків намагались утримати в своєму оточенні навіть силоміць. Підхід «свій-чужий» формував стійке уявлення¹³ про те, що «своїм» багато чого дозволено (звідси не далеко і до виправдання корупції). І спільнота «своїх» змушувала маси консолідуватися на основі конкретних (краще – відвойованих) символів і харизматичних персон.

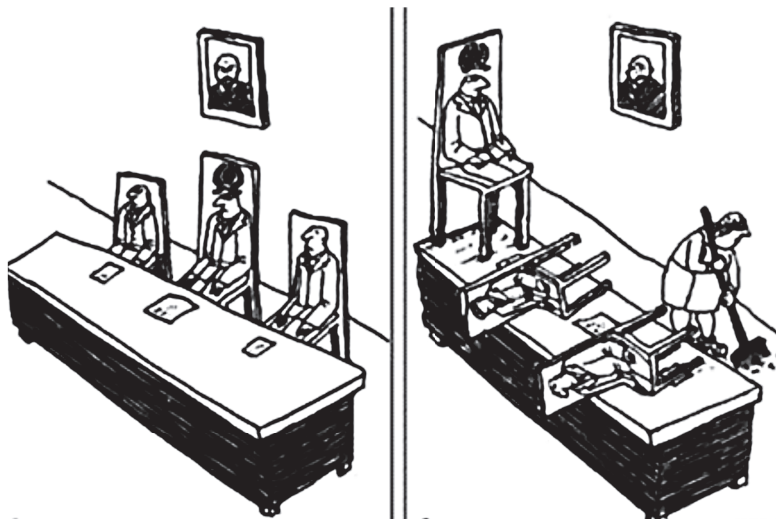
Корисно також підняти питання про відповідальність спільноти за поведінку своїх членів. М. Веллер небезпідставно вважав, що «будь-якій нормальній людині властивий наявний у неї соціальний інстинкт. Цей соціальний інстинкт примушує її займати якомога вище місце в соціальній ієрархії... Другий аспект соціального інстинкту: потреба людини належати до найбільш могутнього, славетного, сильного, багатого соціуму. Ось це бажання бачити свій соціум наймогутнішим і викликає таке патріотичне захоплення». І далі: «Історія про те, що злочинець не має національності – абсолютні дурниці, тому що, якщо заперечується спільність людей як певна соціальна єдність...якщо заперечуються об'єктивні закони соціуму...з такою людиною неможливо розмовляти, вона просто в полоні сучасної демагогії, в полоні сучасної ліберальної ідеології».

РОЛЬ ЕЛІТ

Про формування еліт. Суверенні суб'єкти на світовій шаховій дошці мають різну політичну, економічну та військову силу. Хистка рівновага існує, допоки виконується баланс інтересів та можливостей. Стежити за цією рівновагою повинні політичні і частково економічні еліти, хоча інколи мова йде про одні й ті ж клани, представники яких займають місця у відповідних ієрархіях. Порушення балансу відбувається не тільки тоді, коли змінюється співвідношення сил і в лідери виходять ті, що раніше були в тіні. Це як раз прогнозовані в середньостроковій перспективі процеси. І навіть недосвідчений спостерігач може побачити заздалегідь, як набирають силу чи слабнуть окремі учасники світової конкурентної боротьби, що часто не приводить до серйозних криз,

12 «Захід є Захід, Схід є Схід, і з місць вони не зійдуть...» Дж. Р. Кіплінг «Балада про Схід і Захід».

13 З виступу відомого соціолога «Левада-центру» А. Левінсона.

якщо тільки мова не йде про країни зі зрілою елітою, яка формувалася впродовж багатьох поколінь.

Політика вимагає від еліти вміння домовлятися, враховувати власні і чужі реальні можливості та не займати жорстку позицію в суперечках і конфліктах, не маючи аргументів, достатніх для отримання незаперечної переваги. Зрілі еліти успішні саме тому, що століттями формували зв'язки поміж своїх представників – політичні, виробничі, культурні, а здебільшого родинні і дружні¹⁴.

Велике значення має оточення, в якому готують людей до державного менеджменту. В аристократичному середовищі юному нащадку раніше з дитинства прищеплювали уявлення про його виключну роль в суспільстві. Обговорюючи в його присутності державні проблеми і їх вирішення, формували в його свідомості надзадачі, прагнення зайняти найвищі рівні ієрархії, відповідальність за долю нації. З психології відомо, що саме позамежні масштаби надзадач, базовані на безпосередньому спостереженні за вельми успішними особистостями, і формували в цьому середовищі найпотужнішу мотивацію у юнаків. Це в багатьох випадках піднімало їх самооцінку та змушувало їх навіть без зовнішніх впливів подвоювати зусилля з накопичення знань, засвоєння навиків, провокувало на рішучу ранню кар'єру в державних і муніципальних структурах. Неписані морально-етичні норми аристокра-

14 До речі, престижні університети тому настільки привабливі, що дають можливість опинитися в умовах міжнародної еліти.

тичного середовища визначали їх поведінку значно більше, аніж вимоги законодавства¹⁵. Осуд людей зі свого кола сприймався як катастрофа й часто приймав форму загального осудження та навіть обструкції. Все це в своїх оптимальних проявах дозволяло розвинути таланти та здібності значної частини цього стану, представляло світові людей неординарних.

Багато успішних молодих представників з кланів капіталістів у пізніх поколіннях також демонстрували і відповідальність, і настирність в навчанні та кар'єрі. Але капіталістичний світ,

Політика вимагає від еліти вміння домовлятися, враховувати власні і чужі реальні можливості та не займати жорстку позицію в суперечках і конфліктах, не маючи аргументів, достатніх для отримання незаперечної переваги

заснований на нав'язуванні споживачеві своєї продукції та послуг, не міг тією же мірою, що й за феодалізму, скористатися своєю силою та владою, а тому вдовольнявся імітацією, недосказаністю, аж до примітивного обману. Та й сама по собі економічна конкуренція, складові якої інколи були вельми віддаленими від декларованої моралі та етики, містила в собі добрячу частку шахрайства. Окрім того, численність

економічної еліти значно переважала численність колишньої аристократії. В цьому випадку внутрішні морально-етичні механізми контролю і стримування еліти виявились менш ефективними, аніж у їх попередників¹⁶.

Аристократи і демократи. Колишня аристократія, яка з юності готувала своїх нащадків до ролі ефективних правителів, часто досягала мети. Але й там, де більш дорослі, проте не цілком здатні нести тягар влади юні правителі не справлялися, їм на допомогу приходили численні родичі в складі еліти цієї держави чи країн-сусідів. Зрозуміло, що в цьому колі йшла відчайдушна боротьба за владу, але ця боротьба, окрім негативних потрясінь для суспільства,

15 Зауважимо, що застосування цих морально-етичних правил зазвичай поширювалося лише на аристократичні кола і загалом не стосувалося публіки з нижчих соціальних верств.

16 До речі, розуміючи це, громади багатьох країн зберегли контроль аристократії над державною та регіональною політикою. Див. про це саркастичне есе Марішаль Л. Біопсія багатства / Л. Марішаль. пер. Е. А. Покалюєвої. // В книзі Федотова В. Г. Глобальний капіталізм: три великі трансформації / В. Г. Федотова, В. А. Колпакова, Н. Н. Федотова – М.: Культурная революция, 2008. – 608 с. С. 565–590.

приносила ще й користь – формувала сильних особистостей, які творили історію і забезпечували прогрес. У сучасних умовах тільки демократія з її багатопартійною системою здатна також на тривалому проміжку часу перманентно формувати політичну еліту, в якій наступництво підтримується не стільки родинними відносинами, скільки партійною дисципліною і традиціями¹⁷. Зв'язки всередині еліти та між елітами, котрі аристократія формувала за рахунок родинних відносин, тут створюються за рахунок міжпартійних та між-державних контактів. Однак і самі партії повинні проіснувати протягом життя багатьох поколінь, щоб усталилася партійна ідеологія і була створена система відбору та виховання її нових членів, щоб виникли довгострокові контакти декількох поколінь представників міжнародної еліти. Контакти якщо не родинні, то хоча б ділові і дружні. Певний час потрібен політикам, щоб усвідомити, з ким вони мають справу, спрогнозувати реакцію та можливі дії своїх колег. Так поступово з особистостей, які протягом багатьох років зберігали вплив на політичну владу не в одній країні і не випадали з кола людей, відповідальних за прийняття рішень, сформувалася вища капіталістична еліта. Умовою збереження позицій відомих фамілій у різних поколіннях були родинні зв'язки, контроль над мережею галузей, компаній і фінансових структур. Залежно від удільної ваги в світовій економіці кожної з цих складових і визначався вплив їх представників. Зрозуміло, що ввійти в це коло людей так само непросто, як у свій час було непросто опинитись у вищих аристократичних пластах. Тому навіть дуже багаті і/або ті, що здобули значний політичний вплив та владу, парвеню зовсім не обов'язково будуть допущені в кола вищої світової еліти. Їх мають роздивитися, вони повинні зарекомендувати себе як члени команди, яка визначає долю людства, значною мірою ґрунтуючись на довготерміновому збереженні свого колективного впливу. Наслідування аристократичним підходам у новій капіталістичній еліті проявляється в тривалому

17 Але і в демократіях середовище відрізняється відомою агресивністю. Бо, як тонко зауважив Б. Франклін, «демократія – це домовленість про правила поведінки між добре озброєними джентльменами». Відзначимо бажаність культури (джентльмени) і силових можливостей (озброєння).

узгодженні позицій, у виборі тенденцій і стратегій на основі консенсусу. При цьому вищі ешелони схильні перекладати вирішення тактичних питань і прийняття конкретних рішень на плечі нижчих рівнів, що формально позбавляє їх від відповідальності.

Коли ж в результаті революцій дійовими особами на вищих ієрархічних рівнях управління масово стають парвеню, ситуація змінюється. Багато країн, котрі не володіють стійкою політичною системою, не здатні розвиватися еволюційно, страждають від революцій, які не дають змоги сформувати зрілу політичну еліту. В інших країнах, що потрапили в складне економічне становище, а більшою мірою – за ображеної національної свідомості¹⁸, політична еліта може ослабнути настільки, що владу захоплять маргінальні, не готові до ефективного державного управління сили.

Біда в тому, що всі попередні правила та домовленості, часто негласні і прийняті на основі особистих, родинних та інших зав'язків із представниками еліт різних суверенних суб'єктів, новою елітою революціонерів практично дезавуюються. Формальні декларації про наслідування політики, як правило, не реалізуються. І справа тут не лише в складності усвідомлення молодими недовідченими політиками важливості попередніх домовленостей, але і в стійкій недовірі до будь-яких домовленостей. Це об'єктивний процес, який вносить дисонанс у міжнародні відносини, і потрібно немало часу для інтеграції в світову політичну систему фактично нового державного утворення¹⁹.

Люди сприймають владу або як спосіб збагатитися, або як спосіб самореалізації, не усвідомлюють, що це тільки привабливий фасад для відповідальності

Люди, які несподівано, силою обставин та випадку, отримали політичну й економічну владу, до якої їх не готували кілька поколінь предків або усталені партійні системи, часто не уявляють собі рівень відповідальності, не можуть усвідомити свою історичну

роль. Вони сприймають цю владу або як спосіб збагатитися, або як спосіб самореалізації, не усвідомлюють, що це тільки привабливий фасад для відповідальності, оскільки *noblesse oblige*. І чим масштабніші влада і багатство, тим важчий тягар відповідальності.

18 Тоді, як відзначав зі знанням справи М. Веллер, «бійся своїх молитв [див. його книгу «Великий останній шанс», 2005], вони можуть виповнитися».

19 Бо держава в нормальних міжнародних відносинах – це, перш за все, еліта.

Введення в свій час у цивілізовану практику ділових відносин²⁰ юридичної особи, яка в більшості випадків несе матеріальну відповідальність за нанесені збитки, і звільнення від такої відповідальності фізичних осіб, дозволило залучити до господарської діяльності багатьох розумних людей, які в інших умовах не ризикнули би займатися бізнесом, що і стало причиною економічного злету цивілізації. Подальше зниження рівня відповідальності фізичних осіб проявилось в домінуванні акціонерних об'єднань, рад спостерігачів і в створенні численних громадських організацій. В політиці раніше відповідальність брали на себе правлячі династії та наближена до них аристократія. Пізніше зниження рівня відповідальності фізичних осіб за невдалі рішення відбувалося вже за рахунок переносу цієї відповідальності на інститути і юридичні особи – політичні партії. Тут теж, як сніговий вал, ростуть міжурядові об'єднання, структури та організації, які перебирають на себе частину управлінських функцій.

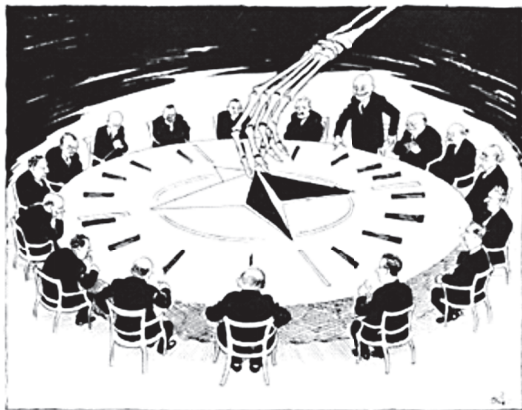
Але в країнах, що розвиваються, і країнах постсоціалізму в економічному і політичному житті роль окремих фізичних осіб або невеликих олігархічних груп залишається достатньо значною. Це дозволяє їм активно втручатися в перерозподіл суспільних багатств та узурпувати владу для підтримки status quo, що і заносить над ними дамоклів меч народного розчарування. В недемократичних країнах люди, які це розуміють, часто відмовляються від влади та багатства, усвідомлюючи, що в додаток доля вручить їм і особисту відповідальність, якої вони бояться²¹.

Страсті по феодалізму. Як би не конструювали незрілі еліти свої спільноти і суспільні структури, час від часу з'являється щось на

20 У тіньовому бізнесі, який зрісся зі злочинним середовищем, як і раніше, практикується особиста відповідальність фізичних осіб за завдані збитки, що відвертає від подібної діяльності нормальних людей.

21 До речі, якщо суспільство, відмовляючись від демократичних реформ, не мотивуватиме інтелектуалів займатися діяльністю, яка передбачає високий ступінь відповідальності, в цих сферах з великою часткою впевненості можна буде спостерігати юрби амбітних невігласів.

кшталт феодального устрою²², зробленого по час грубо і вульгарне. Особливо цікаві в цьому плані держави, які поки що назвати демократичними важко. Незважаючи на наявність всіх необхідних інститутів влади і суспільного представництва, ці організації через збереження *de facto* колишніх і неправових²³ методів управління і розподілу

народного багатства нагадували нашвидкуруч змонтовані бутфорські конструкції. У цих країнах через домінування силових методів управління впевнено формувався післяфеодальний принцип діяльності інститутів управління і використовувалися ієрархічні типи організації суспільного життя²⁴. Цікаво, що за раннього феодального

ладу, феодал дарував своїм васалам землі і людей, які цю землю заселяли. Зрозуміло, що васал ставав людиною багатою і впливовою. Але в будь-який момент, у разі порушення гласного чи не цілком договору з цим васалом феодал міг все забрати, а васала показово покарати, що він часом і робив. І васали, розуміючи це, намагалися не засмучувати свого феодала і явно або не дуже визнавали за ним право все що подаровано відняти. Зрозуміло, що вони щось собі на чорний день приховували, але на все дароване зі зрозумілих причин не розраховували. Якщо феодал дізнавався, що щось відбувається за його спиною, то міг і змусити повернути (тобто мова про права власності не обговорювалася). Причина такого світоустрою проста, васалу треба було платити, щоб він старанно щось робив для феодала – володаря. Наприклад, виконував його примхи і глобальні (щоб увійти в історію) проекти, приборкував непокірних. Багато пізніше відомі авторитарні режими брали на озброєння такий принцип державного будівництва, прикрашаючи фасад всілякими декораціями на манер конституційних судів і парламентів.

- 22 Прикладом такої структури управління є організована злочинність.
- 23 Правова система в таких державах зазвичай також приведена у відповідність до демократичних норм права, однак де факто багато норм і правил не виконуються або виконуються вибірково відносно лише до опонентів влади і нижчих соціальних верств, виключаючи правлячу еліту.
- 24 Корисно ознайомитися з книгою Восленського М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: «Советская Россия» совм. з МП «Октябрь», 1991. – 624 с.

«ПАГУБНА САМОВПЕВНЕНІСТЬ²⁵»

У внутрішній політиці еліти часто звертаються до менталітету націй, намагаються використовувати позитивну, а частіше негативну енергію мас для вирішення великих проблем державного будівництва. Країни завжди для свого розвитку потребують коштів і їм необхідний досить високий рівень мобілізації трудових ресурсів. Представники еліти при цьому намагаються не забути про себе, обкладаючи націю корупційним податком і використовуючи адміністративний ресурс для переділу власності. Зрозуміло, що виникає певний опір намірам і діям із боку внутрішньої опозиції і зовнішніх корпоративних та суверенних партнерів, для боротьби з якими еліти і намагаються залучити союзників – народні маси своєї та сусідніх країн, використовуючи слабкі і сильні сторони їх ментальності.

Збуривши таким чином маси, необачні люди при владі можуть легко опинитися тріскою у виниклій водоверті вже погано керованих подій. Зростання активності населення, охоплюючи все більшу його масу, руйнує саму можливість управління. Мабуть, для кожної соціальної системи існує максимально допустимий масштаб області управління, на якому відомі його механізми стають неефективними. Крім того, з ростом масштабу сам характер процесів може змінюватися, набуваючи таких рис, які неможливо було передбачити, опираючись на попередній досвід.

Але якщо ці мотиви, орієнтовані на збагачення і консолідацію влади, зрозумілі і, мабуть, цілком очікувані, то бажання різко змінити сформовану картину світу, підім'яти під себе регіони і навіть сусідні держави, яке у такої еліти зазвичай авторитарних режимів неодмінно з'являється, може виявитися більш ніж поспішним і непродуманим. Ці та інші незрілі владні еліти часто не здатні усвідомити свої можливості і реальний стан керованих ними суверенних суб'єктів. Бо, як зауважив Ч. Дарвін: «Невігластво частіше народжує впевненість, ніж знання». А найголовніше, вони або не можуть або не хочуть враховувати, чи готова світова спільнота, поведінка якої заснована на використанні виправданих історично традицій, погодитися з їх намірами.

Нерозуміння цього загрожує гострими конфліктами, коли більш потужні в економічному і військовому відношенні суверенні

25 Як попереджав Фрідріх Август фон Хайек на сторінках своєї книги «Згубна самовпевненість», людям «властиво, як правило, переоцінювати інтелект і думати, що ніби-то ми повинні бути зобов'язані всіма перевагами, які дає нам цивілізація, свідомому задуму, а не слідуванню традиційним правилам поведінки».

суб'єкти, стикаючись з тим, що політичні консультації, натяки і наведені аргументи не мають перспективи, застосовують силу проти сусіда, який, як їм видається, не усвідомлює реалії. Особли-

Для кожної соціальної системи існує максимально допустимий масштаб області управління, на якому відомі його механізми стають неефективними

во, якщо внутрішні і зовнішні стримуючі фактори²⁶ в агресивно налаштованій стороні ослаблені. Ілюзії, що виникають у керівництва вельми озброєних й економічно не слабких країн, еліта яких постійно змінюючись, не досягала необхідної зрілості, цілком здатні штовхнути її на реалізацію агресивних програм, з якими

світова спільнота не схильна буде погодитися. Зазвичай політичні системи в таких агресивних суверенних суб'єктів виявляються близькими до авторитаризму.

Порочні кола авторитаризму. У бідних країнах з авторитарною владою часто можна спостерігати формування патримоніального суспільства, де основна маса населення не виявляє політичної та економічної ініціативи і чекає від влади вирішення своїх проблем. І за власних негараздів люди зовсім не готові взяти провину на себе. Але головне – це все-таки

26 Стримуючими агресію механізмами були в аристократії розгалужені родинні зв'язки в еліті своєї країни й інших державах. У зрілих демократіях лідери, в разі прийняття радикальних рішень, озираючись на електорат, змушені враховувати думку свого партійного керівництва, опозиційних партій і громадськості, вкрай стурбованих потенційними військовими втратами.

економіка. З одного боку цього порочного кола – продуктивність на одного працівника в таких країнах залишається низькою. Для отримання бажаних доходів і зниження витрат менеджмент стримує зростання заробітної плати і виплат. З іншого боку, низька оплата праці не сприяє активності людей, які розуміють, що навіть помітні їх зусилля залишаються не цілком оціненими, що і є причиною низької продуктивності праці. Важливо, що вони не протидіють встановленій практиці, а навпаки, реагують зниженням активності. При цьому потенціал соціального роздратування зростає. Подібне порочне коло формується і в структурі управління. Для ефективного управління повинна сформуватися зріла еліта не в одному поколінні на базі досить широкого прошарку так званого середнього класу. Але їх проникнення у владу в авторитарній державі ускладнене. Тобто авторитарне управління не дає можливості еволюційним шляхом, за рахунок кадрової ротації вносити зміни в структуру державного менеджменту, та й у правову практику. Накопичуються помилки і невідповідності, які вирішуються революційним шляхом, разом зі зміною еліти, куди масово потрапляють представники нижчих соціальних верств, які не обтяжені досвідом управління, недостатньо кваліфіковані і не мають зв'язків зі світовим істеблшментом. Оскільки революції завжди здійснюють активні люди, яким у подібних колотнечах нічого втрачати, серед революціонерів виявляється небагато представників середнього класу. Нова еліта, зрозуміло, не здатна до ефективного управління великими соціально-економічними системами, бо масштаб її попередньої діяльності був меншим на багато порядків. Легкість, із якою відбувалися зміни в суспільстві, надто часто призводить революціонерів-переможців до уявленням, що домінувати має не право, а суб'єктивно оцінена доцільність і в політиці, і в економіці. Колишня еліта під натиском прибульців опиняється в тіні, якщо не пригноблена взагалі. Однак кваліфікації, досвіду у нової еліти й управлінців часто виявляється недостатньо для раціонального і мудрого вибору сценаріїв внутрішньої і зовнішньої політики, економічних програм, що відповідають можливостям і стану певної країни на світовій шахівниці. Підпускати ж представників колишньої еліти до вироблення стратегії загнані в кут нові політики і управлінці побоюються, бо не впевнені, що в цих умовах збережуть свою владу. Тому вони схильні висувати зі свого середовища лідера, намагаючись перекласти на нього відповідальність за багато рішень, особливо ті з них, які не обіцяють людям з оточення цього лідера кар'єрних успіхів і збагачення. Це одна з причин відновлення де-факто авторитарного режиму, зміна якого попередньо декларувалася революціонерами. Лідер охоче бере на себе не тільки вибір політичних і економічних рішень, а й повноваження, тобто владу. З одного боку, це знімає

відповідальність з політичного оточення лідера²⁷, але й створює проблеми з ревізією і контролем прийнятих лідером рішень. Авторитаризм дозволяє діяльному лідеру починати революційні перетворення, запускати економічні і навіть політичні глобальні проекти. Однак якщо така політика, звичайно активно декларована засобами масової інформації, не стала нагальною потребою всього суспільства, вона приречена на провал не тільки зі зникненням дійових осіб на сцені²⁸, а й за фактичного саботажу виконавців. Саботажу, заснованому, наприклад, на небажанні відмовлятися від звичної моделі державного капіталізму, коли великий і середній капітал спирається на адміністративний ресурс для зниження напруження конкуренції. Шкодить вибору рішень також некоректне врахування зовнішнього впливу, яке базується на переоцінці або недооцінці політичних і економічних чинників через фобії і відсутності кваліфікації. Щойно відчувається крах одного державного проекту, відразу ж починається інший, тобто невдалий державний менеджмент можна легко виявити за цим шараханням (подібно до «коливань лінії партії» в колишні часи) від однієї розкрученої кампанії до іншої. Заводячи ситуацію в глухий кут, авторитарний лідер схильний використовувати винайдений ще в стародавньому Китаї спосіб відходу від відповідальності за невдалі рішення – алегоричні формулювання, що змушує свиту гадати щодо прихованих у них сенсах. Неодмінно неефективне управління в подальшому вже обумовлене не тільки помилками лідера через його суб'єктивізм і спотворене сприйняття дійсності, пропущене крізь призму чиновницького підлабузництва, але і прихованим страхом зруйнувати благополуччя бюрократії внаслідок побоювань втратити владу за виниклих трансформацій. Прекрасний портрет авторитарного управління дав досвідчений у політичному аналізі подібних режимів Г. Павловський: робиться «вибір на користь технократії ... це не корупція, а відкупна держава (пізніше він пояснив: «ти платиш з бюджету, коли з'явилися сировинні гроші, або обмінюєшся чимось з ними, даєш їм коридор, а вони робили») при надсуверенітеті глави держави». «Все подається як його уявне особисте рішення ... нічого не можна продиктувати зверху, крім заборон ... наказ віддають у формі непрямого натяку або, як кажуть, «сигналу», а той запускає нову серію угод ... пояснення підбирають за явної відсутності мети. Будь-яка ... думка ... несе в собі підтекст – нажитися». «Машина одурма-

27 Яке може з благопристойної еліти легко трансформуватися в опричнину, як застерігав у своїй книзі «День опричника» В. Сорокін. Власне, в колишній своїй інкарнації опричнина за радянських часів була представлена номенклатурою.

28 Як зазначив Б. Туманов, відсилаючи нас до Гельвеція, «жодна нація не може постійно відтворювати у владі людей, здатних, а головне, які свідомо мають намір ці перетворення продовжувати».

нюючої телепропаганди ... утримує масову свідомість в істеричному стані, від цього і керівники країни втрачають здатність до стратегічних рішень та оцінки ризиків». «Реальність розчинилася в фантазіях, ризиків не відчують ... Чому занадто азартні гравці програють? Не тому, що вони ідіоти, а тому, що не вміють закінчити вчасно гру ... влада стимулює затягування гри, щоб зберегти маси в безперервно підвищеному стані ... ескаляціями влада створює попит, на який сама відповісти не зможе ... а той у політиці, хто роздмухує очікування непосильних чудес, готує частування для іншого». «Глибока дезорієнтація ... не виділені класи реальних загроз. Це подарунок конкурентам – у їх столицях і штабах корпорацій групи розумників вибирають момент, де підставити невігласам підніжку ». «На Сході завжди так – якщо ти сюди потрапив, з тобою з задоволенням пограють. Будуть зацікавлювати, заманювати. Тут будуть зображувати дружбу, як Анвар Садат, і чекати, коли повернешся спиною».

В інших країнах, що розвиваються, не настільки економічно і політично амбітних, еліта яких більшою мірою стурбована проблемами збагачення і збереження свого політичного впливу, великий бізнес контролюється олігархами, небагате населення знаходиться під п'ятою чиновників, корупція править бал. У цих умовах, коли декларовані право і порядок всіляко порушуються, коли у верхніх ешелонах всі рішення приймає олігархат, а нижні віддані на поталу чиновникам, з високою ймовірністю виникають провоковані часто не тільки економічно (інтереси у олігархів часто різновекторні), але і політично розколотою елітою бунти і періоди анархії²⁹, що ослаблюють державу. Це формує спокусу скористатися цією

29 Впливаючи на створення правової (de jure) і ділової (de facto) практик, олігархічна еліта і чиновництво формально не порушують правил, але спантеличене і пограбоване населення відчуває підступ, дратується і вимагає сатисфакції.

слабкістю у більш агресивних і амбітних еліт інших держав, особливо в разі, коли політика сусідів їх не задовольняє.

Розділяй і володарюй. У такій неспокійній олігархічній державі зазвичай існує кілька великих соціальних груп-таборів, часто орієнтованих на сусідні більш потужні держави. Ці соціальні групи, менталітет яких історично пов'язаний з сусідніми народами, ніяк не можуть погодитися одна з одною. Подібне структурування конфронтації, що дозволяє в разі її приходу до влади в жорсткому режимі за допомогою репресій щодо опонентів ґрунтовно перерозподіляти власність. І, напевно, мають рацію ті, хто вважає, що кожен такий «режим підживлює вже не енергія кожного з цих таборів, а ненависть, що виникає з соціального розколу»³⁰.

Привабливість простих рішень. Незрілим елітам-парвеню, ментальність котрих сформована в нижчих соціальних прошарках суспільства, важко знайти спільну мову з усталеним світовим істеблішментом з найрізноманітніших причин. Дійсно, нездатність усвідомити масштаб своєї діяльності, нерозуміння правил спілкування в елітарному колі, фрагментарна несистемна освіта і відмінна від стандартів вищого світу культура створюють непереборний бар'єр на шляху ефективного і довірчого спілкування. Для подолання цього бар'єру потрібні час і зусилля, причому не одного покоління. А потреба змушує братися за вирішення нагальних завдань уже зараз.

Визнавати відсутність потрібної кваліфікації і досвіду не можна, бо тоді руйнується ефективність внутрішнього контролю та управління – можна втратити владу, що небажано. Радитися і просити підтримки у досвідчених представників сусідніх еліт часто складно через нерозуміння їх порад, що може бути пов'язано, наприклад, із недостатньою освітою і мовним бар'єром. А це нерозуміння не тільки не дає можливості розібратися в предметі обговорення, але і породжує недовіру. Тому нове керівництво схильне вибирати прості рішення, які їм самим здаються зрозумілими і ясними, але, на жаль, не завжди глибоко продумані³¹.

Про підтримку народу. Основній масі населення дуже імпульне походження нової еліти, в якій вони бачать своїх, близьких за духом людей. Вражає маси і повнота влади лідерів авторитар-

30 Ширіков А. Як рятує ненависть [Електронний ресурс] / А. Ширіков – Режим доступу http://slon.ru/russia/stalinizma_ne_nado_i_antistalinizma_tozhe-917429.xhtml

31 «Для будь-якої людської проблеми завжди можна знайти легке рішення – витончене, правдоподібне і хибне». Г. Л. Менкен.

них режимів, а також те, що за однією тільки усною вказівкою виконується будь-яке їх розпорядження. Це формує ілюзію всемогутності влади і призводить до того, що лідера обожнює значна частина народу. Але важливіше те, що така концентрація влади обіцяє недосвідченим підданам рішення будь-яких поставлених лідером завдань³². Тобто авторитаризм, за перманентної демонстрації лідером своїх виняткових можливостей на початковому етапі розвитку, як правило активно підтримується населенням країни. Іншими словами, простий люд схильний підтримувати авторитарного лідера, який взяв зобов'язання навести порядок, покарати винних у колишніх негараздах, обіцяє майбутні блага і процвітання свого народу³³. Тобто підтримка народом лідера і його оточення відбувається тому, що вони гаранті декларованих раніше обіцянок масам і очікувань мас.

Однак чому ж підозрілий середній клас, який у будь-якій країні має досить великий вплив, також в основній масі готовий підтримувати авторитарного лідера і готовий встати на його сторону? Висока концентрація влади формує нову соціально-політичну реальність. Середній клас, розуміючи, з чим він зіткнувся, розшаровується. Дехто йде в опозицію, активну і пасивну. Але більша частина інтелектуалів усе ж намагається знайти своє місце в новому середовищі³⁴.

- 32 Природа симпатії до авторитарного правителя: якщо король здатний скинути сильних світу цього, значить, він може захистити інтереси простих людей.
- 33 З часів першого Риму народна любов до володарів зростає, якщо крім «хліба» люду пропонують ще й «видовищ».
- 34 Велика частина представників середнього класу в країнах, уражених авторитаризмом і сколихуваних революціями, часто самі парвеною, тому ментальність середнього класу корінням сягає в усі ті ж нижчі соціальні верстви. А. Ілларіонов так пояснив поведінку інтелектуалів у країнах, уражених авторитаризмом: «З одного боку, можна побачити непротивлення владі аж до спроб її умиротворення. З іншого боку, декларується вимушена згода з результатами неправових і агресивних дій під впливом так званої «демократичної тиранії», тобто посилення на волю народу. І, нарешті, у деяких присутня внутрішня згода з жорсткими підходами щодо «чужих». Ілларіонов. А. Точка неповернення [Електронний ресурс] / А. Ілларіонов. – Режим доступу: .

Вчені швидко усвідомлюють, що, працюючи на нову еліту, на військових, вони отримують фінансові та інші можливості робити те, чого вони пристрасно бажають. Це обмежує їх можливості вибору. Бо в демократичній країні з таким економічним потенціалом вони навряд чи змогли б отримати подібне фінансування та інші можливості. Їм надається і дешева робоча сила, хоча не

факт, що добровільна, але на це можна заплющити очі, бо самі вчені не бозна-які мають доходи. Це і можливість нехтувати правилами і законами цивілізованого світу. Ці закони і правила не дозволяють втручатися в природу людини, забороняють деякі види впливу на неї, не дозволяють порушувати екологію, природне середовище.

Останні аргументи представляють інтерес як для власників, так і для менеджерів промислових підприємств. Якщо вони будуть лояльні до влади, то можуть опинитися в умовах потужної підтримки з боку адміністративного апарату і забезпечать собі можливість збагачуватися в практично не конкурентному середовищі.

Творча інтелігенція бачить можливість фінансування своїх проєктів, які в звичайних умовах навряд чи б вижили в конкуренції з масою інших. Цю масу за їхніми пропозиціями адміністративно відсікли, і вони вільні робити те, що хочуть в умовах фінансової та організаційної підтримки влади. Правда, за деяких обмежень і цензури, але і в цих умовах існують цілком цікаві можливості.

В олігархічному суспільстві, на відміну від авторитарного режиму, відносна свобода більше схожа на всюдозволеність і безцеремонність людей, наділених політичною та економічною владою. Основна маса незаможних і відсторонених від прийняття рішень людей безправна, хоча і не обмежена в можливостях висловлювати своє невдоволення (що, до речі, в авторитарному суспільстві неможливо в принципі). Зміна влади супроводжується в таких суспільствах перерозподілом контролю над активами, що вимагає репресій щодо частини еліти, яка перейшла в опозицію. Тому підтримка суспільством правлячої політичної еліти зумовлена не тільки можливістю вільного вираження своїх поглядів та порушення економічних і адміністративних правил за згодою небезкорисливих чиновників. Як би це не здавалося дивним, чимале задоволення мас викликає участь у переслідуваннях на політиків і адміністраторів, які втратили владу, тобто можливість нехай

навіть запізнитої сатисфакції за заподіяне нехтування інтересами населення.

Небезпечні наслідки. Однак відповідальність еліт саме в тому і полягає, щоб пропонувати суспільству ті варіанти поведінки і програми дій, які узгоджені з міжнародним істеблшментом, для яких розроблені методи придушення небажаних процесів. Не раціонально влаштовувати широке обговорення всіх проблем³⁵, які виникають, не провівши попередньо ґрунтовну роботу щодо їх детального аналізу в експертному середовищі та погодженням з усіма зацікавленими сторонами всередині країни і за кордоном. Деякі рішення, які ще знаходяться в режимі обговорення експертним співтовариством, не завжди бажано демонструвати населенню, яке не володіє інформацією про реальний стан, погано розуміє наслідки, все бачить у рожевому світі пропонованої програми. І, що важливо, некритично увірувавши³⁶, спираючись на казна-звідки взятих доморощених експертів, у швидке і необтяжливе позбавлення від проблем, потребує негайних результатів. Тим самим, відрізаючи державним менеджерам шлях назад, не дозволяючи провести ґрунтовну ревізію і корекцію декларованої програми. Влада стає рабом своїх декларацій, змушена, побоюючись втратити підтримку громадськості, йти до кінця, погіршуючи своє становище і втягуючи країну в кризу.

Особливо небезпечно основними рушійними силами в такій політиці зробити прошарки на найнижчій сходинці соціальної ієрархії. Можна спровокувати погано контрольований вибух активності цієї малокерованої і не сприймаючої аргументів величезної маси людей³⁷. Наслідки можуть виявитися непередбачуваними.

35 Якщо тільки вони не ініційовані знизу, не висунуті самим суспільством.

36 За К. Юнгом, усвідомлення неправильних оцінок подій починається з чесних і неухильних відповідей на прямі запитання про ставлення людини до цих подій, про те, хто несе за них відповідальність.

37 Історія не раз свідчила, що захоплення й активність колишніх маргінальних мас, яким дозволили зайнятися політичними і економічними перетвореннями, таїть у собі багато бід нещасного народу.

На шляху до демократії. Зневірившись знайти рішення в рамках політичного процесу всередині недемократичних держав, деякі стурбовані інтелектуали³⁸ пропонують створювати мережеві суспільства, народні фронти, тобто мобілізувати громадськість для впливу на політичну та економічну еліту. Для створення громадської думки, атмосфери нетерпимості до проявів авторитаризму і корупції. Однак слід розуміти, що дієвість цих заходів буде обмежено лише порівняно вузьким колом досить освічених і культурних шарів суспільства. Проте в якості першого кроку до демократизації такі рішення конструктивні. Якщо ж дати можливість всій масі населення взяти участь у формуванні демократії, як це свого часу сталося у північних американців, то результат, ймовірно, і буде досягнуто, але з досить великими витратами і в історично довгий час. Також викликають сумніви надії на виникнення нових можливостей для

Викликають сумніви надії на виникнення нових можливостей для потрапляння до складу еліт високоосвічених і підготовлених до нової реальності людей з різних соціальних верств, обумовлене зміною укладу соціально-економічного життя. Мовляв, саме таким затребуваним людям буде дано шанс. Питання в тому, хто при владі. І ті, хто при владі, розставляють інших в потрібному для себе порядку

потрапляння до складу еліт високоосвічених і підготовлених до нової реальності людей з різних соціальних верств, обумовлене зміною укладу соціально-економічного життя. Мовляв, саме таким затребуваним людям буде дано шанс. Питання в тому, хто при владі. І ті, хто при владі, розставляють інших в потрібному для себе порядку. А масовий прихід у владу розумних і талановитих поки настільки ж утопічний, як і комуністична ідея. Куди більш ефективним, як показує новітня історія, є імпорт демократії і законослухняності за допомогою в основному економічної і частково культурної інтеграції. Дійсно, більш потужний бізнес західного світу, проникаючи в країну, що стала на

шлях реформ, просто нав'язує економічно слабкому оточенню правила і методи формування відносин, прийняті в демократіях. Практика ведення міжнародного бізнесу вимагатиме не тільки зміни правового середовища, а й змусить виконувати закони. Колективні системи управління тільки тоді можуть працювати ефективно, якщо кожен окремих представник (депутат, член гро-

38 Див., наприклад, сайт openrussia.org.

мади), висловлюючи інтереси тієї спільноти, організації та групи, яку він представляє, сам шукає способи піти назустріч іншим інтересам. І успіх досягається в узгодженні намірів, формуванні пріоритетів практично на основі консенсусу, коли навіть більшість потрібна лише для того, щоб вийти з глухого кута недостатньої домовленості, не більше. А для цього суспільство і його представники повинні етично і морально перебудуватися, пройти якийсь культурний еволюційний шлях. І правий Ф. А. фон Хайек у тому, що спонукати на ці зміни суспільство можуть зовсім не логічні докази і умовляння, а життєва необхідність, практика, як це завжди траплялося в історії людства. А це – час, зміна поколінь і довгий виснажливий шлях через пустелю індивідуалізму, жадібності і зарозумілості.

Про розвиток конфліктів. Світ змінюється, і те, що раніше здавалося нормою в стосунках між країнами та народами, вже викликає протест і неприйняття. Йдеться про настирливу культурну експансію, про нав'язування чужих споживчих цінностей, про нехтування економічними і політичними інтересами сусідів і тим більше про агресію.

Навіть у наш освічений час будь-яка сильна сторона конфлікту вважає, що має право вимагати врахувати її інтереси в процесі прийняття рішень сусідами. Ігнорування цих вимог здатне спровокувати санкції з боку сильної сторони назріваючого протистояння. Питання лише в тому, як далеко зайдуть сторони в ескалації конфлікту. Справа ускладнюється і тим, що, крім двох безпосередніх учасників конфлікту, у процес можуть втрутитися інші суб'єкти – не менш впливові й амбітні, інтереси яких, на їхню думку, теж потрібно враховувати.

Серед людей. Навіть у звичайній життєвій практиці відносини з людиною, яка намагається вирішити проблеми за допомогою агресивних дій і навіть насильства, складаються непросто. Зазвичай люди намагаються уникнути конфлікту ціною деяких втрат, які потім спішують у збитки. Всім зрозуміло, що «поганий мир кращий за хорошу війну». На перший погляд кривдник одержав тактичну перемогу, але на далекому часовому обрії прозорливі люди можуть

помітити привид його поразки³⁹. Ця перемога цілком може виявитися пірровою. Справа в тому, що попереду у переможця – настороженість людей, на межі з обструкцією. Ділові і побутові контакти вже забарвлені граничною обережністю. Навіть у середовищі йому подібних. Це безсумнівно створить труднощі для життя і діяльності переможця. Але що робити постраждалим від агресії зараз? Часто ситуація ускладнюється тим, що не можливо піти від контактів із кривдником, неможливо його ігнорувати через географічну, родинну і ділову близькість. Рекомендують переорієнтуватися на контакти з іншими суб'єктами, домогтися успіху в іншій сфері діяльності.

Конфлікт – це засіб, метою ж є отримання переваг, серед яких звичайно значну частину становить відмова від виконання раніше прийнятих на себе зобов'язань

Але є небезпека в середовищі, де немає належного правового захисту, що ваш кривдник прийде і забере те, що йому сподобається: вашу власність, результат вашої праці і чималих зусиль. І оточуючі і тоді, і зараз навряд чи стануть на ваш захист, а самі ви захистити себе не в змозі. І залишається одна надія – розраховувати на

те, що ваш кривдник коли-небудь ослабне, а ви поступово знайдете союзників⁴⁰ і/або наберете силу, і низка образ і поразок обірветься.

Конфлікт – це засіб, метою ж є отримання переваг, серед яких зазвичай значну частину становить відмова від виконання раніше прийнятих на себе зобов'язань. Треба розуміти, що велика частина конфліктів виникає, коли в міжнародній взаємодії з'являються суверенні суб'єкти, не здатні конкурувати за звичайними правилами. Тобто для виключення поразки в конкуренції, для забезпечення своєї недостатньо ефективної господарської діяльності ці суверенні суб'єкти змушені відступати від міжнародних домовленостей і ставати на шлях отримання контролю над чужими активами і територіями, на яких ці активи розташовані. Такими активами можуть бути підприємства певних галузей, комунікації, природні ресурси і т. ін.

Для відволікання уваги від справжніх причин таких дій зазвичай використовують різні сценарії⁴¹, серед яких добре себе

39 Загалом, це не обов'язково, якщо буде обрана тактика умиротворення, коли переможений визнає свою слабкість і йому будуть надані інші привілеї, які частково компенсують приниження і втрати.

40 Правда, історія свідчить про те, що часом нові союзники виявлялися ще більш жадібними і безсовісними, ніж колишній суперник.

41 Посилаючись на утиск людей в окремому регіоні, сусідні режими схильні підтримувати їх боротьбу за незалежність і порушені права. Питання лише в формі і процедурах підтримки. Нестабільний регіон легко спровокувати на збройний

зарекомендувало декларування прагнень населення окремих районів отримати автономію. Впливові люди цих районів розраховують на посилення свого впливу, а небагате населення нетерпляче жадає обіцяного ними покращення свого життя (зауважимо, противником змін зазвичай виступає середній клас).

Про реакції. Сторона, яка загострює конфлікт, роблячи хід у цій шаховій партії, перевіряє реакцію на цей хід, і, якщо реакція слабка, робить наступний хід у цьому ж напрямку. Часи реакції оточення можуть виявитися помітно більше характерного часу ескалації конфлікту. Крім того, оточення часто, можливо марно, дає ініціатору конфлікту час одуматися і відступити. Але незріла еліта сильної сторони конфлікту просто може цього не усвідомлювати і продовжувати множити свої помилки. Опір ескалації конфлікту з боку оточення зазвичай зростає, хоча і з деяким запізненням, і його мета – зупинити конфлікт на деякій прийнятній межі. Нехай навіть за рахунок постраждалої сторони. Але якщо домовитися про цю межу не вдається, вся доступна для придуження агресора міць безумовно буде використана.

Втягуючи свої країни в конфлікт, еліти демонструють свою нездатність вирішити насущні проблеми нормальним, прийнятним у міжнародній практиці способом. Вони не бажають вирішувати виниклі питання тривалим еволюційним шляхом, який хай і не обіцяє результатів у найближчій перспективі, але дає можливість державному менеджменту підготуватися до умов, що поступово змінюються завдяки зусиллям еліт коли гострота проблем стане не такою відчутною.

І в цьому випадку противниками подібної агресивної політики можуть стати не тільки внутрішні опоненти і народ, який не

бунт, коли протестувальники дозволять собі порушити закон і мораль, і їх дії призведуть до кровопролиття. І винуватцям кровопролиття НЕ буде виправдання. Факти злочинів не можуть бути виправдані жодними скільки-небудь важливими причинами. І якщо окремі співчуваючі люди ще намагаються зрозуміти причини, які привели до цих злочинів, то пробачити їх суспільство не має права.

отримав обіцяного і вимагає сатисфакції. Якщо грубо порушуються міжнародні домовленості, створюються прецедентні нестабільності, здатні спровокувати їх повторення в інших частинах світу, то винуватець таких дій може потрапити під режим жорстких невідбіркових санкцій світової спільноти, мета яких послабити агресора і змусити внутрішню опозицію посилити свій тиск на правлячу еліту. У ряді випадків світова реакція може бути адресною лише щодо представників еліти країни агресора. Вона здатна вивести основну масу населення з-під дії санкцій, що може виявитися більш продуктивною політикою стримування. Все це може призвести до неминучої біди для нації, яка активно включившись в агресивну політику своєї незрілої еліти, зробила процес незворотнім.

Агресія завжди викликає до життя реакцію, яку агресор або не припускав виявити, або недооцінював. Ображений безцеремонністю агресорів, анексією і експропріацією в умовах поневірянь, які раптово виникли, народ здатний консолідуватися і дати несподівано відчайдушний опір. При цьому лицарські правила ведення війни можуть виявитися порушені сторонами конфлікту, наприклад, гуманне ставлення до мирного населення. Хоча в країнах із забезпеченим населенням, які стали жертвами агресії і не здатні чинити опір, за лояльного ставлення загарбників до населення можливе створення маріонеткових режимів. Які терпляче чекатимуть ослаблення країни агресора. Якщо ж багаті країни – потенційні жертви здатні об'єднатися, то сценарій поведінки їх змінюється. Налякані агресією багаті країни, де цінується життя людей, де розвинені технології й існує можливість швидко створити потенціал опору, побоюючись за своє благополуччя, схильні неадекватно відповідати на агресію. Це проявляється в страшних килимових бомбардуваннях, які стирають із лиця землі цілі міста, в застосуванні зброї, здатної знищити сотні тисяч людей.

Деякий інший сценарій реакції на агресію у бідних країн. Якщо держава не зможе чинити гідного опору, за справу береться сам народ, від малого до великого. Бійцями стають діти і жінки, загарбників очікує тотальний опір. Цей безкомпромісний спротив може викликати відповідні заходи, які перейдуть у настільки ж тотальне свавілля окупантів, і все здатне перетворити війну в відверту бійню.

Але свідомо чи несвідомо постраждала сторона, яка викликала агресивну реакцію, теж створить для себе неабиякі проблеми принаймні в короткостроковій і частково в середньостроковій перспективі. За виникнення й ескалацію будь-якого конфлікту також повинна нести свою, хоча, можливо, і не таку вже й велику частку відповідальності її еліта, котра викликала непомірний оптимізм свого народу,

який повірив у легке вирішення проблем. Еліта, що не підготувала на рівні міжнародного істеблішменту процедури і детальні узгодження з усіма зацікавленими сторонами, не заручилася ґрунтовною підтримкою, не продумала всіх заходів безпеки. І тому керівництво постраждалої сторони, вимушене значною мірою розраховувати на власні сили, завжди буде з необхідністю йти на поступки, залучати дорогі ресурси для посилення своїх власних позицій і шукати союзників⁴² у протистоянні, сподіваючись в майбутньому на прихильність долі.

Ще Платон у своїй знаменитій книзі «Держава» не знайшов жодних можливостей протистояти силі і не зміг сформулювати стійкий суспільний устрій, де б лідируючі позиції не займала сила⁴³. **Поки головне – це сила і міць, а розум і мудрість в кращому випадку годяться лише для стримування крайніх форм насильства**

Існує усвідомлення того, що роль інтелектуальної частини суспільства визначальна в відборі управлінської еліти та у вихо-

42 Історії відомі випадки, коли невелика країна, опиняючись у центрі протистояння на її території, отримувала військову й економічну допомогу. Якщо економічна і частково військова підтримка була значною, то у цієї країни міг з'явитися шанс вирватися з кола технологічної відсталості. Поки в новітній історії тільки Фінляндія, Південна Корея і почасти Ізраїль зуміли скористатися подібним шансом.

43 Див. обговорення цього питання в роботі Шкоди В. В. Вічна суперечка про справедливість / В. В. Шкода // *Universitates*. – 2009. – No.2. – С.4–11.

ванні високоморальних, із власною гідністю людей, ефективних для громади. Але виховання таких людей неможливе без демократичних перетворень у суспільстві. Тому ще більше значення в житті соціуму має формування необхідних і ефективних громадських реакцій на поведінку політичної та економічної еліти

та її лідерів. Реакцій, які можуть утримати еліту від помилок, змусять її коригувати свою поведінку. Змусять позбутися випадкових людей у владі, виключати радикалізм і некомпетентність. Саме в цих умовах, активно інтегруючись у світову економіку і політику, нація зможе забезпечити в історично короткий відрізок часу зрілість своєї еліти. Поки що це вдавалося лише церкві щодо щиро віруючих людей при

владі⁴⁴. Але, очевидно, пора і всьому суспільству усвідомити свою відповідальність за долю нації, навчитися коректною мірою та адекватно висловлювати свою думку щодо вчинків і висловлювань людей, які опиняються нехай ненадовго в центрі суспільної уваги. Уже перші спроби таких громадських реакцій поки спонтанно консолідованих груп, на жаль, занадто емоційні і радикальні, можна побачити в коментарях у Мережі. Але з часом можна сподіватися на великий ступінь участі, конструктивізм, людинолюбство і стриманість таких коментаторів і критиків⁴⁵.

44 Церква продовжує свою боротьбу за людину. Ватикан з урахуванням нинішніх реалій додав (джерело: L'Osservatore Romano) до семи смертних гріхів (гордіня, заздрість, обжерливість, хіть, гнів, пожадливість і смуток), крім наркоманії, екологічних, біоетичних злочинів і аморальних експериментів, також дії зі збільшення майнового розшарування і з виникнення бідності. А, головне, смертним гріхом тепер стало отримання надлишкового багатства.

45 Куклін В. М. Пастка ментальності [Електронний ресурс] / В. М. Куклін // Universitates. – 2014. – № 4. – С.42 – 53. – Режим доступу: http://alumni.univer.kharkov.ua/wp-content/univerokukrcom/2014_4.pdf

ВИКОРІНЮЮЧИ БІДНІСТЬ

Країни, як і люди, бувають багатими або бідними. І, як у людей, кожному поколінню дістається в спадок більше або менше. І, як у людей, країни і нації не завжди намагаються пояснити, яким шляхом їм привалило багатство. І що стало причиною їх бідності, хоча винних завжди шукають за кордоном. Як і людям, країнам не просто домогтися благополуччя, для цього не завжди достатньо вміти і знати, не завжди вистачає працьовитості і кваліфікації, хоча це необхідна умова. Не завжди допомагає сила, тому що може озброїтися на них сила ще більша. Але треба бути сильними, це необхідно. І без удачі немає успіху, виявляється, і в цьому є потреба. І тільки якщо всі ці вимоги долі виконані, то достатніми умовами для досягнення благополуччя стануть мудрість і відповідальність еліт.

ЗАКЛИКИ УДАЧІ

Кожна країна здатна себе прогодувати. А за певної працьовитості навіть забезпечити стерпне життя. Ну а якщо ще налагодити раціональне стратегічне планування, то в зовсім недалекому майбутньому можна домогтися і благополуччя.

Недостатність намірів. Хоча, якщо не лукавити, більшість благополучних нині країн світу забезпечили свій успіх різними способами, серед яких значною мірою переважали силові, коли ресурси і сировину відбирали або придбавали за зниженими за допомогою зброї або загрози її застосування цінами. Не гребували залучати чужі трудові ресурси і знову таки не дуже питаючи дозволу. Потім почали більше використовувати економічний тиск, і силові дії стали лише логічно доповнювати мізансцени торгових і посередницьких операцій.

У XX столітті сформувалася група розвинених країн, які нав'язали всьому капіталістичному світу свої правила ведення бізнесу. Зрозуміло, що за цими правилами найкраще розвивалася економіка саме цих країн, іншим доводилося задовольнятися третіми ролями, бо другі ролі були окуповані табором соціалізму⁴⁶.

Домогтися високої продуктивності економіки для країн, що тільки вступили в міжнародну капіталістичну конкуренцію, стало важко і навіть майже неможливо. Цікаво, що в економічних теоріях, викладених, зокрема, в знаменитій книзі П. Самуельсона, країнам третього світу рекомендували розвивати галузі, продукти яких мають незначну додаткову вартість, тобто галузі малорентабельні. Оскільки високорентабельні галузі розвинений світ розвивав сам і на ринки цієї продукції потрапити третім країнам було просто неможливо.

Розглядаючи доходи і витрати приватних господарств різних країн можна вгледіти схожість у величині середніх зарплат,

---

46 Низька економічна ефективність якого компенсувалася більш ніж скромними витратами населення. Основні витрати соціалістичних країн були спрямовані на мілітаризацію й інфраструктурні проекти. Але держави могли зосередити в своїх руках значні кошти, що й визначало їх військову і політичну міць.

середніх цін на продукти (принаймні власного виробництва), виражених у місцевих грошових одиницях. У досить грубій інтерпретації масштаби цін на працю, товари і послуги більшості країн в одиницях кожної місцевої валюти (якщо в результаті девальвації номінали піднялися і оскільки монет і купюр різного номіналу повинно бути близько десятка, то на роль одиниці місцевий ринок вибере певний номінал сам) приблизно однакові. Однак зважені курсові вартості валют, виражені, наприклад, у доларах США, відрізняються істотно. При цьому курс кожної досить вільно конвертованої валюти формується на основі попиту і пропозиції на неї. Попит на валюту піднімає її вартість, наприклад, у доларах (долар тут обраний лише для формування єдиної шкали). Необхідність купівлі товарів певної країни повинна збільшувати попит на її валюту. Але це стосується тільки відносин між розвиненими країнами. Головним же компонентом попиту на валюту розвинених країн є потреба в ній численних держав, що розвиваються, які в міжнародних розрахунках користуються долларом, євро, частково фунтом і існують тільки через їх більшу стабільність. Особливе місце займає фунт, бо лондонський ринок обміну валют (куди важко зайти, не купивши фунти, бо чому б це Лондон не захотів увійти в зону євро?) найбільший у світі, як, втім, і ринок страхових послуг (страховий концерн Lloyd). Саме тому курсові вартості інших валют так сильно програють провідним валютам. Погіршує ситуацію фінансово-економічна слабкість країн, що розвиваються. Відсотки за кредитами світу, який розвивається, через ризики в разі перевершують вартість залучених коштів для компаній розвинених демократій. Жадібність злодійкуватої еліти третього світу, яка бажає жити не гірше за своїх партнерів в демократіях, призводить разом з високою вартістю кредитів і вибагливою кон'юктурою ринків основного предмета експорту – сировини і товарів низького переділу до постійних криз в супроводі з девальваціями місцевих валют. Купуючи сировину і товари виробництва країн, що розвиваються за низькою собівартістю в доларах і продаючи їх значно дорожче через ланцюжок посередників або

прямо, місцеві експортери і покупці з розвинутого світу отримують надприбутки. До речі, якщо продавати товари і сировину з країн, які розвиваються, за їх внутрішніми цінами у розвинених країнах, можна зіткнутися з жорсткими звинуваченнями в демпінгу, що часто і відбувається. Будь-які аргументи при цьому не сприймаються. Також виглядають вельми натягнутими заяви про низьку продуктивність у країнах, що розвиваються, масштаб оплати праці в яких, наприклад, в доларах, істотно нижче. Зрозуміло, що розвинений світ, практично за безцінь купуючи сировину, товари та послуги слаборозвинених країн і країн постсоціалізму, при цьому забезпечує в ланцюжку перепродажів непогані прибутки спекулянтам різного ґатунку. Такий стан справ цілком влаштовує розвинені країни, які, відверто кажучи, навряд чи зацікавлені в вирівнюванні подушних економічних показників країн світу.

Гостре бажання населення країн третього світу або пострадянських держав змінити на краще свою долю вельми часто виявлялося недостатнім для досягнення потрібного результату. Спровоковані нікчемним державним менеджментом, повсюдною корупцією і небажанням зважати на інтереси основної маси населення «кольорові» і «чорно-білі» революції змітали вже не раз одіозні режими, режими авторитарні або мафіозного ґатунку. Цей процес в останні роки поширюється по всьому світу. На жаль, на зміну розігнаним і репресованим політикам і державним менеджерам часто приходили люди, їм подібні. Розчаровані революційні маси людей при цьому не знижували тиску на владу, вимагаючи змін, що затягувало країни у хаос.

Основною причиною відсутності реформ в господарстві економічно слабких країн є нестача фінансових, а потім вже і інших ресурсів. І, отже, неможливість реформування господарства. Концентрація всіх активів і контролю над основними галузями економіки залишається у вузького кола осіб колишньої еліти, які не були зацікавлені в яких-небудь істотних змінах і перестановки яких у верхніх ешелонах влади в країні нічого не змінювали. Основною метою кожної нової правлячої еліти було заспокоїти збунтований народ за допомогою включення до свого складу лідерів бунтівників, де б вони благополучно розчинилися в критичній масі досвідчених в інтригах політиків. Повернення ж колишньої, відстороненої від влади частини еліти іноді могли забезпечити їх прихильники, та й то за істотної зовнішньої допомоги зацікавлених сусідів, які розраховують поживитися в цьому протистоянні.

Ситуація змінювалася, лише якщо в долі збуреної держави виявляються зацікавлені великі світові держави, здатні запропонувати значні фінансові та операційні преференції, включаючи

трансферт новітніх технологій і допуск на свої великі ринки збуту. Але цей вплив великих світових гравців звичайно був обумовлений порушенням їхніх політичних або економічних інтересів в результаті подій у цій державі або пов'язаний із проблемами їх власної безпеки.

Тоді всі фінансові витрати, політичні процеси і процедури реформування в цій державі потрапляли під контроль світового істеблішменту, що мимоволі забезпечувало місцевій владі певний імунітет проти корупції та дозволяло сподіватися на успіх реформ.

Очікування удачі. Зрозуміло, що забезпечити успіх амбітним маргіналам міг тільки випадок.

**На зміну розігнаним
і репресованим політикам
і державним менеджерам
часто приходили люди,
їм подібні. Розчаровані
революційні маси людей при
цьому не знижували тиску на
владу, вимагаючи змін,
що затягувало країни у хаос**

Наприклад, Південна Корея вибралася з убогості і наздогнала нехай деякі не найуспішніші, але все ж розвинені католицькі⁴⁷ європейські країни за рахунок жорстких методів авторитарного правління, які придушували всі прояви народного невдоволення, розумного використання фінансової та технологічної масштабної допомоги Японії, а потім США під час В'єтнамської війни⁴⁸, підпорядкування державі численних інститутів, включаючи націоналізовану банківську систему, і створення сприятливого інвестиційного та фіскального клімату для великих виробничих компаній – чеболей. Ключовими факторами успіху тут були потужна фінансова, технологічна допомога і допуск на ринок США, придушення корупції і виключення псевдодемократичних поступок населенню разом з активним масштабним розвитком технологій за рахунок дешевого кредитування держбанків. Незважаючи на повсюдне невдоволення під час стрімкого економічного зростання, президент Пак Чон Хи на сьогодні вважається національним героєм, що, до речі, значною мірою зумовило на жаль не тривалий успіх його доньки. Удачі Ізраїлю і Фінляндії також були побудовані на потужній зовнішній фінансовій і технологічній підтримці, відкритті

47 Можливість відкуповуватися від гріхів індульгенціями зіграла з цими країнами погану гру. Та й православні країни через схожу практику теж залишали надмірно багато лазівки для гріха.

48 Південна Корея виступила на боці США в цьому конфлікті і надала свою територію для розміщення численного експедиційного корпусу північноамериканців, величезні за мірками корейців витрати якого також стимулювали розвиток їх внутрішнього ринку.

ринків збуту, відповідно, США і Західної Європи, які намагалися компенсувати втрати від негативного впливу агресивних сусідів, не стільки проявляючи при цьому солідарність, скільки перешкоджаючи зростанню впливу цих самих сусідів. Перевагою державного менеджменту Ізраїлю і Фінляндії було не стільки ініціювання цієї підтримки, як націленість на інноваційний розвиток за рахунок цієї підтримки. Оскільки допомога надавалася в умовах контролю за витрачанням виділених донорами коштів, то ця обставина ще й пригнічувала корупцію.

Обговорювати неуспіх країн соціалізму немає необхідності, хоча до цих пір існує думка, що причина такого розвитку подій не стільки в відсутності ринку і зовсім не в недостатній освіченості фахівців, скільки в неефективній практиці підбору кадрів⁴⁹. Хоча і сам по собі метод підбору кадрів якоюсь мірою є складовою частиною ринкових відносин.

Як Петро І силою змушував людей будувати міста, заводи, флот, благо були кріпаки, так і Й. В. Сталін для вирішення подібних завдань перетворив населення в потенційних, а потім і в реальних каторжан. Небачені за масштабом і жорстокістю репресії були потрібні не тільки для легалізації відбирання коштів у революціонерів, які розтягли царські засіки, і в старій, а також у новій (непманів) буржуазії, але і для залякування населення, яке повинно було припинити будь-які спроби опору владі. Проблема в тому, для чого призначалися всі ці жертви. Всіма пітерськими і кремлівськими мешканцями нехай не відразу, але в кінцевому підсумку неодмінно опановувало традиційне для будь-якої імперії непереборне бажання домінувати в цьому світі, тому все було підпорядковане цій великій меті. Люди розходяться в оцінках цих нелюдських методів досягнення успіху держави. Але корисно усвідомлювати, що побудоване на крові благополуччя недовговічне, бо в надрах уцілілої частини мимоволі жертвовного народу залишаються зерна помсти, які проростуть потім страшним цвітом, калічаючи наступні покоління. Чи не є нинішні проблеми на одній шостій частині суші розплатою за підтримку і непротивлення диктаторам?

Втрачені можливості. Але були і невдачі, які переслідували країни, на які прихильно глянула фортуна, де уражені жадібністю

49 Якщо з колективу видаляти найтямущіших, а також критично налаштованих працівників, і залучати відданих особисто керівнику, через невеликий час цей колектив буде характеризуватися низькою кваліфікацією і зростанням вульгарного інтриганства. А треба б як Г. Форд: «Я вмію найняти на роботу людей, які розумніші за мене».

незрілі еліти не змогли втриматися від спокуси корупції, де демократичні форми передували демократичному наповненню і де не було розуміння, куди треба вкладати кошти і зусилля нації.

Мексика свого часу отримала колосальну економічну і фінансову підтримку північного сусіда. США організували на півночі Мексики промисловий пояс шириною в сотню кілометрів. Високі корпоративні податки, екологічні та інші вимоги витіснили багато забруднюючих середовище підприємств із США на південь. Крім того, на південь перебралися багато окремих цехів північноамериканських заводів, які працювали на давальницькій сировині. Але уряд Мексики не те щоб не зміг придушити корупцію і забезпечити високий технологічний зліт власного виробництва, він і не намагався це робити. Не протверезили жадібну еліту цієї країни масштабні фінансові кризи, які долалися зі значною допомогою МВФ, під тиск власників виробництв з США. Зростаючі апетити корупціонерів, неминуче підвищення ціни праці і соціальних відрахувань змусили власників виробництв шукати інші країни для перенесення свого капіталу, що викликало не тільки невдоволення Мексики, а й породило ланцюжок чергових криз.

Ресурсне прокляття. Іронія долі проявляла себе і в тому, що в елітах деяких країн, які володіють значними запасами корисних копалин, іншими ресурсами, потужною добувною промисловістю та виробничими активами з їх первинної переробки, створилася ілюзія достатності всього цього для забезпечення як свого добробуту, так і добробуту свого народу. Економічних стимулів розвивати інші більш технологічні галузі і галузі високих переділів, взагалі кажучи, не було. А раціональність, що змушує готуватися до майбутніх проблем, пов'язаних із виснаженням надр, і до змін переваг примхливого ринку, придушувалася гострим бажанням якомога швидше досягти вражаючих економічних успіхів. Часто у елітах цих країн виникало бажання використовувати експорт своїх ресурсів як механізм якщо не політичного тиску, то, принаймні, як козир у міждержавних відносинах.

Численність енергоресурсів у низці країн провокувала представників правлячих еліт скористатися цими перевагами для особистого збагачення. Корупція, яка супроводжує створення потужних видобувних, транспортних і частково переробних виробничих комплексів, завжди зашкалювала.

Можна було використовувати продаж ресурсів для інвестування в підприємства по їх подальшій переробки для отримання більш дорогого продукту. Але незрілі еліти, які отримали контр-

оль над природними багатствами, не бажали чекати нехай значно більших, але значно пізніших доходів і не збиралися інвестувати в розвиток переробних галузей, галузей високого переділу і високотехнологічних галузей. Були такі випадки, наприклад, відома історія про велику кількість золота, привезеного Колумбом і його послідовниками у Іспанію, яким також бездарно розпорядилася іспанська еліта. Причиною такої нерациональності власників і менеджерів уже на сьогодні була, крім усього іншого, непомірна жадібність і невпевненість у тому, що їм вдасться утримати контроль над виробничими активами тривалий час.

Високий рівень поточних доходів у людей, які володіли і контролювали цей бізнес, придушував усі моральні і правові обмеження, зникало відчуття міри і твереза самооцінка. Наприклад, деякі енергодобуваючі країни в Латинській Америці і в арабському світі в період високих цін на енергоносії щиро вважали, що здатні впливати на світові політичні рішення. Інші ресурсні гіганти взагалі вважали енергоносії реальною зброєю у встановленні нового світового порядку. Однак нерівномірність розвитку світової економіки завжди підносить сюрпризи у формуванні попиту на ресурси, вартість яких може змінюватися в рази, причому несподівано для недосвідчених і корумпованих⁵⁰ правлячих еліт країн з нестійкою однобокою економікою, орієнтованою на експорт товарів низького переділу. Зниження цін на сировину і продукти низького переділу країн, що розвиваються здатне створити неабиякі проблеми. Террі Лінн Карл зі Стенфордського університету вважав, що «низькі ціни – каталізатор глобальних конфліктів... Там, де стабільність режиму заснована на «нафтовому пакті» (економічна вигода в обмін на політичну лояльність або пасивність), низькі ціни створюють токсичний коктейль зі слабкої валюти, інфляції, зростаючої заборгованості, бюджетного і торгового дефіциту, зростання цін на їжу і скорочення важливих послуг. Такий похмурий прогноз зазвичай означає падіння тендітних урядів, а іноді і режимів, які здаються стабільними».

Рациональність еліти країни висхідного Сонця. Вдаліше склалася сучасна історія стародавнього Китаю. Еліта Китаю, незважаючи на бурхливі події XX століття, незважаючи на соціалістичні методи відбору кадрів, на соціалістичний тип економіки, зберегла історичний досвід предків чи швидше навіть повагу до цього досвіду. Подібної раціональності виявилось достатньо для усвідомлення необхідності переведення соціалістичної економіки

⁵⁰ Інакше б у цих країнах активно розвивали внутрішній ринок і, зокрема, різноманітні (а не тільки військові) високотехнологічні галузі.

на сучасні ринкові рейки. Причому, що характерно для Китаю, без особливої квапливості, бо еліта не потребувала негайної зміни свого становища, яке і так було досить міцним. Поворот Китаю до ринкової економіки був дуже поступовим. Наприклад, вільні економічні зони, зокрема поблизу Шанхая, існували багато десятиків років. Там поступово десятиліттями кувався технологічний потенціал і кваліфіковані кадри. Був використаний принцип розвитку, який властивий природі: із великого відмираючого організму, використовуючи його ресурси, проростають нові високотехнологічні паростки. Тому, коли політичне протистояння соціалізму і капіталізму кануло в лету з крахом СРСР, Китай вже був готовий запропонувати свої трудові і природні ресурси, територію і сформовані технологічні майданчики з розвиненою сухопутною та океанічною транспортною інфраструктурою для використання всього цього капіталом розвинених країн. Гігантські зовнішні інвестиції, впровадження новітніх технологій в умовах придушення корупції на нижніх і середніх рівнях управління і забезпечили стрімкий зліт економіки Китаю. При цьому ринок розвинених країн-донорів виявився відкритим для товарів із Китаю. Зрозуміло, що розвиток ішов екстенсивно, велика кількість трудових ресурсів змінювала інтенсивні високопродуктивні технології без участі людей на технології із застосуванням гігантських обсягів ручної праці. Продуктивність на душу населення залишалася незначною, але ріс потенціал економіки, яка за своїми обсягами швидко виходила на друге місце в світі.

Так що навіть у сучасному світі, де склався розподіл праці, де всі ринкові ніші, які забезпечують успіх, зайняті, все ж для кожної країни існує відмінна від нуля перспектива, використовуючи відкриті в результаті історичних катаклізмів можливості, зробити потужний ривок вперед. Еліті нації завжди треба бути готовою відповісти як на виклики, так і на заклики долі.

Деякі енергодобуваючі країни в Латинській Америці і в арабському світі в період високих цін на енергоносії щиро вважали, що здатні впливати на світові політичні рішення. Інші ресурсні гіганти взагалі вважали енергоносії реальною зброєю у встановленні нового світового порядку

ПРО САМОДІЮ НАСЕЛЕННЯ

Про джерела прибутку. Для зростання прибутковості економіки країни або регіону необхідно збільшення кількості джерел прибутку – підприємств. А на підприємствах – необхідне збільшення робочих місць. Це очевидно. Однак як це зробити?

Еліті нації завжди треба бути готовою відповісти як на виклики, так і на заклики долі

Перша проблема – проблема вузького внутрішнього ринку, проблема збуту⁵¹. Друга проблема – як прискорити розвиток нового підприємства. Першу проблему слід починати вирішувати двома шляхами:

- 1) має сенс поступово збільшувати зарплату⁵² працівників підприємств, піднімаючи в країні мінімальний її рівень, бо частка витрат підприємств на оплату праці в бідних країнах традиційно низька;
- 2) корисно збільшувати кількість малих підприємств, підприємств без юридичної особи, тобто частку самодіючого населення.

Саме збільшення витрат підприємств на зарплату працівникам дозволить підняти попит. Бо, як слушно зауважив А. В. Кірш, більшість працівників, швидше за все, витратить всі отримані кошти на покупки, не намагаючись зробити заощадження⁵³. Хоча якщо в країні домінують експортно-орієнтовані підприємства, сім'ї працівників яких не є споживачами їх продукції, стимулу у власників підвищувати їм зарплати немає. Навіть невелике підвищення мінімальної зарплати призведе до зростання попиту і появи нових місцевих підприємств, цей попит здатних задовольнити. Але швидко піднімати таким чином попит теж не варто, бо тоді він буде забезпечуватися імпортом. Щоб не стимулювати імпорт⁵⁴, потріб-

-
- 51 Якось запитав у одного успішного підприємця, як він починав свою діяльність. Виявляється, він почав формувати підприємство – юридичну особу, тільки коли знайшов першого великого замовника.
  - 52 В першу чергу підвищувати долю зароблених коштів, а лише потім вирішувати питання соціальних пільг.
  - 53 До сих пір є чому вчитися у Генрі Форда Першого, який сто років тому став виплачувати високу зарплату, вимагаючи виконання низки радикальних корпоративних і побутових правил. Це забезпечило спочатку зниження плинності кадрів, потім можливість проводити раціональну кадрову політику і, нарешті, формування колективу високопрофесійних працівників. Не менш важливою була синхронна з цими нововведеннями небачена раніше організація праці, зокрема створення конвеєра, істотне зниження витрат часу і сил на виробництво одиниці продукції.
  - 54 Хоча фінансова влада, схоже, ненароком вирішила цю проблему обвальною девальвацією місцевої валюти.

но створити умови для появи місцевих товаровиробників та посередників. Велика кількість невеликих підприємств, господарських структур, кіосків і ферм чомусь вважається неприпустимою у наших реформаторів⁵⁵. Ефективність роботи малих підприємств невелика порівняно з середніми і великими, але малий бізнес годує населення, збільшує купівельну спроможність і попит, що для бідних країн надважливо. Зрозуміло, що малий бізнес надає конкуренцію великим виробничим і посередницьким структурам, і останні, використовуючи адміністративний ресурс, намагаються придушити дрібних конкурентів, що, взагалі є неприпустимим. І зменшення кількості кіосків і напівстихийної роздрібної торгівлі людей із провінції є вкрай шкідливою дією. Дією, яка знижує ділову активність, призводячи до соціальної апатії, а потім і занепаду держави. Бо саме з цього середовища з'являються заповзятливі люди, здатні забезпечити зростання добробуту нації.

Небезпека корупційних витрат. Друга проблема прискорення розвитку нового бізнесу – в нерозумінні важливості зниження різного роду невиробничих витрат. Якщо подивитися, як розвивається нове підприємство, то слід виділити кілька факторів: 1) початковий капітал у бідних країнах отримати вкрай важко. Місцеві банки вимагають немислимо високий відсоток, забезпечити який можуть тільки вкрай прибуткові форми бізнесу, серед яких переважають тіньові і близькі до кримінальних кіл⁵⁶. Тому більшість планів зі створення малого бізнесу не реалізується вже на початковому етапі; 2) навіть створене підприємство негайно обкладається даниною з боку різних контролюючих, перевіряючих і напівкримінальних структур. Причому ця данина не є таємницею, правоохоронні органи часто самі не проти попросити у бізнесменів «допомоги». Відкати, вимоги виділити кошти в різні громадські фонди не обходять підприємців. Практика ця призводить до відтоку частини підприємців в тінь, що знижує фіскальні відрахування, бо грошові потоки проходять повз банківської системи. Крім цього, тіньова економіка годує криміналітет, створюючи нездорове середовище, що відлякує інвесторів.

---

55 У важкі економічні часи можна згадати, як з'являються у великій кількості «блошині ринки», починають переміщатися «човники», з'являються де попало неорганізована торгівля, промисли – видобуток приватними особами вугілля, бурштину, збір металу і т. п., виникають кіоски, лавки, все обклеєно оголошеннями з пропозицією послуг і умов ... Люди змушені проявляти активність, щоб вижити.

56 Тому всі великі підприємства намагаються кредитуватися на Заході, накопичують кошти у своїх власних фондах в офшорах.

Але головне, значні витрати на початковому етапі розвитку підприємства затримують його ріст, якщо взагалі не знищують це підприємство. Важливо відзначити, що в бізнесі, як і в житті, хто не росте, той деградує. Затримка росту може виявитися в рази, навіть на порядок більше, ніж у сприятливому бізнес-середовищі.

Таким чином, суспільство саме себе заганяє в злиденне і ганебне існування, яке тому ганебне, що перетворює народ на жалюгідного жебрака, а його керівників повсюдно супроводжує тінь стійких сумнівів у їх порядності та кваліфікації.

До речі, Китай практично придушив корупцію на нижчих і середніх рівнях, заборонивши чиновникам збільшувати витрати бізнесу надміру під страхом жорстких і навіть жорстоких санкцій. Якщо згадати, як відбувалися реформи в Південній Кореї, то стає зрозумілим походження таких китайських ініціатив.

НЕДІЄЗДАТНИЙ БАНКІНГ

Прохання увійти в становище. Уже стали звичними пояснення фахівців, чому такі високі процентні ставки банків. Мовляв, у країні значні ризики, тому і процентні ставки такі високі. Є й інші пояснення, сенс яких зводиться до того, що підприємства в бідних країнах невеликі і для задоволення потреб трудящих і самого підприємства, прибутковість у них повинна бути в рази більше, ніж у західних підприємств. Тому, мовляв, і банки теж намагаються не відстати від своїх колег із реального сектору. Через це такі великі процентні ставки банків і настільки велика їх частка прибутку у валовому обороті великих підприємств бідних країн. Але все це породжує бідність (людям недоплачують) і пригнічує розвиток не дуже прибуткових бізнесів (дорогі кредити), які, до речі, становлять більшість у розвинених країнах. Тому в бідних країнах зіяють величезні проломи в структурі народного господарства, що і провокує такий гігантський непропорційний обсяг імпорту.

По-перше, багато прибуткових українських підприємств вже майже такі ж великі і виробляють обсяги продукції приблизно такі ж, як і подібні підприємства Заходу. По-друге, частка відрахувань на зарплату українських підприємств в рази менше, ніж у західних підприємств. Апетити власників і менеджерів великого бізнесу в бідних країнах завжди великі, тому що стримуючі ці апетити правові та ринкові механізми не працюють. Зрозуміло, що великий бізнес реального сектору внутрішнім ринком цікавиться менше, ніж зовнішнім, тому продукцію збуває за кордоном, а кредити бере у західних банках, де процентні ставки нижче. Та й прибуток частково залишає там же, що еквівалентно вивезенню капіталу. Великі торгові посередники, використовуючи створену сприятливу ситуацію, коли дрібний і частково середній бізнес пригнічений дорогим банківським кредитом і великою кількістю впливових перевіряючих і контролюючих чиновників, теж непогано влаштувалися навіть на такому збитковому внутрішньому ринку.

Важкий діагноз. Значить, високі процентні ставки банківського сектору призводять до заморожування зростання нових підприємств, пригнічують розвиток менш дохідних, хоча і численних бізнесів, не даючи внутрішньому ринку розширитися, збільшують без міри імпорт, тобто в цілому призводять до придушення розвитку економіки країни. Той факт, що керівники не звертають на це увагу, здатний породити звинувачення їх у саботажі. Але питання це зачіпає занадто багато приватних інтересів, тому замовчується і не обговорюється.

У Південній Кореї вирішили це питання просто – націоналізували всі банки і різко знизили відсотки за кредитом, полегшивши його отримання. Державним структурам простіше було відмовитися від більшої частини прибутку заради майбутнього прогресу. Приватний бізнес зітхнув із полегшенням і почався стрімкий економічний ріст, який створив економічне диво Кореї. Китай взагалі не віддавав великі банки в приватні руки, забезпечуючи низькі процентні ставки кредиту для бізнесу. До речі, при цьому виявилось значно простіше стежити за спекулятивною діяльністю банкірів і їх клієнтів⁵⁷.

У багатьох бідних країнах політичної волі для націоналізації банківського сектору може не вистачити. Хоча, за словами Дж. Сороса, той факт, що частка фінансових посередників у ВВП порівняна з часткою реального сектору в цьому продукті, є абсурдом. Тоді виходом може бути різке скорочення числа банків і їх укруп-

57 Це, зокрема, давало можливість не допустити вульгарної спекуляції на валютному ринку через змову фінансових посередників, не маючих корупційного імунітету, з комерційними структурами небагатих країн з великими обсягами зовнішньоторговельного обороту.

нення, створення дуже великих банків і поступове, але невідворотне зменшення кредитних і депозитних ставок. Підстава – зменшення витрат банків за рахунок їх укрупнення. Це вже турбота Антимонопольного комітету та інших структур. Спроби ж залучати іноземний банківський капітал завжди провалювалися⁵⁸, тому досвідченими економістами всерйоз вже не розглядаються.

ЗАГОСТРЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАЙНЯТОСТІ

Про небажані наслідки реформ. Організації, які захоплено займаються перевітками і контролем, правоохоронці, які намагаються «кришувати» приватний бізнес, чиновники різного штибу, які вимагають свою частку в формі хабарів, відкатів і нешкідливих на перший погляд платних послуг в бідних країнах фактично паразитують на народному господарстві. Однак скорочення зайвих співробітників банків, зайвих чиновників і перевіряючих створить проблеми з їх працевлаштуванням. Зменшення божевільної для бідної країни кількості вищих навчальних закладів, скорочення державного замовлення на фахівців, кількість яких для господарства країни надмірна, викинуть на вулицю безліч молодих людей. Скорочення в поліції і міліції також не додадуть оптимізму в структурах, стурбованих працевлаштуванням незайнятого населення. Крім того, ускладниться криміногенна обстановка.

Світова фінансова криза, яка нещодавно вразила практично весь світ, мала складову, яка обумовлена зміною укладу господарювання. Поява нових галузей, які швидко розвиваються, призвела до перерозподілу фінансування в структурі світового господарства. Деякі галузі опинилися на голодному пайку, почалися скорочення персоналу, що турбували громадськість. На вулицю починають викидати не тільки людей пенсійного віку, але і порівняно молодих людей, кваліфікація яких виявилася незатребуваною новим господарським укладом. У всіх країнах почалася гарячкова робота із організації перенавчання і забезпечення зайнятості звільнених працівників. Варто придивитися, як ця робота організована.

58 Іноземні банкіри, як правило, намагаються скористатися високими відсотковими ставками для отримання надприбутку на відсотковому арбітражі, із задоволенням беручи участь у розграбуванні і без того бідної держави.

Тому слід ще до масових звільнень розвивати інфраструктуру, правові основи і процедури, пов'язані з організацією малого бізнесу, створювати систему підтримки і преференцій його учасникам. При цьому знижуючи вартість цільових кредитів, поки тільки для нових малих підприємств і індивідуальних підприємців. Стимулюючи спритність ще недостатньо реформованих перевіряючих і контролюючих структур, правоохоронних органів і надмірно старанних фіскалів.

Повинна бути організована система перепідготовки вже дорослих людей, різні системи підтримки нових бізнесів.

НЕОБХІДНІСТЬ РЕФОРМ

Опора на громадськість. Прогрес уже в тому, що в країні з'являється попит на рекомендації і програми реформаторів. Але в середовищі відверто не бажаної змін забезпеченої еліти нововведення неминуче породять саботаж або навіть відвертий опір. Проблема в тому, що прийняті в демократіях обмеження і недостатньо явно проявлений зовнішній тиск приведе цих противників реформ до усвідомлення слабкості влади, чим вони неодмінно скористаються, причому не без завойованих реформаторами демократичних механізмів⁵⁹, як це і сталося в Грузії.

Тому реформатори схильні звертатися до народної підтримки. Народ, звичайно, бажає поліпшення свого життя, правда, не завжди усвідомлюючи, як саме це зробити. Тому рецепти реформування, представлені місцевими і закордонними фахівцями, повинні бути широко обговорюваними і гранично прозорими, щоб можна було порівняти наміри і реалізацію. І щоб арбітром виступила громадськість, настрої якої сформулюють необхідний імунітет до рецидивів, тобто до повторного зараження корупцією у всіх реформованих державних структурах.

Цілі реформ. Однак перш за все людям слід усвідомити, що ж треба розуміти під реформами. Головними цілями реформ є забезпечення основних зобов'язань влади перед своїм народом. Перше – це забезпечення правового захисту кожної людини і світові соціальні гарантії для суспільства. Це елементарне наведення порядку у виконанні необхідних бюрократичних процедур, передбачених законодавством та регламентами установ. Багато говорять про дотримання закону і неухильне виконання слідчих процедур

59 Що вельми образливо для реформаторів, яким довелося вкласти чималу працю і подолати опір, створюючи ці механізми.

правоохоронними структурами, про незалежність судової влади, що, загалом, представляється очевидним і обов'язковим. Результатом буде правове, законослухняне суспільство.

І друге зобов'язання влади – економічний прогрес і поліпшення якості життя кожної людини. Не тільки вирішення труднощів фіскалів і правоохоронних органів, які вкладу у ВВП не дають, а більшою мірою це створення зручностей для ведення бізнесу, для виробництва, для сфери послуг. На початковому етапі це спрощення процедур оподаткування, операцій із реєстрації та контролю бізнесу та митних оформлень з одночасним їх прискоренням. Це і спрощення, і прискорення операцій купівлі та продажу рухомого й нерухомого майна з його реєстрацією. Зокрема, до реформ можна віднести більшу прозорість і представлення громадськості і приватного сектору обґрунтувань тарифів природних монополій, включаючи утримання і ремонт комунікацій і багато іншого. Результатом стане поліпшення економічного та інвестиційного клімату. І як наслідок – економічний прогрес і кращі умови життя людей.

Навіть подібні зміни здатні в рази збільшити кількість малих підприємств, зробити успішним середній бізнес, спростити життя населенню. І з неодмінним у цих умовах зростанням національного доходу варто приступити до більш складних завдань щодо зниження частки доходів у ВВП посередників у фінансовій і виробничій сферах. Тоді на черзі і зменшення податкового навантаження на інвесторів, включаючи інвесторів зарубіжних. Перенесення акцентів на реалізацію в умовах державної підтримки інноваційних проектів, на створення критичної маси високотехнологічних підприємств. І багато іншого.

Цікава думка Н. І. Травкіна про суть реформ у постсоціалістичному суспільстві. Колишній уклад життя не встиг помінятися, позбавлення раніше прав і можливостей, зрівнялівка, придушення ініціативи сформували у людей патерналізм⁶⁰ і утриманство. Потужний пласт чиновників завжди придушував розвиток інституту місцевого самоврядування, люди сподівалися на ієрархів влади, навіть введення виборності залишалося формальним. Перебудова в СРСР, обумовлена слабкістю влади породила надії на свободу слова, а руйнування держави в 90-ті роки – на мож-

60 Хоча, за його словами, і в демократичних США пенсіонери схильні підтримувати демократів із їх великою соціальною політикою, щоб соціальна допомога збільшувалася. Молоді схильні голосувати за республіканців, стурбованих економічним зростанням, зниженням податкового тиску, лібералізацією, що збільшує доходи бізнесу та підвищує заробітну плату робітникам.

ливості самоврядування. Бо ослабіла центральна влада через відсутність можливостей фінансування регіонів мимоволі змушена була віддати важелі управління на місця. Це ненадовго привело до зростання активності населення. Довелося виживати самостійно⁶¹. Але аномальний зріст цін на енергоносії і як наслідок, можливість утримати внаслідок цього владу потужному пласту російського чиновництва, який зберіг контроль над цією галуззю, швидко придушили стимули до розвитку самоврядування регіонів, які отримали значну фінансову підтримку від розбагатілої центральної влади. На той час і неупередженість ЗМІ швидко згасла з передачею їх у приватні руки олігархів, які не зацікавлені в «розгулі демократії». Таким чином, невдача демократичних реформ, на думку Н. І. Травкіна, була обумовлена менталітетом народу, придушенням слабких паростків самоврядування та збереженням впливу численного чиновництва через зростання доходів від продажу енергоносіїв в умовах, контрольованих ЗМІ. Однак, зі свого боку варто зауважити, що стимульований бідністю розвиток самоврядування іноді набуває потворних форм, породжуючи принаймні на початковому етапі тіньову економіку й організовану злочинність. Інше зауваження стосується марних надій на стихійне встановлення демократії в результаті революції. Та й сам Н. І. Травкін зазначає, що «в політиці можна боротися тільки одним способом. Це намагатися створити таку політичну силу, з якою влада рахуватиметься і якої влада боїться, бо вона її може замінити. Ну немає іншого в політиці способу». Тобто демократичні реформи, які здатні звільнити енергію мас, потрібно приймати свідомо і на політичному рівні. Владу і відповідальність потрібно передавати на місцевий рівень, а фінансування на місцях має

61 «Мери нишпорили, де бартер зробити. Реєстрація бізнесмена йшла за один день. Так, не було такої кількості законів, перевірок не було. Які перевірки? Згадай початок 90-х, перші п'ять років. Чому бізнес розвивався так? Так, десь із порушеннями. Так, з'являвся бандитський бізнес. Але місцева влада вчилася разом з іншими. Країна розвивалася, розвивався інститут місцевого самоврядування».

ґрунтуватися на розумній структурі податків і зборів за видами діяльності, які безпосередньо знаходяться в компетенції місцевої влади⁶².

Обережно – граблі. Хоча багато рішень щодо зміни структури управління часто нагадують відому історію, коли «ніс витягнув – хвіст загруз». Нові реформатори часом не обтяжують себе продумуванням наслідків своїх рішень, викликаючи в одних посмішку, у інших – смуток. Особливо не продуманим рішенням є зниження зарплат фахівців, кваліфікація яких формувалася десятиліттями. При цьому йде кампанія із їх дискредитації за професійною ознакою.

Важко позбутися відчуття, що відбувається витіснення колишніх фахівців і вже декларують наміри замінити їх молодими випускниками сучасних численних університетів або людьми, відданими революційним ідеалам взагалі без будь-якої кваліфікації. Це дуже лякає потенційних споживачів їх послуг, які мають уявлення про якість освіти більшості ВНЗ, здатні оцінити наслідки необережної заміни кваліфікації на відданість ідеалам і розуміють, що цей сумнівний соціальний експеримент проводитимуть над ними. Корупція, як відомо, здатна знижувати рівень кваліфікації, бо кадровий відбір залежить від платоспроможності претендентів. Але сумна доля народу, коли кадри формують або з міркувань

особистої відданості і лояльності до керівництва⁶³, або на основі заслуг перед революцією, не беручи до уваги рівні освіти, практичний досвід і конкретну кваліфікацію.

Нові реформатори часом не обтяжують себе продумуванням наслідків своїх рішень, викликаючи в одних посмішку, у інших – смуток

Мало того, що велика частина решти кваліфікованих

фахівців відмовиться працювати на цих умовах повністю або частково, тобто почнеться масовий саботаж, або, якщо хочете,

62 «Давайте ми за місцевим самоврядуванням закріпимо податок на прибуток. А залежить від мера і депутатів організація роботи на підприємстві? Він що там, розставляє робітників? Ні, не залежить. Значить, це не твій податок. А податок на нерухомість - це виділення майданчика, це посприяти підключенню до комунікацій, це добірка самих комунікацій, це залежить від мене. Я можу погодити це за два четверга, а можу узгоджувати, повторюю, цілий рік. Якщо податок мій, я погоджу швидко». (Травкін Н. Без дурнів. [Електронний ресурс] / Н. Травкін // ЕМ 07.03.2015. — Режим доступу: <http://www.echo.msk.ru/programs/korzun/1504444-echo/>

63 Що характерно для авторитарних режимів або для країн із традиціями жорсткої ієрархічної системи управління.

прихований страйк. Так ще й не можливо буде змусити морально охайних новачків здійснювати надзусилля із оволодінню складної, але погано оплачуваної і дискредитованої кваліфікації. Тобто через деякий час можна зіткнутися з дефіцитом місцевих фахівців⁶⁴.

З іншого боку, без міри піднімають зарплати такої категорії людей, навчання і напрацювання навичок яких із нуля можна забезпечити за кілька місяців. Можна сподіватися, що корупція у малокваліфікованих правоохоронців з високими зарплатами помітно знизиться для загального вдовolenня. Але корупція, яка виникла або скоріше збережена зусиллями реформаторів в середовищі решти низькооплачуваних, але вельми кваліфікованих чиновників, правоохоронців та державних менеджерів у багато разів перекриє позитивний ефект від наведення ладу на вулицях⁶⁵. Безсумнівно, слід позбавлятися від морально нечистоплотних і розбещених корупцією людей, але потрібно розуміти, що порядність – це все-таки не професія. Довіряти малодосвідченій і некваліфікованій людині управління сучасними виробничими і транспортними комплексами, а тим більше галузями і відомствами вельми небезпечно⁶⁶.

Не кажучи вже про те, що їй буде нескладно обдурити і переконати виконувати негідні дії. Не дивно, що такі новаторські рішення викликають у людей, які мають високу кваліфікацію, відчуття, що вони учасники театру абсурду, в який їх затагли силою. Має сенс пам'ятати, що події в Грузії певною мірою були реакцією на поспішні і надмірно радикальні дії реформаторів. Навряд чи варто наступати ще раз на ті ж граблі.

---

64 Різне зниження оплати праці – це негласне запрошення до корупції. Та й бажаючи зайняти звільнені від звинувачених у корупції і наляканих можливими звинуваченнями чиновників місця, не цілком підготовлені і недоучені молоді люди, якщо вони формально і погодяться на низьке утримання, то вже, напевно, багато хто з них буде розраховувати на додаткові корупційні доходи.

65 Тим більше, що деякі нові реформатори внаслідок недостатнього життєвого досвіду або слабкої обізнаності в професійних питаннях права і менеджменту навряд чи зрозуміють, що власне відбувається. Як, наприклад, не розуміють багато нинішніх політичних оглядачів тонкощі банківських транзакцій і трансфертного ціноутворення. І тоді, як іронічно зауважив М. Жванецький, посилиться «боротьба неучтва з несправедливістю». Причому з несправедливістю, що відчувається за результатом, але незрозумілою, малозрозумілою, невловимою і тому донезмоги образливою.

66 До подібного результату може привести і зниження пенсійних виплат. Бо подібні радикальні зниження пенсійного забезпечення в Латвії (на 70 % для працюючих і 10 % для непрацюючих) в розпал кризи кінця першого десятиліття XXI століття призвело до зменшення більш ніж на 40 % числа працюючих пенсіонерів, серед яких було чимало досвідчених фахівців, що призвело до зростання розвитку кризових явищ в економіці цієї країни.

НА ЩО Ж СПОДІВАТИСЯ?

У вирі кризи. Економічна криза в бідних країнах завжди є наслідком багатьох причин, серед яких і перманентна корупція, яка посилилася повсюдно в останні роки; соціальні потрясіння, що розганяють час від часу захоплену вульгарним грабунком правлячу верхівку, і дестабілізуючі при цьому роботу державних інститутів; дорогі і болючі збройні конфлікти, що руйнують частину економіки, котра забезпечує відчутну частку валютних надходжень. Країна втрачає значні валютні накопичення, позбавляється колишніх великих ринків збуту, знецінюється місцева грошова одиниця і загострюються неабиякі боргові проблеми. У керівництві країни залишаються одіозні фігури, люди, що не проявили себе реформаторами, або хоча б борцями проти корупції. Численні новоявлені політичні парвеню і маловиразні опозиціонери, які прийшли до влади, страждають «політичним інфантилізмом⁶⁷» і не цілком готові до тих відповідальних ролей, на які

вони пристрасно претендують. Здавалося б, це крах економіки і руйнування держави, тим більше, що частина територій або анексована, або охоплена збройним протистоянням регіонів, які відверто не визнають центральну владу.

Світло в кінці тунелю?

Проте країни, які чинять спротив агресивним діям сепаратистів, яких більш ніж активно підтримують ззовні, отримують політичну і фінансову

Країни, які чинять спротив агресивним діям сепаратистів, яких більш ніж активно підтримують ззовні, зазвичай отримують відчутну політичну і фінансову допомогу з боку всіх розвинених держав світу і підконтрольних їм міжнародних інститутів

допомогу з боку всіх розвинених держав світу і підконтрольних їм міжнародних інститутів. Світова спільнота намагається зберігати сформований світовий порядок. Для цього, крім політичної підтримки, обіцяють фінансово забезпечити реформи структур управління і технологічне переозброєння. Але головне, як в нинішніх випадках, – відкривають великі світові ринки збуту. Не важко бачити, що це унікальна можливість, нехай навіть в умовах дорогого збройного конфлікту, вирватися з технологічного глухого кута і забезпечити потужний розвиток економіки.

67 Див. Кисельов Є. Міжнародна послуга Україні / Кисельов Є. // Новий час. 28.02.2015.

Тим більше, що і пильна увага населення і зовнішніх донорів до проведення реформ здатна зробити незворотним оздоровлення внутрішнього політичного клімату, придушити корупцію⁶⁸ і створити привабливий інвестиційний імідж країни. Зрозуміло, що мотиви такої масштабної підтримки розвиненими державами пов'язані більше із загальними геополітичними цілями ослаблення необґрунтованих імперських амбіцій сусідів, які нехтують сформованим світовим порядком, не усвідомлюють необхідність врахування інтересів основних світових гравців⁶⁹. Однак ця ситуація дає унікальний шанс не бажаної коритися країні вирватися з оточення демонами бідності і відсталості, представляє рідкісну можливість нехай не нинішньому, так наступному поколінню забезпечити процвітання і благополуччя, яке раніше можна було лише спостерігати в західних країнах.

Відроджена країна все більше звертає на себе увагу освіченого світу своєю волелюбністю, розвитком начал демократії, спробами вирватися з-під впливу раніше домінуючої радянської ментальності. Не можна сказати, що ці спроби раніше були вдалим і виною цьому молода державність, нестача професійно підготовлених і орієнтованих на державне будівництво людей в еліті, наспіх сформованій із колишніх непримиренних функціонерів – другорозрядних, звичних озиратися на північ співпартійців і принципових, але, на жаль, не схильних до компромісів борців за національне відродження. Їх локалізація відповідно в східних і західних областях разом з їхнім бажанням переділу власності привели до гострої політичної боротьби між Сходом і Заходом, якою скористалися зовнішні сили, розв'язавши неабиякий збройний конфлікт, який налякав світову громадськість. Цей конфлікт і незадоволення імперського сусіда, з одного боку, а

68 Бо корупція, як і туберкульоз – це хвороби бідного суспільства.

69 Часто порівнюють нинішню ситуацію з розвитком подій у колишні часи в Південній Кореї, Ізраїлі та Фінляндії. Крім того, цікавий сценарій розвитку подій в Хорватії, який показав, що багаторічне протистояння між консолідованою світовою спільнотою і великою імперською державою при виборі долі невеликої країни закінчується поразкою імперії.

також масштабна підтримка розвиненими державами реформаторських зусиль, з іншого боку, вкинули країну у вир подій, який може обернутися нищівним програшом і втратою державності, а може дозволити домогтися в найближчій перспективі бажаного процвітання і благоденства⁷⁰.

---

70 Куклин В. М. Изживая бедность [Электронный ресурс] / В. М. Куклин // Universitates. – 2015. – №1. – С.60–69. Режим доступа: http://alumni.univer.kharkov.ua/wp-content/univerokukrcom/2015_1.pdf

---

ПРО ДОВІРУ

Синергія, що виникає в результаті довірчих відносин, примножує сили і можливості, дає шанс людській цивілізації вціліти в численних катаклізмах. В умовах інформаційної революції соціальна роль довіри ще більш зростає, бо ріст контактів, зіткнень думок і уявлень людей із різною ментальністю створює безліч проблем - дитячих захворювань людства, яке дорослішає. І тут тільки довіра здатна допомогти всім таким різним людям планети перетворитися в єдине ціле – планетарну цивілізацію.

Гігантській за чисельністю людській популяції природа чим змогла, допомогла: наділила здатністю прогнозувати найближче майбутнє, знизила пороги чутливості для більшої пристосованості один до одного, дала можливість всім расам мати змішане потомство, дозволила експлуатувати всі планетарні ресурси і надала багато іншого, але найбільший дар суспільству – це дар довіри. Бо тільки довіра дозволяє людям у своєму колі розраховувати на комфортне життя. Довіра однієї людини до іншої, довіра до своїх друзів і сусідів, довіра до свого етносу, громади, народу і цивілізації в цілому. Нижче зупинимося на соціальних аспектах довіри.

ДОВІРА ЯК СОЦІАЛЬНА КАТЕГОРІЯ

Соціальні інститути довіри. Політичні системи багатьох країн використовують процедури виборів для формування систем державного і місцевого управління. Цей соціальний інститут довіри дозволяє в кінцевому підсумку, після деякого періоду спроб і помилок з певними витратами сформувати правлячу еліту. В умовах виборності управлінських кадрів, політики, які втратили довіру, навіть спираючись на виправдовуючи їх судові рішення, навряд чи зможуть розраховувати на відновлення свого статусу. Якщо ж недовіра електорату виникла в проміжку між виборами, численні політичні системи дозволяють провести позасудові процедури збору підписів виборців для відкликання обраного раніше кандидата. А в низці випадків, побоюючись втратити довіру електорату, політичні партії самі інколи вимушені під різними приводами виводити з публічної політики діячів, котрі запламували себе. Тобто, незважаючи на закони і правила, інститут довіри дозволяє суспільству позбутися від неуго�дних політиків⁷¹.

---

71 Сприяє цьому регламентована ротація кадрів шляхом виборів. Бо після заміни керівника або політика, який погано зарекомендував себе, в суспільстві прокидаються надії на краще.

Досвідчені політичні партії та рухи завжди відкликають і навіть позбуваються від одіозних фігур, з якими громадська думка асоціює невдачі. Та й самі винуватці скандалу іноді поспішно покидають свої пости і відмовляються від посад. І це часом може виявитися проявом гуманності, бо в одному випадку вони і їхні родини можуть стати жертвами народних мас, які наполегливо вимагають сатисфакції. А в іншому випадку їх соратники, побоюючись зайвої балакучості осіб, які потрапили під підозру, можуть допомогти їм уникнути суду радикальними способами.

Цікавими механізмами інституту довіри в суспільстві є різні політичні санкції щодо людей і організацій, вірити яким суспільство не бажає. Найбільш відомими є процедури люстрацій⁷², які, відмовляючи у довірі людям і партіям, не дозволяють їм займати певні управлінські позиції⁷³. При цьому рішення про люстрацію людей і організацій оформляються вже законодавчо і оскаржувати їх більш ніж важко, принаймні в правовому середовищі конкретного суспільства.

Однак історія неодноразово демонструє, що часто після революції наступала контрреволюція, після, на перший погляд, нищівних перемог однієї політичної сили, інша, яка програла несподівано швидко відновлювала свій вплив. Жорстокість стосовно до переможених зазвичай виникала там, де не викликало довіри те, що вони змирилися з поразкою. Мабуть, тому раніше, у минулі століття переможці надзвичайно люто розправлялися з переможеними, побоюючись реваншу. Нині домінуючий в умах сучасників гуманізм більше орієнтований на прагнення не створювати прецедентів жорстокості. Люди розуміють, що самі можуть опинитися в положенні тих, хто програв, або переможених. І тому так часто можна спостерігати «піррові перемоги». Напевно, раціонально у своєму ставленні до сторін, котрі програли, орієнтуватися все ж на Закон⁷⁴ більшою мірою, ніж на наведені вище міркування.

---

72 Варто звернути увагу на той факт, що ця процедура звільняє від судової відповідальності запламованих негідними діями людей, фактично амністує їх, але натомість обмежує їх у правах.

73 Інтуїтивно людям ясно, що будь-яка жадібна людина потенційний корупціонер, питання в тому, як це розгледіти. В Університеті Кастельон-де-ла-Плана показали, що досліджуванам важче відмовитися від хабаря, тобто діяти проти негайної вигоди, ніж піти на угоду зі своєю совістю. Поліграф виявив у них аномальний стрес під час відмови від хабаря (Корреспондент.net, 11.03.2015).

74 Тобто «нічого особистого». Але це лише в умовах стабільності законодавчих норм. А якщо навіть забудуть, цілком може бути, що про «заслуги» справжніх злочинців згадають центри Симона Візенталя або інші подібні організації.

У господарської та управлінської діяльності механізми довіри представлені в статутах підприємств і організацій, де передбачені вибори і колегіальні затвердження на посаді. Крім того, є можливість позбавляти людей посад аж до звільнення на основі висловленої більшістю колективу недовіри, для чого розроблені відповідні процедури. Причому мова не йде про подання і розгляд доказів порушень, тут рішення приймаються на основі стійкої недовіри по відношенню до певного управлінця, яка виникла в колективі.

У країнах соціалізму нав'язування однієї ідеології, жорсткі санкції за прояви вільнодумства і будь-яких відхилень від лінії партії породили тотальну нещирість, недовіру людей один до одного, яка провокувала повсюдний обман, від якого було недалеко до прямого шахрайства. Скинувши пута комуністичної ідеології, суспільство нову демократичну так і не набуло, а старі звички⁷⁵ трансформувалися в зріст масового шахрайства, обману, рейдерства і навіть бандитизму. У новому часі жертви обману, шахрайства і свавілля вже не викликали співчуття і висміювалися в фольклорі. Та і в цей час люди, позбувшись від патологічного страху репресій, поки ще недовіриливо ставляться один до одного, побоюючись обману, підступу і шахрайства. Цією недовірою пронизана література і кіно, та й у побуті, на жаль, все не так іділічно⁷⁶.

У приватному житті інститут довіри звичайно не зводиться до нотаріального оформлення довіреностей та гарантій. Деякі проблеми виникають під час розгляду судами розписок, скріплених підписами приватних осіб, але існуючий інститут експертизи здатний з'ясувати підробки, а сумлінне розслідування легко виявить застосування насильства під час підписання подібних зобов'язань. На довірі побудовані сім'ї та інші форми спільного існування. Довірчі відносини створюють стійке коло спілкування і послаблюють у цьому колі життєві напруги і тривоги. Всі форми довіри, як і недовіри, в нашому приватного житті настільки багатогранні, що їх аналіз, напевно, здасться читачеві виснажливим.

---

75 В авторитарних країнах, як вельми різко висловився З. Бзежинский, «вижити можна було лише обманюючи, хитруючи і якимось добуваючи їжу, щоб набити собі черево. І ось настало звільнення. Що залишилися в живих, назавжди опинилися за межею, яка відділяє їх від нормальних людських цінностей».

76 Недовірливі співвітчизники, які сумніваються в усьому, помітно контрастують з жителями благополучного Заходу, котрі не намагаються бути обережними, яких відверто вважають внаслідок цього недалекими.

Довіра в державному будівництві. Підтримка політиків, політичних партій, громадських діячів і організацій широкими масами населення заснована на уявленнях «свій-чужий». Кожен політичний і громадський діяч змушений безперервно проходити через фільтр соціального обговорення, доводити, що він «свій» у своїх висловлюваннях і діях⁷⁷. «Свої» повинні ставитися до людей і подій певним чином, значні відхилення в формулюваннях і визначеннях часто сприймаються як нещирість чи навіть зрада. Що створює проблеми для політиків і управлінців, які змушені ретельно зважувати свої заяви. Вони іноді змушені приховувати ті свої міркування і наміри, які входять у протиріччя з домінуючими в середовищі громади уявленнями.

Оскільки в процесі прийняття рішень доводиться обговорювати безліч варіантів і підходів, є велика ймовірність, що деякі висловлювання в дискусії можуть викликати негативну реакцію слухачів, які не вникають в контекст. Якщо учасники дискусії досить досвідчені і обізнані люди, які усвідомлюють умовності процесу обговорення, то тут великої біди немає. Люди, яких не так зрозуміли або які зробили необережні заяви в полемічному запалі, в стані пояснити свої позиції або відмовитися від пропозицій, усвідомивши їх неприйнятність. Але виносити на широкий загальний подібні обговорення небезпечно, можна втратити довіру слухачів і глядачів, які не мали можливості вислухати детальну аргументацію або просто виявилися нездатні зрозуміти логіку дискусії⁷⁸.

Але навіть виявивши проблеми, розібравшись у механізмах і рушійних силах процесів і явищ, знайшовши рішення, потрібно

77 Загалом у кожній громаді подібну процедуру перевірки проходить кожна публічна людина або навіть просто людина на публіці. Вона повинна час від часу брати участь у тестуванні на громадському детекторі і лише на деякий час їй видається товариством індульгенція – відпущення за непатріотичні висловлювання, за зневагу до общинних цінностей. Але настороженість суспільства до порушників прийнятих правил поведінки і спілкування висить над кожним як дамоклів меч.

78 Пов'язані політичними платформами сторони дискусії під пильною увагою зацікавленої аудиторії будуть змушені не відступати від своїх колишніх декларацій і вся їх суперечка стане нагадувати «розмову глухих». Це не раз демонстрували здивованим глядачам політичні ток-шоу.

витратити ще чимало зусиль, щоб коректною мірою їх сформулювати і представити на суд громадськості, не викликаючи соціального роздратування.

Це майже ті самі складнощі в спілкуванні з аудиторією, з якими стикаються письменники. Навіть їхні вдячні читачі навряд чи стануть терпіти моралі. Не стануть вони також ретельно вникати в деталі, а навпаки, будуть нетерпляче очікувати підказок. Їм подавай привабливих персонажів, закручені і несподівані сюжети. Мова твору повинна не дратувати витончений смак і залишитися зрозумілою для основної маси читачів. Письменникам доводиться ховати свої найвишуканіші відчуття, блискучі здогади і тонкі зауваження в звичайних сюжетних лініях, вкладати в звичайну мову героїв своїх творів свої осяяння й інтелектуальні знахідки. І якщо до цього додати трохи везіння і таланту, можливо, тоді їхні твори будуть не раз перечитувати, розтягувати їх тексти на афоризми і яскраві фрази. І такий успішний літератор виявиться для читачів авторитетом, йому стануть довіряти і його думка буде визначальна під час вибору його шанувальниками відповідальних рішень своїх життєвих завдань.

Однак ці проблеми тимчасові і цілком вирішувані. Люди у владі повинні володіти необхідними комунікаційними якостями, вони повинні вміти знаходити спільну мову з будь-якими опонентами, бути здатними залучати для вирішення суспільних завдань потрібних персон і вишукувати необхідні ресурси. Бути високоморальними і володіти культурою, яка відповідає високим стандартам. Особливо суворо слід ставитися до будь-яких порушень Закону, якою би доцільністю ці порушення не виправдовували. Інших до влади краще не підпускати.

Юристи часто стикаються з необхідністю розглядати численні конфлікти, пов'язані з суперечками про розподіл майна, порушення прав володіння, інших декларованих Конституцією прав, які поглинають енергію людей і їх час. Там, де такі права постійно порушуються – людьми, організаціями та державою, виникає взаємна недовіра людей. В авторитарних державах і в державах, які ще не позбулися старих авторитарних звичок, влада на всіх рівнях щиро впевнена в прийнятті рішень на основі сьогочасної доцільності. Населення також схильне погоджуватися з таким підходом, навіть якщо це не повною мірою відповідає законам і регламентаціям. А там, де порушується закон, там із боку чиновників виникає спокуса скористатися цим підходом, використовуючи доцільність як привід для здирництва, а у прохачів формується переконання,

що проблему можна вирішити за рахунок підношень. Це і є основа корупції. Ясно, що в занедбаному стані корупція розквітає повним цвітом. А придушити її можна тільки одним способом – неухильно дотримуватися Закону, відмовившись від усіх можливих причин і приводів, які здатні його порушити. Бо, підкоряючись принципам доцільності і виграючи в окремих випадках, суспільство заганає себе в пастку корупції. Однак важливо, щоб Закон був досить вивіреним, враховував міжнародний досвід і місцеві умови, навіть поточний момент. Неприпустимо використовувати зміни в законодавстві для створення корупційних лазівок. Тому слід, приймаючи законодавчі рішення, неодмінно погоджувати їх у міжнародному експертному співтоваристві.

Але всі ці міркування відносяться до суспільства, де зберіглася довіра людей до влади. Гірше, якщо такої довіри немає. Тоді вибори перетворюються на нічого не значущу процедуру, голоси віддаються тим кандидатам, які або запропонували кожному виборцю матеріальну компенсацію за підтримку, або хоча б пообіцяли їм щось для них корисне, якщо просто не

**Особливо суворо слід ставитися
до будь-яких порушень
Закону, якою би доцільністю ці
порушення не виправдовували**

змусили. І тут вся справа не тільки в «виборі кращих з ні-на-що-не-здатних», не тільки в сумнівах у реальних можливостях депутатів у нинішній системі влади, а в неприкритій недовірі до процедур самих виборів, до екзит-полів, які, як вважає недовірливий електорат, готують людей до майбутнього спотвореного розподілу голосів⁷⁹. Для відновлення довіри будуть потрібні зусилля і час.

Про формальні і неформальні сторони договорів. У постсоціалістичних країнах, що вступили на шлях реформування свого господарства, часто надавалося велике значення формам економічних і суспільних відносин, необґрунтовано вважаючи, що суть цих відносин за наявності потрібних форм буде виконана автоматично.

Якось обговорюючи з одним американським професором екзаунтингу якість договорів у його країні, поскаржився на те, що, мовляв, ми поки що не навчилися враховувати всі можливі варіанти розвитку подій. Він у відповідь розповів, що на зорі своєї кар'єри в бізнесі запитав у свого родича, який був у той час феде-

79 Ці симптоми розчарування дуже небезпечні, бо тоді всі розпорядження і накази ігноруються, всюди саботаж і байдужість і це вже не слабкість влади, а швидше її безпорадність. Зовні все начебто, як і було, а в реальності владна ієрархія розсипається на окремі ланки.

ральним суддею, яка його думка щодо якості одного з перших своїх договорів. Суддя відсунув договір у бік і поставив несподіване запитання моєму співрозмовнику: чи довіряє він своїм партнерам? Отримавши ствердну відповідь, пробурчав щось на зразок того, що тоді в суть договору годі й вникати⁸⁰.

Формалізація процедур звичайно важлива, але внутрішня сутність економічної і політичної діяльності ґрунтується на моралі і традиціях і неможлива без довіри до виконавців, продуктів їх діяльності і до брендів. Зрозуміло, що незважаючи на довіру до партнерів і колег, не варто нехтувати поміченими нехай

Формальне застосування норм і законів не осудне постраждалій стороні, але від агресивної сторони конфлікту, крім необхідного дотримання законодавства, очікують виконання і моральних вимог

навіть випадково рідкісними нотками нещирості і обману, виявленими в партитурі благополуччя. Але ще більша помилка відмовляти повністю в довірі людям, історія взаємин з якими була попередньо досить бездоганна.

З іншого боку, для пояснення своїх досить агресивних дій у конфліктах часто використовують потрібні статті закону і окремі норми права. Але громадськість іноді схильна бачити при цьому певні порушення моральних принципів і сформованих раніше норм ведення бізнесу, а також політики. Бо люди часто вважають, що формальне застосування норм і законів не осудне постраждалій стороні, але від агресивної сторони конфлікту, крім необхідного дотримання законодавства, очікують виконання і моральних вимог. В іншому випадку громадська думка може углядіти в поведінці наступаючої сторони певні риси цинізму, бо, крім букви закону, в справедливому вирішенні повинен бути присутнім і дух закону.

Довіра як основа формування професійних співтовариств. Нав'язлива реклама та усталені уявлення і смаки споживачів дають окремим брендам явну перевагу, що забезпечує їх власникам і керівникам непогані дивіденди. Але для тривалої історії успіху потрібні механізми його організації. У розвинених громадах кожен вид діяльності контролюють саморегулюючі громадські організації, що вимагають від своїх членів цілком розумної і передбачуваної поведінки

80 Незважаючи на те, що важко було позбутися враження, ніби це хрестоматійна відповідь професора, проте ця відповідь була цілком щирою.

і якісної продукції. Саме домінуючі настрої критичної маси членів кожної професійної групи змушують дотримуватися цієї політики й обіцяють всім їм довготривалий успіх.

Для формування високопрофесійного співтовариства корисним є усвідомлення його членами необхідності підтримувати певні рівні кваліфікації для забезпечення попиту на свою продукцію (товари, послуги, розробки і рішення). Кожен член цієї спільноти потребує підтвердження оточенням своєї кваліфікації. Саме така підтверджена документально⁸¹ кваліфікація і забезпечує певною мірою необхідний попит на послуги її власника у широкої громадськості. Немале значення має і думка про його рівень кваліфікації і відповідальності за свої діяння у колег по цеху⁸².

Цікава історія, почута в одному південному приморському місті колишнього Радянського Союзу, куди були заслані німецькі фахівці відразу після Другої світової війни. Зрозуміло, що працювали вони абияк, саботуючи розпорядження керівництва наукової установи. Спроби змусити їх працювати напружено й ефективно успіху не приносили, поки за справу не взявся майбутній директор відкритого пізніше Інституту космічних досліджень. Він пообіцяв публікувати деякі їхні звіти у відкритій пресі. Побожування втратити свою репутацію, раніше визнану в середовищі світової наукової громадськості, змусило цих полонених працювати більш ефективно⁸³.

Для створення атмосфери довіри корисно прислухатися не тільки до свого емоційного ставлення до своїх партнерів і до претендентів на керівні позиції, але ще важливішим є детальний аналіз їх попередньої діяльності з позицій рівня довіри до них із боку їх оточення. Колективи, побудовані на довірі, об'єднані одними рівнями кваліфікації і культури, у разі ефективніші за тих, які не володіють цими якостями, де зростають додаткові витрати на відносини. Правильно зазначив А. Пасхавер, що «в суспільстві, де є довіра, все обходиться дешевше. Тому що недовіра викликає цілу низку інструментів, які коштують дорого».

---

81 Тому в багатьох успішних країнах надають особливого значення тестам і іспитам на отримання кваліфікації. Саме вимоги і поведінка екзаменаторів корелює із загальним рівнем кваліфікації основної маси фахівців в суспільстві.

82 Варто нагадати, що якимось на представницькому зібранні вчених один літній професор викликав неоднозначну реакцію публіки висловлюванням про те, що «незважаючи на наші звання і заслуги, всі ми прекрасно знаємо, чого кожен з нас вартий».

83 Деякі навіть удостоїлися Сталінської премії, інших нагороджували орденами і медалями, мабуть щиро вважаючи, що це їх мало надихати.

ДОВІРА І РЕФОРМИ

Про довіру до еліт. Для нормального існування соціальних і економічних (які також можна вважати соціальними) структур необхідний досить високий рівень довіри до системи управління. Однак останнім часом в умовах інформаційної революції обізнаність людей зростає і всі огріхи і порушення людей при владі швидше, ніж у попередні часи, стають відомими. Ускладнює ситуацію згадане вище необережне використання представниками сучасних еліт компрометуючої конкурентів інформації, і тим більше свідоме вкидання дезінформації з метою отримання переваг в азарті політичної боротьби й економічної конкуренції⁸⁴.

Критерієм зростання недовіри до еліт може бути зростання пасивності електорату, зниження політичної активності в країні, невизначеність і неадекватність соціальних опитувань.

**А. Пасхавер: «У суспільстві,
де є довіра, все обходиться
дешевше. Тому що недовіра
викликає цілу низку
інструментів,
які коштують дорого**

Бо втрата довіри до еліт перетворює решту суспільства в замкнуту систему з відсутністю видимих зовнішніх реакцій, всередині якої швидше за все зріє революційний стан.

Не додає довіри до внутрішньої політики правлячої еліти і той факт, що, незважаючи на декла-

роване зростання ВВП, частка в національному продукті доходів основної маси населення в цілому падає. Скорочується кількість дуже багатих сімей разом із ростом їх багатства і збільшується різниця між їх доходами і середнім по країні сімейним статком. Люди особливо гостро відчують економічні труднощі, значно більшою мірою, ніж обмеження політичних свобод, що і є основною причиною соціально-економічних криз і потрясінь.

Успадкована, принаймні, більшістю країн, що розвиваються, і пострадянських країн, система придушення політичних свобод поки що зберігає непопулярну пасивність населення, що є наслідком приниження їхньої людської гідності. Приниження не тільки істо-

84 Компрометуючи своїх конкурентів у складі еліти, її представники, часто самі того не усвідомлюючи, знижують і свою політичну й економічну цінність. Бо для мас втрата поваги до частини еліти викликає сумніви в достоїнствах іншої її частини. Тому в розвинених демократіях гострота політичної боротьби переноситься в верхні ешелони влади.

рично сформованою практикою суспільного життя, а й вихованням у середовищі людей покірних і залежних від влади. Послужливість і бажання догодити вищим в ієрархії, стосовно до вищого ієрарха перетворюється майже в релігійний екстаз, бо засноване на безмежній вірі в його необмежені можливості⁸⁵, що породжує необґрунтовані надії. При цьому у зовнішнього спостерігача може виникнути враження, що народ довіряє своїй владі і готовий її беззастережно підтримувати⁸⁶. Для розради людей, стурбованих ситуацією, що склалася, можна підмітити, що з розвитком інформаційної революції, яка дозволяє людині бути почутою, вже не тільки в молодому поколінні піднімається самооцінка, котра дозволяє зважитися на самостійний вибір свого життєвого шляху і зберігати повагу до себе.

У сучасному суспільстві усвідомлення соціальної несправедливості в розподілі суспільного багатства є однією з причин виникнення останнім часом протестів за участю переважно представників середнього класу, тобто досить забезпечених і освічених верств населення. Зниження рівня життя середнього класу⁸⁷, значно більшою мірою, ніж інші чинники впливає на рівень довіри до еліт. Бо роль середнього класу на сучасному етапі розвитку цивілізації зростає, оскільки цей соціальний прошарок стає все більше поважним і впливовим. Середній клас, більш вільний і незалежний, здатний вже не тільки брати участь у протестних рухах, але і організаційно й фінансово забезпечувати інформаційну та виборчу кампанії, залучати до участі в масових акціях значні верстви населення.

85 Але варто підірвати цю віру, і об'єкт поклоніння падає поваленим, обдуреними в своїх надіях людьми.

86 Цікаво, що подібне враження виникає і у самій цій владі, котра зазвичай не відчуває своє хитке становище. Бо сатисфакція обдуреного колишнім авторитарним режимом населення неодмінно відбудеться, коли на зміну одному правлячому клану прийде інший клан, який із метою збереження своєї влади і побоюючись можливого реваншу з боку попередників, які не визнають цивілізованих правил поведінки, просто змушений розв'язати відносно них репресії.

87 Див. *Income and Poverty in the United States: 2013*. U.S. Census Bureau [Electronic resource]. – Way of access: <http://www.census.gov/content/dam/Census/library/publications/2014/demo/p60-249.pdf>

Показово, що революційний рух в Африці виник у порівняно небагатьох країнах, останній (як, втім, і попередній) український Майдан повторили представники середнього класу, у багатьох країнах підняли голову націоналісти, які, крім традиційних меркантильних вимог до правлячих еліт висувають вимоги обмежити імміграцію⁸⁸.

Підіграють цю недовіру й уявлення, що поширилися серед економічної і політичної світової еліти, щодо відмови слідувати колишнім тенденціям в структурі відносин і ведення бізнесу. Причому ця відмова часто включає у себе і морально-етичні аспекти. Логіка апологетів таких ідеологій полягає в тому, що головними є прогрес та інновації, тому орієнтація на останні змушує орієнтуватися на створення монопольних видів діяльності, захищених де-юре патентами і де-факто важко копіюваними високими технологіями. Більш того, згідно з освіченою думкою успішних підприємців⁸⁹, саме розвиток монопольних видів діяльності приносить успіх не тільки їх власникам і менеджерам, але навіть більшою мірою суспільству в цілому, а ринкові принципи при цьому визнаються віджилими і шкідливими для сучасного розвитку. Досвідчені читачі можуть запідозрити, що нападки на ринкові відносини потрібні лише для згоди суспільства з практикою безконтрольного збагачення власників високотехнологічних підприємств-монополістів. Безсумнівно, що власники патентів і організатори виробництва на їх основі повинні отримати компенсацію за свої зусилля й ризики⁹⁰, але в розумних межах, бо в кінцевому підсумку за все платить споживач, гаманець якого не бездонний. З іншого боку, саме ринок дозволяє вирівняти ціни, а значить, і доходи, не створюючи значного розшарування суспільства за статками⁹¹, що загрожувало вже й політичною нестабільністю.

Практично всі сепаратистські настрої населення провінційних регіонів обумовлені недовірою до керівництва країн у центрі. Не володіючи повною інформацією, яка тільки й забезпечує дові-

---

88 Яка більшою мірою порушує уклад їхнього життя, змушуючи сторонитися прибульців із їх привнесеною культурою (або її відсутністю).

89 Див. P. Thiel. «Zero to One: Notes on Startups, or How to Build the Future».

90 Хоча основний внесок у створення високих технологій і отримання патентів вносять розробники, праця яких абсолютно недостатньо оцінена, а ризики сучасні менеджери-підприємці навчилися перекладати на малокваліфікованих інвесторів, які вельми необґрунтовано їм довіряють.

91 Тобто навіть сприйняті публікою зазвичай негативно спекулянти-арбітражери в умовах ринку виявляються корисними, бо їх діяльність вирівнює ціни і пригнічує монополізм.

ру, люди переконані, що розподіл національного доходу відбувається без їх відома і явно несправедливо.

Побоювання еліт. Лідер, що знаходиться на більш високому рівні ієрархії, повинен представити для своїх підлеглих або підданих систему корпоративних правил, причому або сформульованих явно, або нав'язаних практикою відносин. Інакше до його дій будуть ставитися з недовірою, що може стати передумовою його кар'єрного падіння в результаті різних змов спочатку в формі саботажу його вказівок, а потім у формі більш активних консолідованих протидій представників еліти⁹².

Іншою проблемою є ставлення еліт до свого народу. Еліта, особливо та її частина, яка домоглася влади, завжди з обережністю ставиться до всіх масових рефлексій, які виникають у нижчих соціальних прошарках. Зрозуміло, що існують побоювання постраждати в результаті реакції мас⁹³ на невдалі політичні та економічні рішення. Тому в демократичних країнах так поспішно знаходять винних і демонстративно позбавляють їх посад, тому там чомусь раптово виникають проекти соціальної підтримки тих верств населення, які надмірно активно висловлюють своє невдоволення. Та й зміна політичних партій при владі – теж необхідний маневр для уникнення відповідальності, мовляв, посидимо в тіні, покритикуємо владу, нехай про наші гріхи забудуть. Дійсно, основними показниками успішності державного управління є не тільки економічне зростання (необхідне в умовах зростання чисельності населення і бажане для виникнення у людей відчуття, що їх добробут зміцнюється), але і соціальний мир.

Середній клас, більш вільний і незалежний, здатний вже не тільки брати участь у протестних рухах, але і організаційно й фінансово забезпечувати інформаційну та виборчу кампанії, залучати до участі в масових акціях значні верстви населення

92 Багато недалекоглядних керівників, зазвичай парвеню, мабуть, не вміючи раціонально мотивувати людей, використовують різні приводи для демонстрації вибуху свого обурення, переводячи нехай і тимчасово відносини в режим конфлікту. Метою такої поведінки є намір налякати підлеглого і в цьому його стані змусити його піти на поступки. Ця форма управління прийнята в авторитарних владних структурах і активно практикується в злочинному світі. Зрозуміло, що така поведінка зовсім не формує клімат довіри і здатна породити роздратування, що переходить у неприйняття. А там вже недалеко до агресії.

93 Не тільки тієї реакції, якою можуть скористатися політичні опоненти, а й тієї, яка може привести до «безглузлого і нещадного» бунту.

Хоча в авторитарних державах ситуація інша. В умовах незмінності влади, як вдало помічено І. Прохоровою, існує «одвічний страх авторитарної структури перед ініціативами». І тому всі, навіть найменші відхилення від лінії поведінки, написаної владою, сприймаються як загроза. Тому авторитарні влади намагаються роз'єднати людей, розігнати виникаючі соціальні групи, що формують громадянське суспільство. Загалом для перетворення спільноти людей у стадо, достатньо лише зруйнувати довіру між ними. Методи такого руйнування – це і сформований в суспільстві страх, в тому числі побоювання доносу, і нав'язані декларованою владною ідеологією, пропагандою, чутками сумніви в щирості. Для консолідації потрібні лідери, потрібні ідеї, яким люди довіряють свої надії на краще майбутнє. І які здатні спровокувати людей домагатися для себе і своїх близьких кращої долі. Погано, якщо таких лідерів немає, таких ідей немає або вони є, але люди їм не довіряють. І погано, що мало хто здатний таким лідером стати внаслідок соціальної апатії.

Багатьох уві сні і наяву нерідко переслідував один жакхливий сюжет. Перед очима натовп приречених людей, яких вели на страту нечисленні конвоїри. Зрозуміло, що окремі осередки спротиву конвоїрами жорстко придушувалися. Але тим не менше люди в своїй масі покірно йшли далі. Здавалося б, всі повинні прокинутися і силою відчаю добути собі свободу. Нехай навіть не для себе, а для своїх близьких і друзів, які сумно йдуть поруч. Але цього не відбувалося, усі приречено брели до безславного фіналу свого життя. Що таке з людьми відбувалося? Чому не знайшлося лідерів, які б кинули виклик насильству і підняли б натовп людей на бунт, нехай навіть не маючий перспективи, але який дозволяє зберегти почуття власної гідності?

Особливістю внутрішньої політики авторитарних країн є бажання забороняти і обмежувати як форма недовіри до власного народу. Бо переконувати і вмовляти в колах авторитарної еліти вважається проявом слабкості, що може привести до втрати влади. Причому цей страх перед небажаними з позиції влади рефлексіями власного народу породжує виникнення лавини «ексцесів виконавців», коли представники низових управлінських структур надмірно завзято виконують, як їм здається, правильно вгадані наміри вищої влади. Саме ця завзятість і прискорює виникнення вибухів народного невдоволення.

Недовіра еліт навіть до своїх шанувальників може приймати незвичайні форми. Наприклад, люди, що формують свої переконання самостійно, без підказки, викликають побоювання. Бо вони можуть під впливом додаткової інформації ці переконання поміня-

ти, не питаючи в еліт дозволу⁹⁴. І як правильно помітила К. Орлова, тоді «беруть тих, хто буде брехати з папірця».

Тому вся система освіти та засоби масової інформації в країні просто зобов'язані формувати в суспільній свідомості мости довіри між усіма верствами населення та елітою. Інакших освітніх структур і організацій масової інформації, які відмовляють людям і соціальним інститутам в довірі, просто не повинно бути взагалі.

Довіра до реформ. Часто вважають, що реформи повинні бути підтримані більшістю. Це, мовляв, ідеальний варіант. Хоча не раз світ переконувався в тому, що ідея підвищити моральні стандарти суспільства в історично короткий час порочна.

Часто для переходу в інше соціально-економічне становище весь устрій життя, прийняті правила поведінки, мораль і законодавство вимагають ґрунтовного реформування. Бо стан економіки і політики в кожному випадку – це усталена самоузгоджена в безлічі аспектів система соціального життя суспільства. Неможливо поміняти частину цієї системи, не зустрівши опору, який у міру включення нововведень зростатиме⁹⁵.

Економіка в кожній країні пристосовується до політичного її влаштування, як, утім, і політика схильна до впливу економіки. Але потрібно розуміти, що тільки влада має реальну силу. Тому відносини політики й економіки не рівноцінні. Примат сили змушує діяльне населення приймати ті правила економічного життя, які прийнятні влади. І чим авторитарніша влада, тим менше вона звертає увагу на невдоволення господарників. Пасивна частина населення, навпаки, схильна підтримувати владу, розраховуючи на пільги і преференції. Ці пільги і преференції в кінцевому підсумку отримані з вивернутих кишень приватного бізнесу, бо державні підприємства відверто намагаються паразитувати на бюджеті. Будь-яка влада, а тим більше авторитарна, великою мірою контролюючи механізми перерозподілу національного багатства, частенько не може втриматися від спокуси взяти свою частку⁹⁶. При цьому своїм прикладом

94 На думку О. Кашина: «Системі не потрібні переконані прихильники, бо система вважає таких людей, навіть згодних із нею, групою ризику».

95 Хоча практика часом спростовує подібні твердження. У книзі «Розбуджений світ» обговорюючи пропозицію «Цехи політичної критики» про створення незалежних гілок влади, подібних до інститутів інтендантів, я не міг припустити, що подібна ідея не тільки виникне, але, схоже, і реалізується в сучасній Україні. До останньої революції кінця 2013 року реалізація такого проекту в мирний час була б немислима, але в умовах виникнення військового протистояння і гострої необхідності реформування оборонного сектору вона виявилася несподівано реальною (про що 6.01.2015 повідомив в своєму блозі Ю. Бірюков).

96 До речі, саме тому великий бізнес намагається перенести центри отримання прибутку за кордон, де апетити тамтешньої влади більш прийнятні.

і небажанням порушувати благоденство своєї опори–чиновників, вільно чи мимоволі підтримує в країні деякий рівень корупції. Відмовитися від такої практики елітам непросто.

Можна змусити суспільство прийняти програму змін, розраховуючи утримати тривалий час ситуацію під напруженим контролем. Змусити може або авторитарний лідер за допомогою контрольованої ним дієвої правоохоронної системи, або зовнішній тиск аж до явної або неявної окупації, або і те, і інше, як це сталося в Південній Кореї. При цьому, як виявилось, можна не рахуватися з народним невдоволенням і відмовитися від заспокоєння населення⁹⁷ за допомогою незароблених пільг і преференцій, тобто мовою економіки – трансфертів.

Але вельми проблематично сподіватися, що еліта, яка швидко розбагатіла на не цілком легітимному придбанні власності і влади, здатна сама без потужного зовнішнього тиску змінити правила ведення справ у країні. Таким зовнішнім стосовно до еліти впливом могло бути явне і недвозначне невдоволення населення. Це могло бути пов'язано з інтеграцією в регіональні

міжнародні економічні союзи і з посиленням політичного тиску з боку торгових партнерів, зацікавлених у змінах політичної та економічної практики.

Це зовнішні рамки умов, але не слід забувати, що для проведення реформ потрібні реформатори. Тобто морально охайні і професійно підготовлені люди. Причому, як зазначав К. Бандукідзе, перша умова навіть важливіша, бо навчити здібних молодих людей до проведення потрібних змін, у принципі, можливо, залучаючи для цього місцевих фахівців і кваліфікованих експертів із регіонів, котрі вже перехворіли реформами.

Як зауважив Бернард Шоу, «розумна людина пристосовується до світу, нерозумна намагається пристосувати світ до себе. Тому прогрес завжди залежить від нерозумних». Розумні люди в основній

97 Як показує історичний досвід у середньостроковій перспективі, населення ніколи не прощає реформаторам такого до себе ставлення. Приклад цього – недовіра народних мас до ліберальних демократів Росії, які раніше нехтували проблемами людей, і, як результат, – підтримка влади.

своїй масі довіряють колишньому досвіду і не бажають створювати собі й оточенню проблеми⁹⁸. Нерозумні всім домовленостям не порушувати існуючий уклад життя не довіряють, вважаючи, що у них вийде. Чималу роль у формуванні заgonу нерозумних грають вируючі в їхній свідомості пристрасті до змін і – не будемо боятися бути відвертими, – помітна малоінформованість. Бо, географічно узагальнивши висловлювання М. Жванецького, можна вважати, що революції – це часто «боротьба неучтва з несправедливістю». Зрозуміло, що в більшості випадків наміри часто не підкріплені можливостями, навколо маса бажаючих скористатися революційною ситуацією, яка виникла, для мародерства, тому результати часто засмучують, підтверджуючи сумніви людей розумних. Але часом у нерозумних виходить, бо буває, що за перших позитивних результатів, до заgonу палких, але недосвідчених революціонерів приєднуються більш розумні їхні співвітчизники. Зазвичай це відбувається після того, як палкі революціонери долають найнебезпечнішу фазу протистояння з захисниками колишнього укладу.

ДОВІРА І СВІТ

Як би там не було, але ще зовсім недавно, в кінці минулого століття, ніхто не сумнівався в існуванні довіри до багатьох суверенних і міжнародних інституцій в світі. Зокрема, довіряли суверенним інститутам, які займають глобальні позиції: банківській системі США, її іпотечній структурі, крім того й Європейському центральному банку. Глобальні інститути, такі як МВФ і Світовий банк, безсумнівно, впливали на поведінку інвесторів, підтримували країни, які опинилися в кризі, і допомагали розвивати їх економіку.

**Хоча не раз світ
переконаувався в тому, що ідея
підвищити моральні стандарти
суспільства в історично
короткий час порочна**

Недовірливий ринок. У гонитві за прибутком стрімко розрослися міжнародні корпорації, які перенесли виробничі і фінансові потужності в світ, що розвивається. Все це призвело до посилення раніше маргінальних держав і частково постсоціалістичних країн зі слабкою елітою. З'явилося безліч нових багатих у першому поколінні сімей, не інтегрованих раніше до світової еліти. Рішучість, з допомогою якої вони набули свої величезні статки, і швидкість виникнення їх багатства не залишали сумнівів у тому,

---

98 А може, як припустив Чарльз Буковскі, причина в тому, що «деякі люди не вміють божеволіти – у них жажливо нудне життя».

якими методами і засобами вони при цьому користувалися. Зрозуміло, що цю практику вони перенесли і в економічну та політичну міжнародну діяльність вже в своїй новій іпостасі.

Зростаюча міць колись маргінальних і пострадянських країн, контрольовані авторитарною владою могутні міжнародні корпорації, гігантські статки олігархів дозволяють їм проводити в життя вкрай агресивну експансіоністську економічну практику. Традиційним діловим колам і політикам Заходу довелося робити вибір – погодитися з досить цинічними методами ведення справ і зберегти свої позиції або відсторонитися від цієї негідної практики та піти в тінь. Зрозуміло, що значна частина колишнього ділового та політичного істеблішменту прийняла-таки нові правила гри. Світове господарство стали сколихувати кризи, зумовлені безцеремонністю і цинізмом нових і колишніх ринкових гравців, несподівано швидко розбещених, а також корумпованих чиновників і політиків, котрі все це покривають явно і неявно. Нинішній стан справ в світовому господарстві, принаймні, у середньостроковій перспективі, не вселяє оптимізму, явною є системна криза довіри інвесторів не тільки портфельних-міноритарних, а й великих-стратегічних.

Іншою причиною зниження рівня довіри стала інтенсифікація економічного життя і глобалізація. В економічній практиці за різкого розширення ринків збуту, при значному збільшенні кількості клієнтів колишні технології роботи з ними, коли ретельно вивчалися їхні мотиви і наміри, а також їх сформовані переваги, замінили більш прагматичними формальними процедурами, що виключають всі види взаємодій, окрім самих угод. Найкраще це спостерігається в банківській сфері, бо раніше банкір був якщо не другом сім'ї, то вже принаймні довіреною особою скільки-небудь серйозного клієнта. Від таких довірчих відносин стали відмовлятися лікарі, юристи... Темп життя виріс, стало ніколи відволікатися на особисті переваги навіть важливих клієнтів, виникали безлічі нових можливостей і нові клієнти. Патріархальні відносини зберігалися лише в ведмежих кутках, де життя продовжувало бути розміреним і неспішним. Не дивно, що і в політичному житті з його безсумнівною активізацією в демократичних країнах, де зміна осіб відбувалася все швидше, основою вибору рішень стали партійні і кланові мотиви і наміри, взяв гору прагматизм і так званий політичний реалізм. Вплив окремих людей, наділених владою в демократіях, став послаблюватися⁹⁹.

---

99 Однак авторитарні країни, де зміна персонажів при владі відбувалася тільки в результаті переворотів та революцій, де в періоди затишшя портрети лідерів не міняли, привчили не тільки все своє населення, але часом і світ виникати в психологію і мотиви поведінки своїх мало передбачуваних правителів.

Як свого часу різні економічні очікування формували інвестиційну політику, що викликало дощ Нобелівських премій їх дослідникам, так зараз основною економічною категорією є довіра, а точніше, її антипод – цілий набір маловивчених ірраціональних ризиків. Так, майбутнім лауреатам високих премій сучасне життя підкинуло вельми різноманітні сюжети досліджень на цю тему.

Про довірі стосунки між народами. Чудово, що слово «мир» об'єднує такі поняття, як спільнота людей, так і стан цієї спільноти поза війною. І поняття «довіра» тут зовсім не здається зайвим. Виявляється, без довіри важко забезпечити мир, який розуміється як щось протилежне війні.

Люди схильні довіряти лише тим, хто погоджується з їх оцінками і живе за їхніми стандартами. Якщо оцінки починають різнитися, якщо життєві інтереси кардинально змінюються, виникає недовіра. Свідома сторона недовіри обумовлена розумінням того, що сподіватися на сусідів, котрі змінили свої уявлення в низці питань, вже просто не можна, навіть незважаючи на їхні декларації про співпрацю. Несвідома, але тим не менше незримо присутня частина недовіри заснована на відчутті, що сусіди – це просто чужі люди, байдужі до ваших цінностей і пріоритетів.

Забезпечення довіри вимагає прозорих періодів щільного економічної взаємодії, подолання мовних і етичних бар'єрів для культурного зближення. Потім лише можна шукати рішення на шляху політичної інтеграції на основі спільних цілей і завдань

Для зниження рівня недовіри рекомендують розвивати торговельні відносини, туризм, встановлювати культурні контакти з сусідніми народами. Але практика показує, що цього недостатньо, придбання імпортованих товарів викликає суперечливі почуття: це і роздратування через відсутність подібних місцевих товарів, досада, що доводиться підтримувати чужих виробників продукції і немає можливості розвивати власне виробництво, бо стелажі товарів вже заповнені. І навряд чи це покращить ставлення у людей до іноземців, які вдало захопили торгові ніші в своїй вітчизні. Туризм дуже часто, крім вдоволення цікавості та перебування в комфортних умовах, засмучує людей, які розуміють, що у себе на батьківщині багато чого з побаченого поки немає і не зрозуміло, коли буде¹⁰⁰. А культурні

---

100 Досить подивитися на похмурі обличчя наших співвітчизників, особливо старшого віку, які вперше потрапили в країни Заходу, на надісланих ними звітля фотографіях.

контакти в масі людей недостатньо освічених, не знайомих із мовою і культурою країни перебування, і зовсім викликають неприйняття: не так кажуть, не так співають, не так танцюють. Жарти у них дивні і т. п.

Приклад інтеграції в єдиний культурний та економічний простір продемонструвала Єдина Європа. Якщо придивитися до цих інтеграційних процесів, то можна побачити, що всі ці нації характеризують перш за все те, що трапилося далеко не відразу інтенсивне переплетення споріднених зв'язків, потужна трудова міграція, міждержавні великі бізнеси, підприємства яких розташовані в різних країнах і,

звичайно, багатомовність як здатність реального освоєння культури різних національностей¹⁰¹. І лише в останню чергу туризм, який носить найчастіше прагматичний розважальний характер.

Хоча і цього було недостатньо, бо всі ці процеси проходили і в колишні часи, що не завадило виникненню двох кровопролитних світових воєн. Для забезпечення інтеграції народів Європи

потрібен був консенсус досить амбіційних політичних і економічних еліт у розумінні необхідності створення єдиного простору для ефективної конкуренції з потужною економікою (тобто дружити проти) північноамериканців і для формування потужного центру впливу (історично обумовлена тяга до домінування і до супроводжуючих це домінування пріоритетів) світової політики. Іншими словами, використовуючи вже сформовані умови для культурної і економічної інтеграції, Європа була змушена для посилення своєї конкурентоспроможності і збільшення своєї ваги на світовому просторі піти по шляху політичного об'єднання. Так що забезпечення довіри вимагає прозорих періодів щільної економічної взаємодії, подолання мовних і етичних бар'єрів для культурного зближення. Потім лише можна шукати рішення на шляху політичної інтеграції на основі спільних цілей і завдань.

Існує кілька підходів до проблеми співіснування демократій з ураженими авторитаризмом громадами та націями. Можна відгородитися від них різними бар'єрами і дати їм жити за своїми прави-

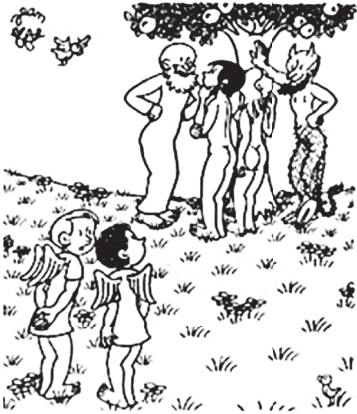
101 Всього цього в потрібному ступені були позбавлені європейські країни, які опинилися на периферії, що і наклало відбиток на їх історичний розвиток.

лами, не втручаючись у їх внутрішні справи¹⁰². Дійсно, авторитарні і дикторський режими можна ізолювати в культурному та ідеологічному сенсі, залишивши їм лише можливість економічної взаємодії з розвиненим світом. Зрозуміло, що тривалість життя таких режимів невелика, рано чи пізно там почнеться соціальна турбулентність, яка створить неабиякі проблеми сусідам. Так що, зберігаючи такі режими, світ має справу з мінами сповільненої дії. Крім того, гуманні противники збереження статус-кво стверджують, що за таких умов частина людей в авторитарних країнах і регіонах буде позбавлена можливості жити цивілізованим життям, тому потрібно боротися за права цих людей. Їм вторять більш прагматичні представники демократій, які побоюються агресивних і недружніх акцій із боку такого сусідства і бажали б впливати на сусідній недемократичний режим для його більшої демократизації. І передбачуваності. Саме недовіра до мало передбачуваних сусідів і вселяє демократіям серйозні й обґрунтовані побоювання. Ті, хто протиставляється порушенню статус-кво і бажає зберігати авторитарні і диктаторські режими від зовнішнього впливу, посиляючись на їх легітимність, загалом сумнівну, або лукавлять, або погано усвідомлюють, що дестабілізація цих режимів станеться неодмінно, внаслідок внутрішніх причин. Тому світовий істеблішмент розсудив, що оскільки виникнення соціальної турбулентності в цих державах все одно рано чи пізно станеться, так нехай це станеться раніше і нехай цей процес буде більш керований. При цьому розвинений світ безпосередньо в соціальні трансформації зазвичай намагається не втручатися, обмежуючись лише економічною і політичною підтримкою демократичних і схожих на останні течій, і тільки в крайніх випадках у разі консенсусу світової еліти, застосовуючи силу проти вкрай одіозних режимів. Хоча не варто ігнорувати міркування низки експертів, таких як Е. Денес з французького центру розвідувальних досліджень, про те, що дуже часто «озброєна опозиція часто-густо складається з варварів і фанатиків», дії яких не тільки призводять до страждань населення, а й дестабілізують надовго політичну обстановку. Можливо, саме тому авторитарні і недемократичні країни також насторожено ставляться до своїх сусідів – демократій. Еліта недемократичних країн побоюється втратити владу через те, що деякі їхні дії всередині і поза своїми кордонами можуть викликати різку реакцію могутніх сусідів.

Однак навіть для близьких етнічно, ментально і навіть географічно, пов'язаних загальною культурою народів політична інтеграція може і не відбутися, якщо цілі й уявлення еліт не збігаються. Нації в складі держав надзвичайно ревниво ставляться до ініціатив

102 Подібна ідеологія здається запозиченою у товариства захисту дикої природи, яке намагається зберегти всі види живого і для кращого збереження вимагає створення заповідників, де життя треба максимально наближати до т. зв. природних умов і втручання людини повинно бути зведене до мінімуму. Дозволено лише ненав'язливо підгодовувати і підліковувати мешканців цих заповідників.

сусідніх народів, колись близьких етнічно і ментально, змінити напрямок свого розвитку. І справа навіть не в тому, що ці ініціативи сусідів ображають своїм вибором, загрожують втратою союзників. Приклад сусіднього народу може через деякий час виявитися

привабливим для скривджених, для власного населення, якому його еліта визначила зовсім іншу роль. І тоді вся міць державної машини обрушується на «зрадників» як за межами, так і всередині держави.

На жаль, багато людських проблем виникало й існує через недовіру людей, громад, етносів і народів. І природа цієї недовіри часто в витонченому обмані, побудованому на недовомовленості, на приховуванні інформації, на непрозорості рішень. І на приголомшливій в своєму цинізмі невідповідності виникаючої дійсності з декларова-

ними раніше намірами і обіцянками. Поки що люди ще не навчилися пригнічувати хижацькі інстинкти, що дісталися нам від дикої природи. Раніше ці інстинкти домінували в умовах нестачі води, їжі, речей і життєвого простору. Зараз поступово ці проблеми людство навчилася вирішувати, але виникли нові антагоністичні інтереси вже в створеному жадібними людьми споживацькому світі. Незважаючи на вмовляння мудрих людей, на заклики визнаних авторитетів різних конфесій, незважаючи на свідчення небагатьох неспотворених сторінок історії, людство поки далеко від своєї досконалості, основою якої стане довіра.

Тому так важливо виявляти причини виникаючої недовіри, намагатися відродити розуміння і терпимість до оточення. Але ще більше значення має виявлення людей і організацій, які своєю метою поставили провокування недовіри як основи для проведення ними недосконалої конкуренції, агресивної політики і відверто злочинної діяльності. І намагатися убезпечити суспільство від їх впливу, вберегти людей від їх негідних дій. Суспільство для збереження свого здоров'я має боротися з цією соціальною інфекцією – недовірою, прибираючи її причини, послаблюючи токсичність і алергічні реакції у вільно чи мимоволі заражених недовірою людей, пропагуючи здоровий спосіб соціального життя на основі взаємної довіри¹⁰³.

103 Куклін В. М. Про довіру [Електронний ресурс] / В. М. Куклін // Universitates. – 2015. – № 3. – С.48-60. Режим доступу: http://alumni.univer.kharkov.ua/wp-content/univerokukrcom/2015_3.pdf

КАМЕНІ СПОТИКАННЯ РЕФОРМ

Чомусь завжди вважається, що бідні країни - це нездорові економічні та соціальні організми. Насправді вони, ці країни, – цілком живучі утворення. У світовій цивілізації існує безліч різних видів соціальних організмів із різним ступенем економічного розвитку. І зовсім не факт, що природа дозволить цьому різноманіттю зникнути і в світі запанує ансамбль однотипних і благополучних держав, які будуть щасливо схожі одна на одну. Швидше за все, очікувати цього не варто, як не виникне загальної рівності і однакового благоденства всіх людей. І тут теж уся справа в тому, що природа ніде не терпить одноманітності, в тому числі і в цій сфері існування. Тому перехід від бідної, як правило, авторитарної до економічно розвиненої і демократичної держави може зовсім і не носити еволюційний характер, а являти собою процес руйнування однієї і народження на її уламках іншої держави. Якщо це так, то доведеться уважніше придивитися до проблем побудови економічно розвинутої демократії на території поки ще бідної авторитарної спільноти. І усвідомити, як при цьому слід поводитися людям і на що їм можна розраховувати.

ПРИРОДА СТІЙКОСТІ АВТРИТАРНИХ РЕЖИМІВ

Дивлячись на умови життя і можливості середнього класу в розвинених країнах, активні та енергійні¹⁰⁴ люди в бідних країнах для забезпечення подібного способу життя норовлять здобути потрібні обсяги коштів усіма доступними їм способами. Зрозуміло, що це робиться за рахунок своїх співвітчизників. І оскільки останні цьому опираються, рівні агресії і свавілля повинні бути вкрай високими, щоб якщо не переконати, то, принаймні, змусити

Перехід від архаїчного соціального устрою до іншого, більш прогресивного, навряд чи може відбуватися еволюційним шляхом

незгодних змиритися зі сформованою практикою розподілу убогого громадського пирога. Тому в бідних державах, де зазвичай корумповані судова і політична системи, всі активи захоплюються елітою, кошти розкрадаються, дотримуватися

прийнятих у розвинених демократичних країнах правил співжиття стає просто неможливим. При цьому представники еліти бідних країн намагаються створити видимість законності і правопорядку, особливо в очах, як їм здається, простодушного і неуважного Заходу. Зовні дотримується благосна видимість або нестримна народна любов до лідера або навіть демократії, бо формально немає заборон, можна все собі дозволити, але за гроші, яких звичайним людям не вистачає навіть на харчування.

Добровільно еліта авторитарних бідних країн із політичної арени не піде. Крім того, спроби поставити під сумнів правомірність придбань еліти цих країн здатні перетворити зовні розважливих аристократів, політиків і чиновників у небезпечних ворогів. Саме спостерігаючи такі перетворення і усвідомлюючи те, що для збереження своєї влади і своїх володінь ці люди не зупиняться ні перед чим, народні маси намагаються зачатиися. Пограбування власного народу представляється елітам авторитарних країн абсо-

---

104 Так звані люди дії.

лютно природним і легітимним, бо це їх спосіб існування¹⁰⁵. Будь-яка спроба або навіть намір відсторонити політичного лідера і його оточення від влади навіть легітимним способом представляється громадськості як державний переворот і саме так громадськістю й сприймається.

За відсутності серйозної протидії в привласненні все більшої частки національного багатства цинізм правлячої еліти в таких авторитарних і/або олігархічних країнах, стає позамежним¹⁰⁶. Тому спроби представників свідомої меншини напоумити владу провалюються, аргументи не мають сили, будь-які протести жорстоко караються. Суспільству всі ці дії опозиційних владі сил подаються як нелегітимні, протиправні і такі, що сприяють анархії і безпорядкам. Більшість населення нацьковують на протестуючу меншість, користуючись повним контролем над засобами масової інформації. Основою стійкості таких режимів є значний прошарок функціонерів, чиновників, які мають практично феодалську владу в регіонах. На кожному соціальному та регіональному поверсі є свої «наглядачі», серед яких чимало напівкримінальних осіб. Безправ'я людей підтримується їх бідністю, нездатністю фінансувати будь-які дії і навіть власні переміщення¹⁰⁷. Та й зовнішнє середовище сприяє стійкості авторитарних і олігархічних режимів бідних країн. Дійсно, розвинені держави, обмежуючи доступ високотехнологічних товарів і послуг бідних країн на свої ринки, кредитуючи третій світ за високими відсотковими ставками, пригнічують його економічний розвиток і сприяють девальвації місцевої валюти. Курс якої встановлюється в результаті тільки балансу попиту і пропозиції валюти на ринку. Якщо приплив валюти до країни перевищує відтік, то Центробанки, скуповуючи валюту, збільшують резерви і стримують курс, а якщо в тривалій перспективі ситуація змінюється на зворотну, найчастіше через виплати за зобов'язаннями, то відбувається падіння місцевої грошової оди-

---

105 Як, втім, і злочинці, які стягують мзду з навколишнього бізнесу, вважаючи його своєю особистою годівницею. Причому і ті й інші, як зазначив К. Еггерт з Комерсанта FM, «захищають принцип, що уряд може робити зі своїм народом все, що побажає».

106 «Забезпечте 10 відсотків, і капітал згоден на будь-яке застосування, за 20 відсотків він стає жвавим, за 50 відсотків позитивно готовий зламати собі голову, за 100 відсотків він нехтує всіма людськими законами, за 300 відсотків немає такого злочину, яким би він не ризикнув, хоча б і під страхом шибениці» (Маркс К. Твори / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Вид. 2-ге. – Т. 23. – С. 770).

107 До речі, саме фінансова можливість оплачувати переміщення і людські контакти є передумовою зміни громадянської позиції людей. Тому так багато коштів виділяють розвинені демократії для ослаблення автократії, для забезпечення більшої мобільності й активності громадських організацій в бідних країнах. І тому так противляться подібній зовнішній допомозі авторитарні влади цих країн.

ниці, бо витратити резерви влада не наважується. Потім курс місцевої валюти встановлюється на більш низькому рівні і не повертається назад через тиск зацікавлених у цьому експортерів, але більш за все через високі місцеві рівні інфляції. Якщо внаслідок тривалого погіршення кон'юнктури на міжнародних ринках збуту місцевих продуктів і/або введення фінансових санкцій (і неминучої при цьому втечі капіталу) обмежуються операції з придбанням іноземної валюти, як це спостерігалось в Росії в 2016 році, падіння курсу слабшої місцевої валюти стає обвальним. Зниження курсів місцевих валют призводить до зниження реальних зарплат і нарахувань, ціни на місцеві товари і послуги також потроху піднімаються, хоча змушені орієнтуватися на платоспроможність населення¹⁰⁸. Ці країни занурюються в прірву бідності, бо ціни на імпортні товари і технології зростають, а місцеві зарплати і ціни на місцеві продукти невеликі. Це спрощує закупівлі товарів і сировини в цих країнах, що формує надприбуток у місцевих експортерів-олігархів і у покупців із розвинених країн. Населення опиняється спочатку в економічній, а потім і в культурній ізоляції.

Тому будь-які спроби змінити існуючу політичну систему, відібрати награване і ввести інші, прийняті в демократіях правила співжиття викликають відчайдушний опір цим змінам, причому не тільки з боку стурбованих еліт, а й усього їх оточення, силових структур управління та навіть тих одурених, котрі намагаються догодити начальству.

Таким чином, перехід від архаїчного соціального устрою до іншого, більш прогресивного, навряд чи може відбуватися еволюційним шляхом. Для такого переходу, в результаті якого повинна якісно змінитися структура відносин і архітектура політичного устрою, потрібне накопичення певних кількісних змін у низці

¹⁰⁸ У кожній стійкій економіці співвідношення між середнім доходом і цінами основних продуктів, як правило, місцевих, залишається величиною постійною.

інтегральних показників, зокрема таких, як рівень доходу на душу населення і характер розподілу суспільного багатства. Повинні виникнути сумніви в стійкості існуючого укладу життя, повинна з'явитися впевненість у своїх можливостях¹⁰⁹ змінити ситуацію на свою користь. Саме ці характеристики визначають частку економічно незалежних і потенційно здатних взяти участь в політичному житті членів громади. Ці зміни можуть відбуватися всередині старого укладу життя, за зовнішнього збереження правил співжиття, вони повільно і неухильно підточують політичну структуру авторитаризму, послаблюють владу вгорі і на місцях.

Іншими словами, розвиток і ускладнення відносин між людьми призводить до розвитку економіки в тому сенсі, що росте суспільне багатство, і все більша частина людей стає економічно незалежною, а потім і суспільно активною, що поволяє руйнує колишній уклад життя, створюючи передумови виникнення паростків нової форми суспільних відносин.

Очевидно, необхідною умовою зміни соціально-політичної системи у бідних країнах є зростання добробуту населення. Зрозуміло, що це не входить в плани більшості місцевих еліт, представники яких не впевнені, що в разі соціальних і економічних перетворень вони утримають владу і власність. Виникає конфлікт в елітах: одні хочуть зберегти статус-кво, інші, навпаки, бажають іти в фарватері західного вітру, розраховуючи на підтримку розвинених країн. Часто реформатори в меншості, і їх намагаються розчавити.

Природа схильності до реформ у представників прогресивної й інтелектуальної частини еліт достатньо відрізняється, і, крім гуманних міркувань, присутні значною мірою їх прагматичні інтереси, розуміння того, що в агресивному корумпованому і неправовому середовищі, яке утворилося в країні, їх шанси на успіх в умовах існуючої практики політичної боротьби невеликі. Тому реформатори схиляються або до радикальних методів протидії місцевій владі, або намагаються домогтися більшої інтегрованості країни у світове господарство, або до того й іншого відразу. Розрахунок на посилення протестного потенціалу в країні, на

¹⁰⁹ Гроші надають впевненості, але і відкриті можливості звернути на себе увагу, принаймні в інформаційному просторі, також підсилюють самооцінку. Тому так активна молодь, яка освоїла нові технології зв'язку. Проблема тільки в адекватності намірів своїм можливостям. Для реалізації соціальних трансформацій потрібні перманентні зусилля і, на жаль, жертвовність, чому заважає недовченість і інфантильність.

привабливість для населення західного способу життя і на те, що західний капітал змусить-таки і місцеву владу, і уряди розвинених країн підтримати реформаторів.

Корисно також мати на увазі, що у явно або неявно опозиційної частини представників існуючих політичних еліт часто немає наміру міняти політичну систему, вони лише бажають зайняти владні позиції, поміняти прізвища власників активів, зберігши структуру розподілу ресурсів країни. І треба усвідомлювати, що вони також «намагаються максимізувати значення дробу, в чисельнику якого капіталізація активів країни, а в знаменнику число реальних її власників». До речі, знаменник і визначає кадрову політику на вершинах ієрархії. Як вдало висловився С. Белковський: «Є проблема небажання рекрутингу цих кадрів як у владні структури, так і в опозиційні ... Творення неможливе без руйнування, руйнування неминуче тягне за собою творення. Тоді набирають людей по максимуму ... Коли є [щось] паразитичне, тобто переділ цих ресурсів, первинно закладений в системі, тоді набирають людей по мінімуму, оскільки, очевидно, чим менший знаменник, тим більше величина [отриманої частки]».

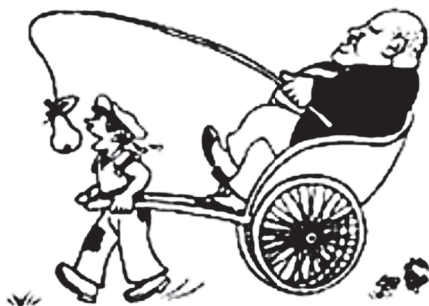
Високоосвічена частина суспільства також бажає взяти участь у реформах, активно критикуючи політику авторитарної влади. Однак інтелектуали, як правило, в більшості своїй індивідуалісти і не схильні до однастайності, мають різні думки. Це ускладнює організацію ідеологічного ядра опозиційної політичної сили. Крім того, для формування армій своїх прихильників у масах вони повинні не гидувати прийомами, якими зазвичай користуються всі успішні політики. Це крім (нехай навіть стриманих, через усвідомлення відповідальності) обіцянок майбутнього благоденства, потрібно знайти ясні і легко засвоювані масами реалістичні рішення проблем, підібрати, озираячись на громадську думку, відповідні гасла. Але для цього потрібно зуміти долати розбіжності й уникати скандальних суперечок в інформаційному просторі, переводячи жорстку дискусію в партійні кулуари. В іншому випадку високоінтелектуальні і надмірно принципові опозиціонери з незначною кількістю деморалізованих політичними чварами прихильників навряд чи стануть представляти скільки-небудь значущу політичну силу.

ПРО СТАРТОВІ УМОВИ

По суті, умови для бізнесу в країні визначають її шанси на розвиток. Якщо афілійовані з чиновниками і політиками підприємства не відчувають потреби в замовленнях і фінансуванні

і користуються всілякою підтримкою державних структур, то умови для бізнесу, який не має чиновницької підтримки, явно несприятливі. Відсоткові ставки комерційних банків¹¹⁰ вкрай високі, і часто зовсім не через ризики й інфляції, а просто тому, що банкіри прагнуть отримати такий же відсоток доходу, як і місцеві олігархи, які заощаджують із відома слухняної влади на оподаткуванні та зарплатах працівникам. Сумно, що здобуті ціною національного приниження¹¹¹ позики західних держав в країнах, що розвиваються, значною мірою розкрадаються і кошти переводяться в ті ж західні банки.

Крадіжка, неефективність і борги є важким тягарем, який підриває економіку країн, що розвиваються, і це в умовах, коли ринки розвинених країн фактично закриті, а місцеві ринки переповнені іноземними товарами.

В економіках небагатих країн, що розвиваються, можна побачити безліч низькотехнологічних виробництв. Причому часто основною причиною такого вибору економічної політики є не стільки брак фахівців, скільки небажання людей, які захопили контроль над активами, займатися такими видами бізнесу, які їм незрозумілі. Бо внутрішня політична обстановка в таких країнах супроводжується низкою палацових переворотів, соціальними вибухами і безперервними переділами власності. Представники кожної такої нової еліти, які перемогли в політичній сутичці і відібрали владу, а часто і бізнес у своїх попередників, повинні володіти потужною життєвою енергією, відвертою зневагою до моральних заборон і обмеженою уявою¹¹², адже тільки це і здатне деякій їх кількості іноді забезпечити успішність подібних історичних перетворень.

Сира бізнес-еліта (нувориші), що виникає в результаті агресивного переділу власності, намагається вкладати здобуті під час

110 Дочірні структури західних банків теж не поспішають знижувати процентні ставки, намагаючись заробити надприбуток у цих умовах.

111 Процедури, які супроводжують видачу кредитів, досить принизливі для урядів потенційних боржників, особливо якщо гроші виділяють МВФ і Світовий банк.

112 Нездатним уявити умоглядно апокаліптичні картини наслідків подібних дій.

мародерства, яке завжди супроводжує соціальні потрясіння, кошти в доступні для їх розуміння види бізнесу. На жаль, такі виробництва, як правило, низького переділу, і великого прибутку не забезпечують. Працівникам мало платять, не тільки з цієї причини, але також через те, що нувориші поспішають отримати більшу частку прибутку, побоюючись втратити контроль над активами в нестабільній обстановці, та й просто через властиву подібним людям жадібність. Розквітає в таких країнах тільки торгівля, благо, для цього теж великого розуму не треба, та й життєвий цикл таких бізнесів вельми короткий, і спектр послуг орієнтований лише на добре забезпечених власників, менеджерів бізнесу і частину чиновників, схильних до корупції. Владі, яка теж значною мірою складається з політичних парвеню, важко щось порадити, та й всі розумні поради відкидаються через конфлікт із їх невагомною пожадливістю і непрофесіоналізмом¹¹³.

Підняти економіку в цих умовах дуже важко, щоб не сказати більше. Про це свідчить зростаюча прірва між доходами на душу населення в розвинених і в більш численних бідних країнах.

ПРО М'ЯКЕ РЕФОРМУВАННЯ

Обговоримо, що можуть дозволити¹¹⁴ реформаторам зробити або хоча б спробувати зробити в авторитарній або олігархічній державі. Оцінити в цілому середовище бізнесу нескладно. Досить проаналізувати, якою мірою представлені в економіці галузі. Якщо в спектрі присутні найприбутковіші види бізнесу, а багато галузей, зі скромним заробітком, відсутні, це говорить про зайве навантаження на бізнес з боку держави та інших менш легітимних і корупційних структур, дорожнечу фінансування, логістики. Значить, потрібно посилити тиск на владу з метою змусити її знизити навантаження на бізнес. Прогрес тут можна буде побачити тільки за розширення спектру господарської діяльності, за появи численних підприємств малорентабельних галузей.

Якщо ж в економіці відсутні високотехнологічні галузі, тобто галузі високого переділу, то це інша крайність – свідчення або низької кваліфікації фахівців, або їх недостатньої кількості, або

---

113 Досить оцінити життєві успіхи нових володарів і капітанів виробництва до початку революційних подій, які тільки і відкрили їм двері або квартиру в економічну і політичну еліти. А вже критерієм їх нових досягнень є позамежний рівень їх збагачення на нових посадах і позиціях, який корисно порівняти з ростом добробуту населення.

114 Всі пропозиції не повинні налякати влади, які всюди бачать жупел революцій і «палацових» переворотів.

того, що власники та менеджери не наважуються вкладати кошти у високотехнологічні виробництва, мало що розуміючи в цій справі.

Однак вважається, що з цією тенденцією можна було б впоратися, була б на те політична воля. Але, на жаль, цьому милостивому сценарію сильно перешкоджають високий рівень витрат і несприятливе зовнішнє середовище. Дійсно, підприємства високотехнологічних галузей розвиваються значно повільніше за підприємства низького переділу і торгівлі, бо вимагають великих зусиль, високих капіталовкладень, підготовки фахівців, розвитку технологій і, звичайно, зниження витрат на тривалому шляху їх становлення. І, головне, доступні ринки збуту такої продукції повинні бути досить платоспроможними.

**Прогрес тут можна
буде побачити тільки
за розширення спектру
господарської діяльності, за
появи численних підприємств
малорентабельних галузей**

Взагалі, для зростання будь-якого економічного організму, необхідне виконання низки умов. Початковий стан – зародок організму повинен бути здоровим і без особливих вад. Тобто в ньому повинен бути присутнім потенціал зростання: створена необхідна організаційна структура, освоєна власна або привнесена технологія, залучені фахівці, які розуміють, що треба робити, надано місце для роботи. Для розвитку організму потрібне сприятливе середовище: очевидний попит на продукцію або послуги, досить великий ринок збуту, доступ до фінансування і сировини. Фактори, які стримують зростання: високий рівень витрат на просування продукту до споживача, обтяжливе оподаткування, значна вартість сировини, робочої сили та інших компонентів у сфері діяльності, завищений відсоток залучення фінансових коштів, нав'язані корупційні витрати, нестабільність грошової одиниці.

Що ж заважає розвитку високотехнологічного бізнесу? Це відсутність необхідного платоспроможного внутрішнього ринку¹¹⁵. Де ж знайти покупців цієї дорогої продукції, які би взяли на себе витрати за створення і підтримку високотехнологічних підприємств?

---

115 Що дає підстави говорити про те, що високотехнологічний бізнес практично не здатний розвиватися в бідних країнах, де недостатньо платоспроможних споживачів.

Найбільш привабливі зовнішні ринки розвинутого світу закриті для такої продукції, причому прорватися на такі ринки товарам із країн, що розвиваються, досить важко. Заважають нав'язане бідним країнам квотування і конкурентне ринкове середовище, де спостерігається велика кількість подібних товарів з уже відомими брендами. Ринки інших країн світу, що розвиваються не настільки

великі, крім того, там теж потрібно витримати конкуренцію, часто вельми підклимну, з продуктами інших, більш розвинених регіонів, представники яких не гребують використовувати політичний тиск і обіцянки економічної допомоги (за рахунок своїх платників податків на користь великого бізнесу) для просування своєї продукції. І вже потім для становлення такого бізнесу необхідно забез-

Критерієм оздоровлення еліт може служити масова поява в їх складі груп радників і експертів, моральних і професійних авторитетів, які отримують можливість з'являтися перед широкою аудиторією

печити низький рівень витрат на всьому багаторічному етапі його формування. У багатьох розвинених країнах із їх невеликою процентною ставкою, ліберальним оподаткуванням новачків, держпідтримкою і низьким рівнем корупції ця умова виконана.

У країнах, що розвиваються, і тих, які стали на демократичний шлях розвитку, в умовах нестримної економічної лібералізації, що нагадує анархію, такий низький рівень витрат для молодого високотехнологічного підприємства забезпечити складно.

Тому настільки неоднозначною є реакція¹¹⁶ на запевнення західних економістів Д. Асемоглу і Д. Робінсона, що «процвітання може бути забезпечено тільки за рахунок так званих «недискримінаційних» економічних інститутів, замішаних на політичному плюралізмі». Заяви про «недискримінаційні економічні інститути» і «політичний плюралізм» в уражених жадібністю і корупцією еліт бідних країнах викликають лише подив.

Порятунок від падіння в яму економічної неспроможності може бути перенесення на місцеву територію виробництв із від-

---

116 На думку аналітика видання Financial Times Г. Рахмана, «існує безліч причин, через які країни згасають, і одна з них – самовдоволене схилиння перед погано функціонуючою політичною системою». Він наводить останній приклад: Навіть «у США двопартійна Комісія Сімпсона-Боулз запропонувала більш раціональний спосіб контролю за держвидатками, відійшовши від банального секвестрування. Але рішення, прийняте професіоналами, не витримало політичний іспит у Вашингтоні».

носно високою доданою вартістю. В цьому випадку можна сподіватися на економічне зростання, перш за все за рахунок підвищення купівельної спроможності населення і пожвавлення в зв'язку з цим внутрішнього ринку.

Крім того, зростання внутрішнього ринку – це умова для забезпечення стійкості економіки країн, що розвиваються. Тому треба і тут посилити тиск на політичне керівництво, яке має докласти максимум зусиль для залучення стратегічних інвесторів. А останнім потрібне сприятливе правове середовище, хороша інфраструктура, відсутність свавілля чиновників, наявність фахівців і багато іншого, про що повинні подбати місцеві еліти.

ЩО ЩЕ ХОТІЛОСЯ Б ЗРОБИТИ

Найбільшого успіху досягають ті громади і народи, які виявляються мобілізованими і єдиними в досягненні своїх цілей. Як не дивно, світовий досвід свідчить, що в період активних реформ режим повинен бути досить жорстким. Якщо станеться диво¹¹⁷ і до влади прийдуть такі жорсткі реформатори, які захочуть у кінцевому підсумку зламати механізми авторитарного режиму, то їм можна було б порадити наступне.

Корисно нав'язати прозорість всіх бюрократичних процедур, пов'язаних із забезпеченням бізнесу в країні; підтримати підприємницьку активність населення в найрізноманітніших формах, не допускаючи зайвої конкуренції; силовими методами придушити злочинність і корупцію нижчої ланки чиновників. Таке явище, як корупція, повинно бути жорстко або навіть жорстоко придушене. Бо мало того, що корупціонер – це вульгарний паразит, що послабляє бізнес; він також очевидний злочинець, який шляхом шахрайства вимагає кошти у людей і організацій. І тільки роздавивши корупцію, можна переходити до оптимізації витрат в усьому народному господарстві, переводячи його на рейки сучасної економіки.

Але це найбільш складне і проблематичне питання для реформаторів, бо корупція – це механізм життєзабезпечення чиновників і політиків всіх рівнів в авторитарній державі. На перший погляд, ніякий прогрес в справі придушення корупції неможливий. Але потрібно розуміти, що чиновники авторитарного і/або олігархічного режи-

---

117 Звичка населення безмовно підкорятися лідерів й активна зовнішня допомога, як показує світовий досвід, іноді здатні створити умови для формування такої жорсткої освіченої влади, безкомпромісно налаштованої на швидке збагачення підприємців, яка використовує приплив іноземного капіталу і доступ на зовнішні ринки, придушення корупції чиновників і тільки потім передачу влади демократичним інститутам.

мів визнають лише силу і готові їй підкорятися. І більша частина чиновників, навіть тих, які раніше вчинили деякі сумнівні і навіть злочинні діяння, негайно перебудується за різкого посилення адміністративної та кримінальної практики щодо подібних порушень. Тому перш за все потрібні гучні судові процеси, повинні бути неодмінно виявлені винні у всіх представлених громадськості одіозних випадках. Це здатне стримати апетити потенційних корупціонерів і заспокоїти громадськість, тобто перевести процес реформування чиновницького апарату в конструктивне русло.

А громадськості можна пояснити, що причиною відсторонення чиновника з посади може бути не тільки судове рішення, але

і виникнення скандалу, де цей чиновник є одним із діючих осіб. Бо недовіра з боку суспільства, яка стане супроводжувати його діяльність, не дасть можливості йому виконувати свої обов'язки. При цьому можливі помилки і прорахунки, нетерпимість до окремих людей може виявитися режисована, але такою є ціна очищення. Треба привчити чиновників

до того, щоб вони були непомітні¹¹⁸. На першому етапі реформ цього досить. Зрозуміло, що подібним чином можна послабити корупцію і в інших сферах суспільних відносин.

Мобілізувати людей непросто, бо якщо еліта демонстративно зайнята своїм збагаченням і виведенням коштів у благополучні регіони, де прилаштовує свої сім'ї, у інших, менш забезпечених співвітчизників опускаються руки. Крім того, тривала звичка виживати має мало спільного з напруженою продуктивною працею. Бо виживає біднота часто за рахунок ухилення від зобов'язань перед суспільством і оточенням, за рахунок крадіжок і обману. Сприяє вибору такої поведінки низька заробітна плата, яку знехотя виділяють із доходів бізнесу не бажаючи розділяти з народом тяготи бідності власники засобів виробництва. Заохочує антисоціальні настрої людей і більш ніж скромне утримання службовців, яким бідно виділяє гроші ущербний, з'їдений дефіцитом і злодійством

¹¹⁸ Є ще один позитивний ефект від подібної практики. Чиновники перестануть з'являтися на екранах телевізорів перед великими аудиторіями, перестануть лукаво демонструвати в якості особливих досягнень виконання своїх прямих обов'язків.

державний бюджет. І консервують цю убогість лукаві представники політичної еліти, які не бажають бачити очевидну абсурдність рівнів соціальних виплат і пенсій, не здатних підтримати навіть фізичне існування людей.

Тільки якщо широка громадськість побачить, що еліта несе свій вантаж політичної відповідальності, якщо вона вкладає всі свої кошти в розвиток економіки і створення нових робочих місць, якщо витрати багатих сімей скромні і при цьому вони надають допомогу нужденним співвітчизникам, це створить атмосферу довіри і єдності, необхідну для мобілізації нації. Часом еліті корисно допомогти усвідомити ці прості речі¹¹⁹. Критерієм оздоровлення еліт може служити масова поява в їх складі груп радників і експертів, моральних і професійних авторитетів, які отримують можливість з'являтися перед широкою аудиторією.

Очевидно, не тільки політична практика, але і правове середовище повинні бути орієнтовані на мобілізацію людей, причому далеко не завжди добровільну. Знявши всі обмеження на підприємницьку активність, корисно відмовитися від більшості державних пільг населенню, як зробили в успішних Сінгапурі, Гонконзі, Південній Кореї і частково Китаї. Це змусить населення бути більш активними.

Але щоб не викликати зайвого соціальної напруги, слід у цей же час надати всі умови для підприємницької діяльності, прибравши перешкоди для людей, здатних навіть нехай у мінімальному ступені заробляти на життя собі і своїм сім'ям; дозволити повсюдно створювати тимчасові і постійні робочі місця для фізичних осіб, спрощувати фіскальні та організаційні процедури для формування та існування малих підприємств.

Особливу увагу слід приділити місцевій банківській системі. Успішні реформи в колишніх бідних країнах показали необхідність зміни організаційної структури фінансового капіталу, яка повинна забезпечити низькі процентні ставки, розмір котрих в ідеалі повинен ненабагато перевищувати рівні інфляції і залишатися нижчим за прибутковість найменш рентабельних підприємств реального сектору. Для цього реформатори націоналізували більшу частину банківських установ, тим більше що в умовах перманентної кризи

119 Як іронічно зауважив А. В. Киричок, для того, щоб багаті співвітчизники впряглися у віз розваленого господарства і не змогли втекти за перших труднощів у свої попередньо куплені особняки в благополучних країнах, потрібно використовувати технологію, яку придумав в XIV столітті Едуард III, який наказав перед боєм лицарям злізти з коней і стати за шеренгами простолудинів-лучників. Покинути важкоозброєний лицар поле бою вже не міг, лучники увірували, що їх не покинуть, і англійський король виграв кампанію при Кресі в 1346 році.

більшість цих установ за посилення контролю з боку держави, як правило, виявляється банкрутами. І, отримавши контроль над банківським сектором, можна знижувати апетити фінансових посередників, щоб вони виявилися нарешті корисні реальному сектору економіки. Можливі й менш радикальні сценарії трансформації банківської системи, але вартість позикових коштів потрібно знизити в рази до рівня, прийняттого для реального сектору.

Система збору податків повинна стати прозорою та не допускати порушень, за які слід ввести неабияку кримінальну відповідальність. Податкове навантаження на підприємства сільського господарства, торгівлі і послуг різного масштабу потрібно вибрати таким чином, щоб не допускати придушення дрібних власників великими підприємствами. Це більшою мірою забезпечить зайнятість, необхідну для наповнення гаманців населення, ніж зазвичай невиконані обіцянки менеджменту

великих компаній збільшити кількість робочих місць. Бо для формування внутрішнього ринку, який тільки і здатний врятувати країну від бідності і забезпечити стійкість від зовнішніх економічних шоків, необхідна не тільки велика кількість дрібних підприємств із численними робочими місцями, а й платоспроможне населення. Світова практика показує, що великий бізнес, який часто належить олігархам, і небагата держава не здатні за рахунок виплат працівникам і населенню забезпечити платоспроможний попит, принаймні, в уражених бідністю країнах.

Варто особливо звернути увагу, що всі ці реформи носять більше економічний і організаційний характер. Їх цілком можна проводити і в середовищі, далекому від демократії, для виникнення якої додатково будуть потрібні глибинні зміни в свідомості людей. Дійсно, як визнав Ф. Фукуяма, «в Європі, наприклад, такі країни, як Франція, Німеччина, Велика Британія, створили сучасні держави до того, як розвинули демократію ... є певне протиріччя між модернізацією держави і демократичною системою, але це не взаємовиключні процеси». Саме успіх цих реформ і створює базу для формування демократичних настроїв у суспільстві, бо, як відомо, тільки «буття визначає свідомість».

ЧИ ГОТОВИЙ РОЗВИНУТИЙ СВІТ ДОПОМОГТИ?

Питання, наскільки далеко готовий піти назустріч країнам, що розвиваються, розвинений світ, є найбільш інтригуючим. Упевненості в цьому немає, швидше, більше сумнівів. Хоча якщо інтереси міжнародного бізнесу, розвинених і країн, що розвиваються, збігаються на якомусь відрізку їх спільної історії, можна побачити безперечний прогрес. І початок підтримки економіки, що розвивається, формує бум на навколишніх ринках, і зниження інтересу до неї, яке часто приймає для неї форму економічної катастрофи, повністю визначаються рівнем прибутковості такої взаємодії для міжнародних корпорацій. Створюється враження, що розумному підходу до розвитку світової економіки заважають приватні інтереси, і це, на перший погляд, ставить під сумнів ефективність ринку для еволюції цивілізації. Дійсно, якби світова еліта хотіла злету економіки світу, вона б повсюдно домагалася зменшення витрат для бізнесу, стримувала б апетити буржуазії (тобто сприяла зниженню процентних ставок і обмеженню доходів, а більш за все надприбутків менеджменту і власників), придушувала корупцію, підтримувала не тільки місцеві, а й міждержавні високотехнологічні підприємства.

Але цьому протиставлена жорстка конкуренція між компаніями, країнами і регіонами. Бо арбітром на ринках є примхливий попит і примхливість споживачів, яких капіталісти багато століть безуспішно намагаються приручити. Труднощі ж у конкурентів і маргіналів підтримують хитку рівновагу на ринках. З іншого боку, будь-який великий успіх однієї групи економічних гравців призводить до розбалансування системи.

У тому, що ринок – це перш за все приватні інтереси, і лежить розгадка його еволюції. Дійсно, жадібність і підприємницька активність, які часто виходять за рамки Закону, моралі і здорового глузду, є головними рушійними силами економічного розвитку світу. І технологічного розвитку теж, оскільки бізнес у цьому зацікавлений. Ці сили настільки великі і неоднорідні, що здатні викликати сильні дисонанси в динаміці господарства країн і регіонів. Саме усереднення цих сил у ринкових умовах, коли жоден із його учасників не здатний змінити ці умови помітною мірою, мало б призводити до згладжування дисонансів.

Жадібність і підприємницька активність, які часто виходять за рамки Закону, моралі і здорового глузду, є головними рушійними силами економічного розвитку світу. І технологічного розвитку теж, оскільки бізнес у цьому зацікавлений

Порушення ринкових умов – негідна конкуренція, монополізм, застосування сили з боку великих гравців, шахрайство і великі афери – вносять дисбаланс і формують умови для криз. Але є і невинні недоліки ринкового середовища: перевиробництво, нерівність економічних гравців, яка змушує застосовувати неринкові механізми захисту від економічної експансії, яка, в свою чергу, пригнічує економіку окремих країн, методи ручного управління, нав'язані соціумом або елітами. Прагнення всіх і кожного домогтися максимально можливого в своїх умовах успіху дестабілізує не тільки світове та регіональне господарство, а й призводить до небажаних впливів на екологію, клімат і, що особливо турбує, є причиною політичної нестабільності. Зміна співвідношення економічної сили різних країн і регіональних утворень викликає силові механізми переділу сфер впливу на локальних ринках. Активне проникнення великих міжнародних корпорацій, контрольованих західним капіталом, яке маскується під експансію західної культури і способу життя¹²⁰ викликає опір із боку еліт країн, що розвиваються, які більше турбуються про збереження свого впливу і влади, ніж про економічний збиток для місцевих виробників товарів і послуг.

На цьому тлі інтереси більшості країн, що розвиваються, для розвинених держав, занепокоєних стримуванням негативних тенденцій у світі, явно не на першому місці. Взагалі кажучи, світовій еліті не до бідних країн, розібратися б з проблемами стійкості фінансової системи світу. Як зауважив В. Уайт з ОЕСР, світова економіка накопичила боргів на трильйони доларів, тобто на третину більше, ніж до початку кризи 2007 року, і доведеться їх списувати, що може призвести до нищівної глобальної кризи. Списувати не бажають, бо борги сек'юритизовані, увійшли в плоть і кров грошового обороту, намагаються лише зменшити обслуговування боргу за рахунок зниження процентних ставок, що тільки відтягує кризу. Існують проблеми з повсюдним поширенням тероризму, з протидією одіозним політичним утворенням, які створюють проблеми міжнародним корпораціям та світовому порядку в економічній і політичній сферах. Не кажучи вже про погрози планетарній цивілізації, такі як зміни клімату, порушення екології та забруднення вод океанів, морів і річок¹²¹.

Тому сподіватися народам більшості бідних країн краще на себе.

---

120 Вони підказують місцевим, як можна добре жити.

121 Виправдати свою байдужість до долі бідного населення країн, що розвиваються, та й власних країн можна занепокоєнням про порушення екологічної рівноваги на планеті. Дійсно, чи потрібно підтримувати повсюдно економічне зростання, яке, покращуючи життя людей, одночасно здатне руйнувати середовище проживання?

ТИМ НЕ МЕНШЕ

Навіть в умовах обмеженої зовнішньої допомоги корисно для фінансування малих форм бізнесу використовувати пропозиції міждержавних фінансових структур, спеціально створених для цієї мети, допускаючи їх до дієвого контролю за витрачанням виділених ними коштів. Тут можна сподіватися, що так і буде.

Якщо неможливо контролювати політичну еліту й олігархічний великий бізнес, реформи не мають перспектив. Тому, може, варто було б дозволити міжнародним організаціям контролювати місцеві політичні та економічні еліти. І, головне, підтримувати утворення нових політичних і громадських організацій, які здатні за посередництва виборців поставляти в еліту країни нових людей.

Корисно спростити за рахунок змін у законодавстві і за рахунок надання державних гарантій проникнення в країну стратегічних інвесторів – іноземних корпорацій, які не тільки збільшать зайнятість і конкурентоспроможність місцевого бізнесу, а й введуть свої порядки в практику економічного життя, впливаючи таким чином на господарське правозастосування в країні. Але іноземний капітал зацікавлений у досить кваліфікованих, але малооплачуваних працівниках і невеликому оподаткуванні, щоб отримувати надприбуток, бо звичайний, існуючий у західному світі рівень прибутковості в їх країнах їм не цікавий у місцевих умовах, де є ризик раптово втратити якщо не все, то багато чого. Тому бонус, звичайно, повинен бути, але його реальний масштаб погано приховує жадібність і лукавство.

Проте, залучаючи такий прагматичний і навіть десь цинічний іноземний капітал, потрібно розуміти, що важливий не тільки добробут найнятих іноземцями працівників, а й освоєння нових технологій у виробництві та управлінні, збільшення внутрішньої пропозиції товарів і послуг для забезпечених співвітчизників, створення спільних підприємств, щоб вийти на зовнішні ринки з продуктами високого переділу.

Але цього мало, в бідних країнах розуміють, що всі ці дії необхідні, але їх явно недостатньо. Тому еліти багатьох бідних

країн намагаються скористатися будь-якими можливостями для інтеграції в політичний та економічний простір більш потужних держав. Зазвичай мова йде про реалізацію найпримітивнішого бажання якщо не увійти до складу успішних країн, то хоча б виявитися серед членів потужних економічних регіональних союзів. Причому схильна до консервації архаїчного управління частина еліти намагається знайти спільну мову з подібними, більш потужними авторитарними режимами. Навпаки, частина еліт, яка бажає змінити авторитарну практику і внести демократичні зміни, прагне інтегруватися в західний світ.

Бажання подібної інтеграції має й інші корені. Захоплені елітами-парвеню силою або іншими негідними способами власність, виробничі активи і навіть влада, завжди потребують легалізації з боку сильних світу цього. Тому так часто борці за незалежність, які домоглися нехай тимчасового контролю над власністю прагнули приєднатися або потрапити під контроль великих країн, здатних визнати їх право володіння і володарювання, яке при цьому вже не оскаржуватиметься міжнародним співтовариством і на місцях¹²². При цьому важливе значення для спраглих легалізації придбань і влади мало отримання потрібного паперу, скріпленого підписами володарів і президентів, легітимність яких міжнародною елітою беззастережно визнавалася.

Причому більшою мірою ця інтеграція, як сподіваються реформатори, дозволить розраховувати на відчутну економічну допомогу. Саме привабливість ідеї отримати фінансову допомогу¹²³ може змусити не схильну до демократичних перетворень еліту авторитарних країн погодитися на деякі реформи, які не представляють для них, як їм здається, небезпеку. Але якщо розвинені країни не бачать для себе необхідності в такій інтеграції¹²⁴, реалізувати настільки привабливий сценарій видається дуже складно.

Однак іноді доля заохочує таке прагнення, пропонуючи не

---

122 На що звернув нашу увагу проф. А. С. Мазманішвілі. До речі, провокуючи несуттєві суперечки в західній (англійській) юрисдикції, сторони отримують вердикти, де вказані власники, що також дозволяє легалізувати в очах потенційних покупців їх право володіння.

123 Щиро вірячи, що частину цієї допомоги вони мають право і можливість привласнити.

124 Зазвичай інтерес до залучення небагатих країн в економічні союзи визначено політичними причинами: рішенням проблем безпеки, небажанням втрати контролю над стратегічно важливими районами; і потім лише перспективами використання ресурсів певної країни в найближчому майбутньому. І часто обумовлений ментальною, расовою та культурною близькістю населення цієї країни.

завжди безпечні, але часом ефективні варіанти такої інтеграції. Питання тільки в тому, чи зуміють еліти, які отримали шанс вирвати свою країну з бідності, скористатися можливостями, що відкрилися¹²⁵.

Наприклад, часто невеликі небагаті країни намагаються змінити політичну орієнтацію, навіть руйнуючи історично сформовані зв'язки, на більш привабливі та перспективні відносини з розвиненими країнами, як це раніше зробила, скажімо, Туреччина, котра однак поки без успіху намагається інтегруватися в Євросоюз. Але в НАТО їй вдалося увійти. Захід використовував інтеграцію Туреччини в свій військовий союз для створення форпосту поблизу численного арабського світу.

Пізніше більш успішно домоглися входження не тільки в НАТО, а й до Євросоюзу невеликі країни соціалістичної співдружності в Східній Європі, які Захід був схильний використовувати як буфер біля кордонів погано передбачуваною Росії. Крім того, виникаючі локальні військові конфлікти здатні були втягнути в орбіту

розвинених країн їх раптово утворених союзників: надати їм фінансову і політичну підтримку, поділитися технологіями, стимулювати рух у їх бік виробничого капіталу, відкрити їм свої ринки збуту. Ті країни, що розвиваються, союзники розвиненого світу, такі як Південна Корея, які скористалися можливостями, що відкрилися перед ними, продемонстрували вражаючий економічний ріст. Не менш цікаві пропозиції інтеграції своєї економіки з розвиненим світом отримали країни Латинської Америки, зокрема Мексика, і країни Азії, зокрема Китай і «тигри» сходу цього континенту. Тут ініціаторами інтеграції стали міжнародні корпорації, що мали вплив на політичну еліту розвинених країн. Найбільш успішним виявився Китай, який, правда, і до інтеграції із Заходом демонстрував помітне економічне зростання, особливо після приходу до влади переорієнтованих на ринкові методи господарювання керівників цієї країни.

Але тут цікавий інший аспект. Справа в тому, що, потрапивши в орбіту розвинених демократій світу, вплив яких у країні, що роз-

¹²⁵ Детальніше про це див. вище розділ «Викорінюючи бідність» у цій книзі.

вивається буде зростати в міру збільшення економічної, політичної і військової допомоги, здорові сили в місцевій еліті набувають потужних союзників у справі руйнування старого авторитарного способу життя і створення нової демократичної правової держави¹²⁶. Бізнес цієї країни відкриває для себе великі світові ринки збуту і фінансування. Західний капітал отримує стимули для створення нових робочих місць на території цих країн, допомагаючи виправити зношену інфраструктуру, що необхідно для логістики і трансферту технологій. Двері в успішне майбутнє відкриваються¹²⁷...

Тому можна, звичайно, очікувати дива – приходу до влади справжніх реформаторів, які жорсткими методами зламують хребет живучої авторитарної системи, використовують можливості немислимої раніше, але такої бажаної взаємодії з політичною, а потім і економічною елітою розвинених демократичних країн у справі демонтажу авторитарного олігархічного режиму і створення демократичної правової держави. Але все це набуде реальних обрисів лише за усвідомлення більшістю населення необхідності відмови від підтримки авторитарних режимів і повсюдного розуміння важливості процедур формування іншої політичної еліти.

---

126 Поступово все більша кількість поступок влади демократичним настроям, нехай не завжди оформлених в політиці інститутів, буде підштовхувати суспільство до порогу, за яким може настати руйнування колишнього авторитарного устрою. І коли залишиться вже зовсім небагато для вибухової активізації соціуму, зовнішні впливи цілком можуть виявитися достатніми для революційної трансформації.

127 Навіть дуже обізнані люди схильні, принаймні на публіці, сумніватися: мовляв, «ми, люди похилого віку, можливо, не доживемо до вирішальних битв цієї прийдешньої революції» (див. Доповідь про революції 1905 року В. І. Леніна 9 (22) січня 1917 року в Цюріху на зборах швейцарської робітничої молоді), але всі соціальні напруги здатні розряджатися в найнесподіваніший момент. За свідченням історії, важливіше інше: як цими процесами скористатися.

ПРО ТАКІ ЛЮДСЬКІ НЕДОСКОНАЛОСТІ

Суспільна свідомість, так само, як і уявлення окремих людей, дуже суперечливі. Формальні застосування букви закону і вимог моралі настільки ж відвертають людей, як свавілля і повна анархія. Тільки присутність духу закону, мало зрозумілого навіть юристам, а також відчутна гуманність дозволяють людині погоджуватися з вимогами суспільства. Труднощі формалізації всіх цих регламентацій, умов і бажань, не кажучи вже про способи їх реалізації, приводять розважливих людей у зневіру. Але таке життя, де гідності людей і громад сплутані у щільний клубок з їхніми недоліками, що змушує говорити про людські недосконалості, інтуїтивно очевидні, але важкопояснювані. Соціальні та економічні закономірності, які можна виявити в поведінці громад, націй і держав, безсумнівно, демонструють свою невідворотність, але лише на великих, історичних періодах, а в житті окремої людини вони часто слабо відчутні. Можливо, тому лише швидкоплинні за історичними мірками процеси і людські реакції на них так турбують і хвилюють людей. Нижче обговоримо не стільки соціальні процеси, скільки поведінку окремих людей в соціумі.

ПРО ДОПУСТИМУ НЕСУВОРИСТЬ ЗАПОВІДЕЙ

У моралі і в світових релігіях¹²⁸ закладені оплачені стражданнями і кров'ю заповіді. Подиву заслуговує факт нехай далеко не частого, але тим не менше повсюдного їх порушення. Причому явно демонструвати зневагу до цих заповідей, як правило, не наважуються, швидше намагаються знайти виправдання зробленим порушенням. Питання, чому так виходить у практиках людського існування, споконвіку турбували здатних до роздумів людей. Напевно, прояснити таку парадоксальну поведінку часом непросто, хоча реальні життя, приватне і соціальне, явно не вкладаються в праведні схеми.

Мабуть, порушення людьми, громадами та народами історично сформованих традицій пов'язані з еволюцією соціуму в формі великих і малих відхилень від правил і підходів, пошуком світової лінії розвитку суспільства. Суспільство шукає свій шлях, помиляючись, повертаючись назад, кидаючись у різні боки. Можна очікувати, що чим більше учасників цього процесу, тим менше метання і тим усвідомленіший вибір шляху, хоча історія на перший погляд¹²⁹, цьому твердженню суперечить. Існують уявлення, що недосконалості людської природи аж до вад корисні суспільству в тому сенсі, що, порушуючи заповіді, сприяють його технологічному і соціальному розвитку. Можливо, якщо ці проступки змушують озирнутися і замислитися про скоєне. Бо будь-які відхилення від традиційних і вивірених історією моральних правил формують сили, які повертають соціум до заповідних норм, заснованих на навіюваному вихованням і усвідомленому почутті провини людей за вчинені ними проступки.

---

128 Оскільки «немає пророків у своїй вітчизні», то виникає потреба в деякому зовнішньому арбітрі, причому справедливому і неодмінно суворому, який володіє здатністю карати. Деякі народи тому і зберігають ієрархів, а інші, сумніваючись у рівновіддаленій відстороненості коронованих осіб, сподіваються на божественну силу і/або на Закон.

129 Переписана не раз на догоду сильним світу історія нерідко спотворюється і спрощується. І ретельні та чималі зусилля відповідальних істориків часом виявляють у перш хрестоматійних історичних подіях інші рушійні сили, змінюють ролі учасників і природу процесів.

Не багатій без міри¹³⁰. Жадібність і її більш м'яка форма – користолюбство – малоприємні якості людей і громад. У багатьох релігіях жадібність вважається великим гріхом.

Стримувати прояви цієї якості суспільство навчилося, регламентуючи рівні доходів. Наприклад, покарання за несплату податків у всіх розвинених демократіях дуже суворе. Але те, що користолюбство провокує людей на економічну активність, з цим також ніхто сперечатися не стане, і заважати розвитку бізнесу настільки ж неприпустимо.

На сторожі недоторканності бізнесу і приватної власності стоїть той же неблаганний Закон і не завжди рішуча суспільна думка. І в сучасних умовах за зовні дієвої регламентації у населення завжди існують сумніви в легітимності придбаного багатства¹³¹. Суспільство здатне примиритися з появою багатих співвітчизників хіба що в разі спадкової передачі стану або за ефективного управління власниками підприємств, що забезпечують зростання добробуту найнятих працівників і підтримують благополуччя громади.

У країнах постсоціалізму прояви користолюбства викликають суперечливі почуття. Керівництву розбагатілі співвітчизники, якщо вони поводяться незалежно, заважають. Бідне населення до вищих верств суспільства і нуворисів ставиться внутрішньо негативно, хоча потай сподівається, звичайно, марно, що вони можуть поділитися.

**Явно демонструвати
зневагу до цих заповідей, як
правило, не наважуються,
швидше намагаються знайти
виправдання зробленим
порушенням**

Можна боротися з проявами користолюбства, а можна, навпаки, дозволити цим настроям допомогти власному народу. Дозволивши малому бізнесу, підприємцям-одинакам працювати без податків і зборів в умовах м'якої регламентації. За зростання обсягів вище певної межі¹³² підприємці вже, звичайно, повинні робити відрахування до державного бюджету. Але сенс у цій лібералізації буде тільки тоді, коли підприємництвом буде охо-

130 Ієрархи сучасної церкви все частіше стали засуджувати зайве багатство, яке вони вже прирівнюють до смертних гріхів.

131 Багато людей в авторитарних країнах, на думку К. Ремчукова, щиро вважають, що «багатство є продукт перерозподілу вже наявного».

132 Ця межа позначається за рівнем доходу на одного працюючого. З ростом бізнесу ця величина зростає і відрахування в бюджет уже можуть стати необтяжливими.

плено все населення, коли ним будуть займатися кілька мільйонів людей. Для цього слід не дозволяти паразитувати на цьому дрібному підприємстві злочинцям і корумпованим чиновникам.

Чи зуміють еліти, які отримали шанс вирвати свою країну з бідності, скористатися можливостями, що відкрилися

Під час криз, відходячи в тінь, тобто не виплачуючи податки, уникаючи контролю, населення різних країн не раз саме себе рятувало, не сподіваючись на державу. Правда, через деякий час з'являлися в безлічі хижаків і паразитів в особі злочинності і нечистоплотних чиновників, які присмоктувалися до малого бізнесу,

частково пригнічуючи його, а в нечисленних випадках змушуючи укрупнюватися і виходити з тіні. Але принаймні у важкий кризовий період такий сплеск тіньового бізнесу часто допомагав населенню позбутися від злиднів і голоду.

Іноді такий режим сприяння було організовано зверху, це недовгий НЕП у радянській Росії, реформи К. Аденауера в післявоєнній ФРН, масштабна підтримка бізнесу в Південній Кореї, Сінгапурі, Гонконзі, а потім пізніше вже в Китаї. При цьому у всіх цих випадках влада різними методами певною мірою перешкоджала контролю над малим бізнесом із боку представників злочинного світу і не давала волі нечистим на руку чиновникам. З іншого боку, в країнах колишнього СРСР саме злочинність і жадібна чиновницька братія, яка потім перехопила в неї ініціативу, не дозволили розвинутися в великих масштабах малому бізнесу, залишивши таким чином основну частину населення в принизливих злиднях.

Раніше у християн вважалося гріховним вимагати виплати відсотків у грошовій формі від виданої позики¹³³, але практика, нав'язана нехристиянськими лихварями, змусила церкву відступити перед ринком, що набирає силу. Дійсно, люди, які володіли значним багатством, могли існувати за рахунок боржників, не завдаючи собі клопоту. Хоча ще Адам Сміт вважав, що інфляція, як і хижаків-спекулянтів, не дадуть лихварям спочивати на лаврах, але і до цього дня економічне рабство існує. Та й сучасна банківська система не обмежилася роллю скромного посередника, а заважала володіти й управляти, без міри створюючи фінансові бульбашки

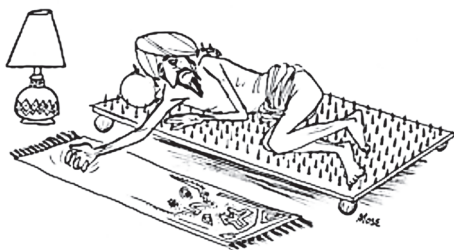
¹³³ До речі, у мусульман у деяких країнах подібні кредити неможливі і понині.

і породжуючи кризи. Хоча необхідність консолідації великих коштів для реалізації масштабних проєктів все ще змушує суспільство миритися з практикою паразитування банківської системи на реальному секторі економіки.

Бажання людей, викликаючи потреби і формуючи попит, сприяють економічній активності. Часом потреби входять у протиріччя з нормами закону, який часто прийнятий в інтересах провладної еліти. Часом суперечать правилам моралі, які стримують хиби. Але дозволяють стимулювати виробництво і споживання, що дає можливість збільшити зайнятість. Останнє важливе, бо всі блага людство отримує, використовуючи усвідомлену працю людей. Стимулюючи людей на працю, забезпечуючи цю працю фактори вкрай важливі. Тому так стримано ставляться люди до супутніх цьому стимулюванню порушень закону і моралі, намагаючись не помічати, не акцентувати на них увагу громадськості¹³⁴.

Не вкради. Великим гріхом у багатьох громадах є злочинство і близьке до нього шахрайство, засноване на обмані. Але і тут моралісти знаходять вади, вважаючи, коли мова йде про життя нездатної себе прогодувати людини¹³⁵, наприклад дитини, зрозуміти мотиви крадіжки можна. Закон не передбачає прощення таких провин, але суспільна мораль готова з цим змиритися¹³⁶.

Взагалі між «зрозуміти» і «пробачити», виявляється, не дуже велика прірва. Цим часто користуються люди, схильні не дотримуватися моральних обмежень. І це тому, що близькість цих понять є для них джерелом існування. Багато людей, спекулюючи цими обставинами, дозволяють собі злочинство і обман, шахрайство, навіть насильство і в низці випадків виправдовують свою поведінку перед лицем громади і навіть бравуючи цим. Напри-

¹³⁴ У цьому сенсі показовою є книга Б. Мандевіля «Байка про бджіл» і реакція суспільства на її появу.

¹³⁵ Це проблеми забезпечення хлібом насущним безпорадних або нездатних себе утримувати людей, проблеми допомоги хворим і постраждалим, проблеми захисту тварин і взагалі оточення і т. д.

¹³⁶ Взагалі, бідним людям у небагатих країнах, де соціальна підтримка символічна або відсутня, закон навряд чи здатний допомогти. Вони на нього і не розраховують. Не дарма ж кажуть, що суспільство стане законослухняним лише тоді, коли люди в своїй масі стануть забезпеченими.

клад, «якщо щось без нагляду, значить це можна прибрати до рук, звичайно, до своїх». «Якщо хтось не може утримати або відстояти щось (або когось), то він це щось (або когось) не заслуговує».

Коли немає особистої зацікавленості порушника, суспільство готове його зрозуміти і пробачити. Ціна цього вибачення, яку мимоволі заплатить порушник, – це відстороненість, у деякому сенсі м'яка обструкція. Та й закон, принаймні в особі суду присяжних, також здатний позбавити порушника від надмірно суворих

покарань. Але серед подібних порушників, схильних виправдовувати себе обставинами, що склалися, значна чисельність таких, які таким способом здобувають собі і своїм рідним гроші на прожиття¹³⁷. Пораз у масштабах, що межують з розкішшю. Причому маючи можливість забезпечувати себе і свої сім'ї іншим, цілком законним і морально охайним способом, хоча, цілком можливо, не

**Коли немає особистої
зацікавленості порушника,
суспільство готове його
зрозуміти і пробачити.
Ціна цього вибачення,
яку мимоволі заплатить
порушник, – це
відстороненість**

настільки рясно. І тут суспільство, не знаючи, як себе з ними вести, терпить всі ці прояви, намагаючись всі ці витівки не помічати.

Не пожадай. У тваринному світі, де існують хижаки і їхні потенційні жертви, обговорення проблеми справедливості в їх відносинах безглузді. Що стосується людей, то цей вид вищих тварин чомусь вважається гомогенним, поділу в соціумі на хижаків і їхніх потенційних жертв зазвичай не роблять, проте іноді це визнають. Дійсно, поглянувши на людину, деколи можна майже фізично відчувати ступінь її природної агресії. Неважко практично безпомилково відрізнити манеру поведінки людини – агресора або потенційної жертви.

У суспільстві завжди присутній певний відсоток людей, схильних до агресивних або навіть злочинних дій заради отримання влади над окремою людиною або оточенням. Часто саме схильні до агресії, до загострення відносин так звані сильні особистості займають високі рівні соціальної ієрархії. Побоюючись, люди розступаються.

---

137 Якщо це створені громадою спеціальні благодійні фонди, то найняті для забезпечення їх роботи службовці, звичайно, в цю категорію осіб не потрапляють. Та й порушень такі фонди і їх службовці не роблять, якщо вони дотримуються статутних вимог.

Сильні особистості, що опинилися на верхніх поверхах ієрархії, часто не здатні зупинитися і домагаються ще більшої влади, по дорозі втрачаючи друзів і радників, залишаючись на самоті. Добре, якщо до цього часу у них формується адекватне уявлення про ситуацію, що склалася. Гірше, якщо цього не сталося або ситуація виходить з-під контролю, рішень не видно, довіри до оточення немає, та й люди перелякані, не наважуються прояснити причини подій. Тоді залишені на самоті на вершині влади, ці особистості самі знаходять і винних в тому, що відбувається, і прості вирішення проблем, що виникли. Подальша поведінка наляканих вождів, як це завжди трапляється в цугцвангу, стає непередбачуваною¹³⁸, і справа не в відсутності у них необхідного інтелекту, а в прозаїчній нездатності людського розуму передбачити поведінку соціуму, що, мабуть, безуспішно прагнув пояснити людям Ф. А. фон Хайек. І зазначені винні, і знайдені рішення, як правило, виявляються не ті і весь картковий будиночок амбіцій, намірів і ілюзій руйнується, ховаючи під уламками нещасних підданих.

Причому, чим менше розвинені громадські структури – соціальні інститути, тим частіше це відбувається. На жаль, нерідко авторитарні режими, маскуючись під демократії, створюють імітацію соціальних інститутів¹³⁹, або точніше – називають контрольно-вані владою структури іменами відомих інститутів.

Дещо менший, але зовсім не малий градус жадібності і на нижчих рівнях чиновницької ієрархії. Підігріває корупційну активність заздрість до більш успішних високопоставлених співвітчизників, підстьобує апетити начальства і власних домогачів, однаково добре обізнаних про успіхи товаришів по службі. І якщо обрушується криза, чиновники всіх рівнів перетворюються, з них злітає поважність, виникає метушливість і стурбованість. Ввічливість і люб'язність до тих, хто дає, зникає і поступається місцем настирності¹⁴⁰.

У цих авторитарних або олігархічних суспільствах, якщо вони існують впродовж життя декількох поколінь, навіть замінюючи

---

138 Взагалі, в деяких випадках, як відзначала Л. Латиніна, причиною непередбачуваної поведінки людини, що володіє значною владою, може бути не тільки відома ізольованість її від думки оточуючих і недостатня поінформованість, але і слабкий інтелект, часто супутній так званим сильним особистостям. Що можна часом спостерігати не тільки в авторитарних правліннях, але і в кримінальному світі, де окремі люди здатні володіти всією повнотою влади.

139 Власне, подібне відбувалося і раніше, коли монархії формували такі ж структури для зняття соціальної напруженості і створення видимості демократичних перетворень. Одні вважали це хитрістю монархів, інші – слабкістю, і тільки історія розсудила згодом, що це було насправді.

140 Дичавіють.

одне одного, відбувається, як зазначив А. Кох¹⁴¹, деградація нації і її перетворення в деморалізоване населення. Бо, за його словами, уцілілу в історичних колотнечах «націю [що себе усвідомлює] деморалізувати неможливо: вона свою мораль відтворює в кожному своєму елементі сама. Нація її зберігає. Власне, мораль – це іманентна властивість нації».

Чи треба це розуміти так, що значною мірою знімається питання про досягнення справедливого суспільства? Звичайно, не варто сподіватися, що всі люди, які вчинили по відношенню до оточуючих насильство, агресивні вчинки, шахрайство і крадіжку, неодмінно зазнають серйозних докорів сумління і сильний дискомфорт. Особливо агресивні, схильні до насильства в досягненні своїх цілей особини, незважаючи на непристойні в очах оточуючих вчинки, цілком здатні жити в злагоді зі своєю совістю. На щастя, їх небагато, і суспільство повинне їх вчасно розпізнавати і не допускати в структури політичної та економічної влади. Значно більше людей інших, тих, що піддалися спокусі, але не схильних в звичайних умовах до порушень закону і моралі. Після скоєння поганих вчинків вони тією чи іншою мірою відчують докори сумління. Для досягнення психологічного комфорту і побоюючись реакції скривджених, вони намагаються отримати в оточення виправдання (нехай навіть негідне) своєї діяльності. Не варто їм у цьому потурати. Тільки тоді можна домогтися більшої справедливості і гармонії в суспільстві. Найдивовижніше, що оточення, вдовольнившись зовнішніми проявами каяття, малими компенсаціями і незначною благодійністю, схильне видати подібним людям суспільну індульгенцію.

Полюби ближнього. У сучасному світі ця заповідь якось непомітно трансформувалася в низку інших, де домінантою стала вимога забезпечити як мінімум терпимість до оточуючих. У соціальному житті прояви терпимості досить парадоксальні, про що свідчать і наведені вище приклади. Дійсно, у багатьох небагатих громадах, де, як видається, домінує дух колективізму, відхилення від прийнятих норм поведінки викликають жорстку реакцію. З іншого боку, подібні суспільства, як правило, вражені корупцією, повсюдно спостерігається шахрайство, обман і застосування насильства

---

141 «Ми маємо справу з повним і абсолютним злом. Злом, яке скинуло з себе все фігові листки ... Писати цьому злу листи – не тільки безглуздо, але навіть і нечесно щодо зла. Воно ж з тобою грає чесно: прямо кажучи, що тобі нема на що розраховувати. А ти сам собі брешеш, намагаєшся переконати себе і оточуючих, що діалог можливий, що потрібно лише, щоб тебе влада почула», – зазначив А. Кох 03.10.2015 р. в своєму блозі.

як із боку влади, так і з боку місцевих олігархів і нуворишів. Та й на побутовому рівні люди роз'єднані, не схильні довіряти одне одному, тому формування громадських організацій ускладнено, якщо тільки вони не підтримані адміністрацією.

Навпаки, в розвинених демократичних суспільствах, де люди ні дали можливість реалізуватися самостійно в своєму приватному житті, процвітає індивідуалізм. Та й люди в таких суспільствах більш забезпечені, особливо не потребують економічної підтримки держави. Терпимість проявляється в стриманій відстороненості від незвичних практик, від людей іншої культури, що вкрай не часто виливається в неприйняття і протест. До речі сказати, подібна реакція людей надає не менше виховний вплив на порушників, ніж радикальні форми громадського осуду. Але більш досконале правове середовище, високий рівень довіри в суспільстві дозволяють формувати громадські, професійні та культурні спільноти, багаторазово підсилюючи суспільний вплив їх членів¹⁴². Численність таких суб'єктів, які володіють значною соціальною силою, формує громадянське суспільство.

Біжи від печалей і звіри. Відчуття того, що уклад життя в родині, громаді, країні розвалюється, часто переслідує людей. Спостерігаючи, як ніхто з їхнього оточення не робить зусиль, люди не наважуються на опір, з приреченістю чекаючи катастрофи.

Грунт для звіри створюється в країнах, уражених авторитаризмом і безправ'ям пограбованих народних мас, де люди повсюдно спостерігають безглуздість зусиль зі зміни свого становища, де їх воля пригнічена. Прикладів боротьби за свою економічну і політичну свободу мало, і вони не приносять результату. Активні за своєю природою люди в цих умовах йдуть у ніші, де вони здатні діяти, і ховаються в анклавів, де вони можуть існувати, не зраджуючи своїм намірам і звичкам. Їх менш активні і не обтяжені інтелектом співвітчизники поступово перетворюються в слухняну і легко керовану масу. Інтелектуали ж, якщо не мають можливості

¹⁴² Парадоксально це лише на перший погляд. Дійсно, перш ніж об'єднуватися, люди повинні усвідомити і проявити свою індивідуальність.

покинути нещасну країну, в таких умовах марніють або протестують, викликаючи на себе і своїх близьких біду.

Але смуток здатен уражати людей і в благополучних країнах. Природа зневіри в неможливості, як людині здається, досягти бажаного. Основна маса страждаючих цим психічним недугом – неоперена молодь, позбавлена уваги і батьківської любові. Ускладнює одужання дуже конкурентне середовище, відстороненість у капіталістичному суспільстві і нав'язливо подані засобами масової

**Люди завжди усвідомлюють,
що добре і що погано,
але часто діють всупереч
цьому розумінню тому,
що саме зараз їм потрібно
«переступити» і вирішити
свої проблеми**

інформації історії успіху, де для більшого ефекту прибирають із яскравих сюжетів напружену працю і рясний піт щасливчиків, які досягли слави і грошей.

Не убий – це одна з найбільш визнаних у світі заповідей. Однак у житті безліч прикладів, коли люди змушені захищати своє життя, життя своїх близьких і майно, яке

забезпечує їх існування. У світі поки що чимало особин, громад і держав, які не бачать нічого поганого в тому, щоб забезпечувати своє існування шляхом шахрайства, обману і насильницького пограбування сусідів. Опір цим діям цілком може супроводжуватися небезпечною для життя незгодних із таким перерозподілом благ. І що залишається цим незгодним – скоритися або перейти в режим опору, війни?

Тут цікавим є сам якісний перехід у свідомості і потім вже в поведінці жертв агресії. Перехід від режиму мирного життя до режиму війни. Людям, загалом, є що втрачати: майно, нерухомість. І у них є слабкі позиції – сім'я, діти. Безпека близьких завжди буде турбувати. Дієвий опір кривдникові і агресору здатен привести до ще більшої втрати власності та вже до реальних загроз життю оточення. Тому реакція на образи і втрати спочатку стримана, з оглядкою на всі перераховані вище фактори. Але загнавши людину, громаду, країну в кут, перейшовши рубікон, відібравши власність, зробивши неоправдані порушення в їх житті, агресор може зіткнутися з лютим опором, котрий у рази перевершує колишню стриману реакцію скривджених.

Що ж виходить? З одного боку, порушувати заповіді і моральні заборони не можна, але в реальності іноді це відбувається. Але чи так часто? Люди завжди усвідомлюють, що добре і що погано, але часто діють всупереч цьому розумінню тому, що саме зараз їм потрібно

«переступити» і вирішити свої проблеми. А потім вони неодмінно покаються і не стануть порушувати заповіді і моральні заборони. Ну може лишень іноді... Зростання самооцінки в сучасному інформаційному суспільстві ще більше дає волю бажанням і порушенням. Дуже багато людей осмілилися, почали себе жаліти, вимогливість зменшилася або через інфантилізм, або ж від невинуватої зарозумілості, або й через те, що не все їм відомо і зрозуміло.

Не створюй собі кумира. Людина слабка, а навколишній світ величезний, він людину лякає. Людям потрібен хтось, хто знає, що саме треба робити, може кожному допомогти, підтримати, обдарувати ласкою, будь-кого змусити, покарати, – і виникає віра в існування когось Всемогутнього. Віруючим у цьому сенсі легше, вони Його вже знайшли для себе.

Ставлення до Бога навіюється з дитинства або ґрунтується на усвідомленні кожною людиною домінуючих в його середовищі існування уявлень¹⁴³. Більшість оточуючих віруючої людини людей щиро вірять не тільки в існування Всевишнього, але і в його неодмінний вплив на їхнє життя. Тому кожен навіть у мінімальному обсязі віруючий є провідником ідей, оцінок і регламентацій, які маса віруючих приписує Богу. Вони виконують за Бога всю роботу зі створення потрібного соціального клімату, організовують заохочення і покарання. Тому, напевно, час від часу допитливі люди усвідомлюють, що реальне існування Всевишнього загалом не обов'язкове, бо він існує в свідомості соціуму¹⁴⁴. Навіть невинуваті матеріалісти готові визнати, що багато подій за участю релігійних мас можна трактувати як реакцію Всевишнього, який змусив людей виконувати його волю.

Релігії дозволяють так ставитися до божества, але тільки не до людей. Однак зробивши один крок у цей бік, важко відмовитися від наступного...

Авторитарні і диктаторські режими, що існували протягом життя не одного покоління, часто формували у людей схильність відмови від відповідальності. Люди не могли без оглядки на вище

143 Наприклад, очікування дива у дітей і навіть у дорослих змушує всіх, навіть тих, хто сумнівається і не вірує у діда Мороза, Санту і святого Миколая, своїми діями і вчинками підтримувати цю віру (так званий феномен діда Мороза). Цьому ж сприяє і повсюдна відмова від висловлювання сумнівів з цього приводу, принаймні при сторонніх, особливо при дітях.

144 До речі, це і є спосіб існування в інформаційному просторі.

начальство, на оточуючих приймати яку-небудь серйозне рішення. Потрібно було все узгодити, зв'язати всіх колективною відповідальністю. Природою цього був страх покарання за помилку, яке в авторитарних країнах було абсолютно неадекватним порушенню¹⁴⁵. З іншого боку, таким режимам був характерний патерналізм, коли ті, що стоять вище в ієрархії влади, могли не тільки страшно карати, але також і щедро обдаровувати. І потрібно було тільки заслужити заохочення, в цьому був сенс життя. Зрозуміло, що на вершині ієрархії перебували практично небожителі, якщо тільки уявити, як же вони могли жакливо покарати або безмірно обдарувати. Увага цих небожителів окриляла, змушувала множити зусилля.

Атмосфера неприйняття порушень призводить до стримування подібних проявів, багато людей, дивлячись із побоюванням на реакцію суспільства, відмовляються від намірів порушити заповіді, особливо ті, які оформлені в законодавчих актах. Це одна з головних причин збереження звичаїв у суспільстві, кожен член якого боїться застосування до нього санкцій і остерігається обструкції

Окрім вираження підлесливості безпосередньо, щасливчик приєднувався до хору голосів, які всюди і цілком щиро славили і вихваляли тих, хто був на вищому щаблі. Зрозуміло, що ця атмосфера спотворювала не тільки уявлення людей у нижчих соціальних шарах, а й піднімала самооцінку у людей на верхніх поверхах ієрархії¹⁴⁶. Часом, у разі приниженого і заляканого народу й еліти, яка втратила самоповагу, цей процес вже у наш освічений час приймав форму обожнювання, що пізніше сором'язливо перефразовували як культ особистості. Важливо розуміти, що люди самі створили кумира¹⁴⁷, їм тепер із цим жити ...

Однак не так вже все сумно.

Перш за все, випадків, коли відбуваються порушення заповідей незрівнянно менше, ніж випадків їх дотримання. І кількість учасників цих порушень в кожен відрі-

145 Як, втім, і в злочинному середовищі, яке, маючи справу з погано керованими людьми, змушувало лідерів посилювати санкції.

146 Власне, подібна система відносин була основою для формування аристократії, рівень самооцінки якої не тільки пояснював зневагу до нижчих станів, а й формував у них почуття відповідальності за підвладний народ.

147 Правий О. Джемаль: «Пам'ятаєте, у Гофмана був такий "Крихітка Цахес"? Ну, хіба "Крихітка Цахес" був напівбогом? Це місто його зробило таким».

зок часу значно менша кількості людей, які дотримуються визначених суспільною мораллю і світовими релігіями заповідей.

Крім того, самі факти порушень створюють атмосферу неприйняття такої поведінки у оточуючих. Значною мірою через широке поширення інформації про такі порушення. Саме ця атмосфера приводить до стримування подібних проявів, багато людей, дивлячись із побоюванням на реакцію суспільства, відмовляються від намірів порушити заповіді, особливо ті, які оформлені в законодавчих актах. Це одна з головних причин збереження звичаїв у суспільстві, кожен член якого боїться застосування до нього санкцій і остерігається обструкції.

Зрозуміло, що обставини, які викликають побоювання у людей втратити майно, здоров'я, свободу і життя, здатні послабити імунітет до порушень закону і моралі. Але, заспокоївшись і прийшовши в рівновагу, люди найчастіше схиляються до того, щоб повернутися до дотримання прийнятих суспільством і історією норм поведінки. У чималому ступені, тому що це забезпечує більш комфортні суспільні відносини і спокійне приватне життя.

ПРО МАРНІСТЬ СПРОБ ШВИДКО ЗМІНИТИ ПРИРОДУ ЛЮДИНИ

«Вовки ситі і вівці цілі». Поява прошарку зубожілого населення, що володіє тим не менш цивільними правами¹⁴⁸, призводила ще в колишні рабовласницькі часи до необхідності забезпечити соціальну стабільність. Крім того, в демократіях важливі були голоси малозабезпечених громадян на виборах. Більшість збіднілих громадян не бажала працювати там, де зазвичай застосовувалася праця рабів, а іншої роботи просто не було. Вся ця маса людей, яка вешталася і жебракувала, турбувала владу, і їх підгодовували, оплачували їх участь у зборах і влаштовували для них різні видовища. У Римі громадяни-бідняки (плебеї) наділялися землею, для цього зазвичай їх переселяли в провінції, а також залучали там же на військову службу. Для тих, хто цього не особливо бажав, організовували народні святкування і розподіляли продукти харчування. Але оскільки все господарство було засновано на рабській праці, то громада могла собі це дозволити, кошти на це знаходили.

При цьому треба усвідомлювати, що і тоді, і зараз значну частину неефективного населення завжди складали люди, які

---

¹⁴⁸ У стародавніх демократіях вони мали право і навіть зобов'язані були брати участь у народних зборах, в обговоренні державних програм.

не змогли знайти собі місце в структурі общинного господарства. І це частково було на совісті еліти, яка не бажала шукати шляхи вирішення проблеми зайнятості¹⁴⁹. А частково це було пов'язано зі структурами виробництва та розподілу, які і колись, і тепер не здатні були задовольнити потреби всієї маси людей. Крім того, неабияка частка людей в усі часи завжди була не схильна працювати, хіба що з примусу.

Цікаво, що забезпечений Захід уже в сучасних умовах намагався утихомирити нижчі соціальні верстви, для чого також знаходили значні кошти. Еліта була змушена забезпечити соціальну підтримку безлічі людей, які не могли і/або не хотіли робити внесок в суспільний добробут, але мали право обирати. Еліта завжди намагається утримати владу і підтримувати громадський порядок. Бо громадський порядок принаймні дозволяє сподіватися і на збереження багатства, накопиченого представниками еліти. Вибори також завжди грали роль видовищ і одночасно сатисфакції, яку отримувало населення, усуваючи від влади одних і віддаючи цю владу іншим представникам еліти, які, по суті, завжди не дуже відрізнялися¹⁵⁰.

На виборах у багатьох громадах прийнято голосувати. Але тут, як тонко зауважив Жан Боден «...голоси підраховуються, але не зважуються на вагах чесноти». Іншими словами, рівень компетенції, а більш за все щирості і відповідальності (що власне і визначає доброчесність) у кожного з голосуючих різняться. Тому сподіватися на доброчесність голосуючих, мабуть, не варто. Це фатальна проблема навіть за легітимного голосування. Еліти завжди будуть зацікавлені в розширенні числа учасників різних видів голосування, за рахунок залучення до процесу прийняття

149 Небажання авторитарної влади посилювати соціальні позиції людей призводить до пригнічення активності. До цього веде і корупція численного чиновницького апарату і не стримувана владою активність організованої злочинності. Наслідком цих явищ є парадокс, який характерний тільки для таких товариств — освіта часто не дає можливості людині вибратися з пастки бідності.

150 Тому слід ставитися серйозно до процедур і до відбору кандидатів. Правий Г. Павловський: «Якщо ви включаєтеся в реальні вибори, то у вас виникає природним чином маса проблем: у вас є вороги, супротивники, у них є преса, вони вас атакують, і так далі ... а тут треба все організовувати самому — і пресу, і ворогів, і противників».

рішень людей, яким байдужі обговорювані питання, але яких легко домовленостями або подарунками схилити до певної позиції¹⁵¹.

У бідних країнах еліта не здатна забезпечити численним нижчим соціальним верствам стерпне існування просто через нестачу коштів, тому, крім убогого шматка хліба і рідкісних помпезних видовищ, доводиться застосовувати насильство. Відсутність можливостей заробити собі і своїй родині на стерпне незалежне життя, відсутність соціальної допомоги, яка не залежить від примхи тих, хто її виділяє, ставить народні маси в принизливе становище жебраків. І тоді можновладці відкидають у сторону всі демократичні процедури, лише імітуючи їх виконання. Тепер вибори і застосування законів залежать від намірів правлячої еліти, яка неодмінно скористається доступом до необмеженої влади, формуючи *de facto* авторитарний режим.

Про парадоксальну поведінку. Опинившись у ситуації, коли втрачати особливо нічого, бідне населення іноді поводить непередбачувано із позицій представників середнього класу й еліти. Наприклад, значна кількість небагатих людей і навіть країн охоче беруть кредити, прекрасно розуміючи, що віддавати їх буде нічим. На думку

Г. Павловського, в цьому немає нічого дивного, «коли борги стануть зовсім космічні, їх можна не платити». У суспільствах із неефективним, схильним до популізму державним менеджментом, завжди вишукуються способи ухилення від зобов'язань¹⁵².

Особливо охоче представники малозабезпечених верств беруть участь у політичній боротьбі спочатку за відносно невелику плату, а потім, увійшовши у смак і побачивши інші меркантильні мож-

Вибори також завжди грали роль видовищ і одночасно сатисфакції, яку отримувало населення, усуваючи від влади одних і віддаючи цю владу іншим представникам еліти, які, по суті, завжди не дуже відрізнялися

151 Так, наприклад, вибираючи депутата в районі, де в одному турі голосують сто тисяч чоловік, за умови отримання переможцем більшої кількості голосів, досить залучити додатково півтора десятка, так званих, технічних кандидатів. Ці технічні кандидати розтягнуть голоси таким чином, що для перемоги буде достатньо десяти тисяч голосів, які без проблем купуються в бідному суспільстві. Причому «черги за гречкою» свідчать не тільки про меркантильність і не стільки про політичну аморфність, а часом і про те, що виборці не бачать різниці між кандидатами з невиразними політичними платформами.

152 Існують різні види відмови від зобов'язань вже у масштабах збіднілих держав, такі як різні форми дефолту, оголошення боргу «одіозним» і т. п.

ливості, з ще більшим ентузіазмом. А отримавши навіть не підкріплені ніякими гарантіями обіцянки кращого життя, вели-

ких зарплат, пенсій і пільг, цей ентузіазм здатний стати руйнівною силою. Бо «зверху» виданий дозвіл «порушувати загальноприйняті правила і норми – це так цікаво!». Тут, крім меркантильних міркувань, проявляється бажання маргіналів нарешті відчутися своєю роллю у подіях, що відбуваються, відчутися себе здатними змінювати ситуацію, що склалася. Цікавий також феномен доносів, який процвітає в середовищі, де домінує жорстко нав'язана світською або релігійною владою ідеологія¹⁵³. Відхиленням від нав'язуваної цією ідеологією поведінки

жорстко кладуть край не тільки її формальні служителі, але і маси, які якоїсь мірою вірять цій ідеології, а й тим не менше намагаються скористатися можливостями, щоб переділити добро і владу.

Вони перевіряють таким на перший погляд дивним чином свої можливості, визначають своє місце в навколишньому середовищі. Крім того, вони з'ясовують види і ступінь застосування санкцій за заборонені вчинки, які здійснюють, протестуючи проти жорсткого регламентування, проти незрозумілих ними причин обмежень... і особливо із помсти за недостачу до них уваги. Якщо їм не надати альтернативні і більш гуманні способи усвідомити свої можливості і відчутися своєю значимістю¹⁵⁴, можна пропустити момент, коли подальша еволюція психіки людей, що погано усвідомлюють дійсність, приведе їх до антисоціальної поведінки. Як відзначав Д. Биков, «"simple pleasures", ось ці заборонені задоволення, це річ дуже сильна. Дуже збудлива. Нагнітати, організувати натовп, дружно улюлюкати. Забовтувати будь-яку правду. Брехати в очі ... Коли людина, все розуміючи, поводить себе в абсолютно розгнущданому стилі. Саме розгнущданість – прикмета цих насолод». Тобто людина «випускає з себе зло і насолоджується ... Треба вміти себе зловити за руку, тому що це диявол».

Цікаво, чи можна зупинити, загальмувати цей запущений частиною місцевої еліти і/або зовнішніми лукавими доброзичлив-

¹⁵³ Інколи роль ідеології деякий час виконують шовіністи і ура-патріотичні настрої.

¹⁵⁴ До речі, можна сподіватися, таку можливість нині дадуть соціальні мережі в світовій павутині.

цями процес розгулу маргіналів, що нагадує бунт і вирішує задачу морального і навіть фізичного знищення політичних супротивників? На перший погляд це неможливо. Історія вперто свідчить, що якщо порушники не будуть негайно покарані, якщо число їх збільшується, то їх приклад породить цілу лавину порушень людьми більш боязкими, які не наважувалися перш на таку поведінку. Правда, рішуче повернення до застосування жорстких санкцій до порушників, припинення зовнішньої підтримки та фінансування зазвичай у найкоротші терміни відновлює законослухняність і громадський порядок. Бо основна маса порушників у силу відсутності ідеологічних мотивів, природної боязкості характеру і нерішучості і не намагається чинити опір жорстко нав'язаним правилам. Та й бунтувати стає нема за що.

Бажання змін. У всі часи наполегливо виникали спроби знайти такий тип світоустрою на кожному етапі розвитку суспільства, коли людям можна буде спокійно жити, коли виникне соціальний мир, антагоністичні нахили будуть придушені, справедливість восторжествує і запанує якщо не любов, то принаймні взаємна терпимість. При цьому хотілося б, щоб господарська діяльність була ефек-

тивною і забезпечила б людей всім необхідним для безбідного і навіть комфортного існування. Розвиток технологій і демократії, формування все більш раціонального державного менеджменту дозволяли сподіватися, що поступово суспільство буде вдосконалюватися, і надії на формування соціального благоденства посилювалися. Тим більше що, озираючись назад у минулі століття і навіть десятиліття, можна було побачити вражаючі результати технічного прогресу, помітне поліпшення якості життя практично у всіх куточках планети.

Історія вперто свідчить, що якщо порушники не будуть негайно покарані, якщо число їх збільшується, то їх приклад породить цілу лавину порушень людьми більш боязкими, які не наважувалися перш на таку поведінку

Уявлення, що еволюцію і розвиток підштовхує цілеспрямованість, постійно тяжіють над умами людей. Ж. Б. Ламарк, наприклад, вважав, що еволюція зобов'язана своїм існуванням неусвідомленим прагненням всіх представників тваринного і рослинного світу розвинути свої можливості для кращого існування, тобто «прагненням до прогресу». Так багато відомих економістів

представляли значною мірою раціональні, тобто обдумані і розважливі прагнення людей до отримання прибутку основною рушійною силою економіки. У першому випадку ці уявлення викликали критику Ч. Дарвіна, який вважав, що еволюція – це природний відбір, коли більш пристосовані особини і види отримують переваги, виживають і з часом домінують. У другому випадку Ф. А. фон Хайек також висловлював незгоду з уявленнями про раціональне поведіння людей, вважаючи, що на їх дії більшою мірою впливають регламентації, традиції і певною мірою емоції, вони схильні до впливу оточення, що фактично узгоджувалося з підходами інших відомих економістів, таких як Д. М. Кейнс, Д. Р. Хікс та ін. А Дж. Сорос відзначав і роль «недоскопалості розуміння» людьми об'єктивної реальності, що впливало на рішення, що приймаються. Тобто управління соціальними системами полягає лише у створенні умов і регламентацій. І аж ніяк не в дріб'язковому втручанні в процеси, наслідки яких зазвичай мало хто з державних чиновників собі уявляє¹⁵⁵.

Люди намагаються в соціальних подіях побачити логіку, тобто раціональність. А в дійсності в поведінці суспільства, як і в поведінці кожної людини, багато рефлексії, і, швидше, потрібно шукати мотиви – а це не тільки розрахунок, а ще й реакція на події та персони, ментальність, самовразливість, образи, захоплення і навіть містика ...

Про обмеженість вибору. Поведінка людини визначається свідомим вибором з безлічі відомих їй сценаріїв або сценаріїв, які вона здатна синтезувати, виходячи з відомих їй або підказаних прикладів поведінки: вдалі приклади використовуються в струк-

турі плану дій, негативні приклади виключають із розроблювального плану подібні вчинки.

Тобто на полі можливих дій вихованням, навчанням, досвідом людини і оточення створений граф, зв'язки між вузлами-станами якого являють собою вчинки. У кожної людини складність,

155 Не випадково господарства України в 2005-2006 роках і в Росії в 1998 – 1999 роках зіткнули з полегшенням за Ю. І. Єханурова і відповідно за Е. М. Примакова, які практично ніяк не заважали підприємцям самим вибиратися з кризових ситуацій, котрі виникли за надмірно активних попередників.

обумовлена кількістю усвідомлюваних станів і рівнем зв'язності цього графа різна¹⁵⁶. Звичайно вся поведінка будується на виборі шляху на цьому графі. Вихід за рамки цього графа супроводжується занадто великими сумнівами, душевним дискомфортом, невпевненістю і тому зазвичай є досить малоймовірним.

Чим більш цивілізованим є суспільство, тим легше знайти прийнятні шляхи соціального й економічного розвитку, забезпечити соціальну стабільність і благополуччя. Навпаки, в суспільствах незрілих рефлексії переважають і заважають свідомому вибору найкращої соціальної стратегії, і це, виявляється, опосередковано пов'язано з рівнем самооцінки людей. Низька самооцінка породжує лавину рефлексій, пригнічуючи при цьому раціональність.

Людина характеризується своїм спредом самооцінки – різницею власних оцінок в разі досягнення нею успіху і в разі невдачі. Впевнена в собі людина, у якої є підстави вірити в себе¹⁵⁷, характеризується невеликим спредом. Навпаки, невпевнена у собі людина характеризується спредом досить значним. Ейфорія, яка супроводжує успіх і пригнічений стан під час невдач, завжди характерні для молодих людей, які не усвідомили ще свої можливості, не готові до життєвих колотнеч і тому незрілі. Подібна незрілість уже в дорослому віці можлива хіба що у представників нецивілізованих громад, які потрапили в сучасне життя. Причому у дикунів, як відзначали древні, ейфорія супроводжується нахабством, а пригнічення – приниженням. З іншого боку, освічена, кваліфікована і культурна людина не стане міняти самооцінку через зміну успіхів і невдач. Бо до перших вона ставиться з певною часткою іронії, а другі викликають у неї лише досаду і провокують на подальші зусилля.

Громада ще більш обмежена у виборі своєї колективної поведінки. Перш за все через те, що багато складних сценаріїв просто не сприймаються більшістю її членів і не отримують їх підтримки. З іншого боку, тому що досягти цієї підтримки або хоча б непротивлення більшості вдається не відразу, потрібен час і певні зусилля. Тому вся поведінка подібних соціальних систем складається з

---

156 Тому психологи рекомендують програвати умовляючі сценарії поведінки, з урахуванням безлічі можливих несподіванок і відхилень, що не тільки полегшує його реалізацію, а й включає його в особисту базу даних, доповнюючи цей граф.

157 І зовсім для цього не обов'язково користуватися технологіями впливу на психіку Мартіна Селігмана, які дозволяють отримати свою дециду цю щастя невпевненим у собі людям. Досить навчитися робити те, що корисно людям, і, продемонструвавши їм своє вміння, відчувати схвалення.

рішень, котрі частково задовольняють певні групи людей – частіше еліту, – але при цьому інші групи швидко виявляють неприємні для себе наслідки і вимагають перегляду обраної політики.

**В поведінці суспільства,
як і в поведінці кожної
людини, багато рефлексії,
і, швидше, потрібно шукати
мотиви – а це не тільки
розрахунок, а ще й реакція на
події та персони, ментальність,
самовразливість, образи,
захоплення і навіть містика**

Тому таке велике значення має вплив на людей засобів масової інформації, які дозволяють переконати їх підтримати запропоновані рішення або хоча б не перешкоджати в проведенні цієї політики.

Як зауважив К. Ремчуков¹⁵⁸: «Американські ЗМІ стали вільними ... в 1971–72 році, коли Даніел Еллсберг, який вкрав папери Пентагону ... почав посылати в «The New

York Times» ... А там папери Пентагону – це таємна доповідь для міністра оборони Макнамари, з якої випливало, що всі приводи американців для війни в Індокитаї були висмоктані з пальця, включаючи В'єтнамську війну – просто потрібні були якісь інші завдання. І «The New York Times» опублікувала, і тут же на наступний день прокуратура, генеральний прокурор робить постанову заборонити публікації. Він шле в Чикаго, він шле в «The Washington Post», а вони всюди заборона, заборона, заборона. Тоді вони дали одному сенатору (а за законом сенатор може говорити без перерви, його не можуть регламентом обмежити), і він всі ці папери, ті, які йому надали, читав багато-багато годин поспіль, тому що все, що сказав сенатор, заноситься в протокол. І це тоді живе (це свобода слова). Від цього Даніела Еллсберга відвернулися всі – від нього шарахалися, тому що з ним не треба спілкуватися. Він витримав це, але потім після цього, ось, американські ЗМІ добилися ось тієї незалежності, що ніхто, ніяка Генеральна прокуратура їм не може заборонити ... інститути перемогли, і американське суспільство, врешті-решт, прийшло до того, що, все-таки, освітлення ось цих проблем є важливою функціональною умовою нормальної роботи всіх політичних інститутів».

Але помилково вважати, що лише пропаганда здатна формувати вибір переваг громад, бо все попереднє життя формує набір найбільш імовірних сценаріїв поведінки і рефлексій, які зовні представляють собою спонтанні реакції на зміну умов.

158 Ремчуков К. Особлива думка [Електронний ресурс] / К. Ремчуков. ЕМ. – 07.09.2015. – Режим доступу: <http://echo.msk.ru/programs/personalno/1617288-echo/>.

Про горизонти прогнозів. Люди зазвичай планують життя на коротку перспективу, тобто надають перевагу будівництву тактичних схем¹⁵⁹, рефлексуючи в разі відхилень від очікуваного, не більше того. Для звичайної людини це не добре, але принаймні вона не шкодить цією своєю зневагою до стратегії великому числу співгромадян. Проте ситуація інша, якщо здатність до стратегічного мислення відсутня у людей в управлінні, у владі. Тоді сучасна історія держав, де немає далекоглядних керівників – це по Е. Гонтмахеру «історія успішних тактик, які потім виливаються в невдалі стратегії, які закінчуються якоюсь страшною кризою».

Принципи кризового менеджера за Лі Куан Ю: «Май справу тільки з відповідальними за себе людьми, прив'яжи їх до нерухомості. Не можеш переконати, змушуй. Залучай за свій рахунок, оточуй себе впливовими іноземними союзниками, зв'яжуй їх відсотком (interest) і зобов'язаннями, це найкращий захист. Не давай людям гроші – вони спочатку дякують, потім вимагають, а коли не даси – ти ворог. Порушників правил карай надміру. Змушуй молодь вчити за кращими стандартами. Не давай красти і борись зі злочинністю...».

Спотворення дійсності. За відсутності в країні незалежних громадських структур, здатних впливати на громадську думку, малочислені, підконтрольні олігархічній еліті інформаційні компанії отримують можливість без проблем формувати громадську думку, спотворену чужими корисливими інтересами.

Соціологи переконалися, що невелика група людей у мережевій структурі, яка об'єднує значну кількість користувачів, при узгоджених діях здатна нав'язати свою думку більшості користувачів мережі. Виявилось, що три десятки людей в такій групі здатні залучити в компанію своїх союзників приблизно тисячу

¹⁵⁹ Для досить вивіреної реакції дуже часто бракує часу, який відводить доля на прийняття рішень. Потрібно, мабуть, заздалегідь продумувати варіанти своєї поведінки, ставлячи себе уможлядно в різні ситуації, що, до речі, настійно рекомендують психологи.

користувачів мережі. Іншими словами, група однодумців чисельністю в 30 осіб здатна нав'язати свою консолідовану думку майже тисячі людей, які вільно чи мимоволі потрапили в сферу їх впливу¹⁶⁰. Ця обставина пояснює ефект формування спільної думки у великої кількості користувачів глобальної мережі, де для цього досить невеликої консолідованої групи однодумців. Інтуїтивно цей ефект усвідомили багато громадських і державних структур, що формують групи впливу на користувачів мережевого і телевізійного контенту.

У сучасних умовах телеглядач, а також користувач мережі на всіх каналах і на більшості сайтів виявить підібрану потрібним чином інформацію і нав'язаний корумпованими власниками ЗМІ її аналіз. Дійсно, кожен телеглядач у своєму приватному

житті спілкується лише з кількома тисячами інформаційних джерел, серед яких більшу частину, звичайно, складають оточуючі його люди. Погляди більшості людей різновекторні і маловиразні, тому весь цей інформаційний шум поступається за своїм інформаційно-психологічним впливом узгодженим виступам всього лише кількох десятків телекоментаторів і пропагандистів. За відсутності альтернатив і за високої повторюваності установок сугестивність великих аудиторій виявляється аномально високою, бо включаються механізми взаємного впливу, самонавіювання, перехресного переконання учасників процесу¹⁶¹. Використовуючи ці можливості, не допускаючи в ефір альтернативні бачення, граючи на довірі і природному оптимізмі людей,

можна маніпулювати громадською думкою. Метою громадянського суспільства має бути руйнування узгодженого зіставлення мотивів

160 У природі також можна побачити щось схоже. Наприклад, інтенсивність випромінювання N спонтанних джерел із випадковими фазами порівняня з інтенсивністю випромінювання квадратного кореня із N когерентних, тобто сфазованих джерел. Тобто мільйон спонтанно випромінюючих джерел випромінює приблизно так, як тисяча таких самих, але вже сфазованих джерел.

161 Причому, як попереджає Ю. Латиніна, «групи інтересів ... кровно зацікавлені в підтримці власного статусу, здатні до автономного та мережевого промивання мізків навіть без наявності керівного центру. І що найцікавіше, що чим жадливіше стає невідповідність дійсності ідеології, тим приголомшливою стає пропаганда».

і подій, а також придушення кричущої однаковості оцінок і висновків. Зруйнувати цей монополізм здатні лише численні опозиційні інформаційні джерела та агресивний журналістський корпус.

Ефект спотворення громадської думки полягає в низці взаємопов'язаних причин, на що звернула увагу Е. Шульман, яка вважала, що більшість людей не мають звички міркувати на певні теми і не готові висловити думку, яка раніше не була сформована, і тому очікують підказки¹⁶². Крім побоювань виявитися під санкціями, люди схильні до конформізму, намагаються не обдурити очікування тих, хто ставить питання і більшості, яка вже висловила свою думку¹⁶³. Існуючі методи опитування, включаючи навіть значно більш репрезентативні вибори, недосконалі приблизно з цієї ж причини. Тому такий вплив має на людей домінуюча в своїй однотайності контрольована владою більшість засобів масової інформації¹⁶⁴, що сприймається населенням як виразник громадської думки. Біда в тому, що ця нав'язана контролюваними ЗМІ думка, впливаючи на більшість, пригнічує більш раціональну меншість. Важливо, що така нав'язана громадська думка створює разом з цим відкладені проблеми для правлячої еліти, яка втрачає зворотні зв'язки. На думку багатьох мислячих людей, для формування зворотних зв'язків особливо корисними стали б незалежні суб'єкти громадянського суспільства – громадські та професійні організації. Саме вони, консолідуючи і помножуючи думку своїх членів¹⁶⁵ здатні донести до влади

Метою громадянського суспільства має бути руйнування узгодженого зіставлення мотивів і подій, а також придушення кричущої однаковості оцінок і висновків

162 Небажання міркувати не так пов'язано зі спробами економити енергію за рахунок роботи мозку (2 % ваги тіла, а споживає п'яту частину енергії в спокої), скільки з виникненням стресу під час напружених і тривалих розумових зусиль без перемикання уваги. Будь-яка жива істота орієнтована на моніторинг оточення, тому спроби змусити її фіксувати свою увагу викликають занепокоєння, яке здатне привести до стресу.

163 «Ми, люди, адаптуємося до тієї обстановки, в якій ми знаходимося, ми хочемо бути схваленими і улюбленими, а не навпаки, обляганими і підданими остракізму».

164 Які здатні і під тиском можновладців, і навіть із власної ініціативи, намагаючись цим владі догодити, представити свій вердикт, навіть нехтуючи доказами.

165 Тільки в спілкуванні з собою подібними можна відійти від суб'єктивізму, придушити неусвідомлену агресію і прийти до конструктивних висновків, а потім і до раціональних рішень. Це єдиний спосіб уникнути соціальних вибухів.

проблеми людей і, головне, за рахунок багаторазового посилення свого впливу змусити-таки враховувати свої вимоги. Хоча в сучасному інформаційному світі влада за бажання могла б усвідомити стан і «температуру» суспільства, аналізуючи коментарі в Інтернеті, який не підвладний такою мірою, як традиційні ЗМІ, її контролю.

Але є й інша проблема, яка виникла перед сучасним інформаційним суспільством. У громадській думці існує уявлення, що сучасні і, зокрема, інформаційні технології помітно поліпшать добробут, створять передумови для соціального благоденства. Але тут дуже багато надій і ще більше ілюзій.

Подібним чином сподівалися на збільшення прибутковості бізнесу. Ще недавно криза «доткомів» на межі століть показала, що на значне збільшення прибутку від впровадження інформаційних технологій краще не розраховувати. Впровадження інформаційних технологій у великих корпораціях, які і є найбільшими замовниками цих технологій, обумовлено значною мірою спробами створити дієву систему контролю топ-менеджменту з боку власників, які побоюються розвитку всередині компанії паразитних бізнесів і примітивного злодійства.

Зрозуміло, що інформація, яка надходить до людей, які приймають рішення, вельми корисна, але кожна відповідальна особа, поклавши руку на серце, зізнається в тому, що більшою мірою спирається на власну інтуїцію і досвід. Бо поки що обробка інформації, тобто її поділ за ступенем важливості, перевірка на достовірність, оцінка наслідків далекі від необхідного рівня.

За аналогією, люди змогли здобувати руду в великих кількостях із використанням механізмів. Але руду потрібно переробляти, щоб отримати чистий продукт. Причому ступені очищення тепер

на кожному технологічному етапі переробки збільшуються. Так і в інформаційних технологіях. Люди поки тільки навчилися отримувати і транспортувати гігантські обсяги інформації, але проблеми переробки саме таких обсягів (бо з малими обсягами переробки справляються) ще далеко не вирішені. В одному з науково-дослідних інститутів нам з проф. І. П. Панченко запропонували зайнятися обробкою вкрай цікавих даних, отриманих за багато років спостережень за поверхнею океану, погодними явищами в результаті морського, повітряного і космічного моніторингу. Але коли ми побачили кілька кімнат, завалених записами на магнітних носіях, заставлених стелажми з пухкими звітами, ми усвідомили неможливість суміщення цієї роботи з відпущеним нам долею вкрай невеликим відрізком часу для всього нашого життя.

В сучасних умовах спритні люди активно користуються дезінформацією, обсяги якої безперервно ростуть, забиваючи спамом накопичувачі інформації та морочачи людям голову. На думку Е. Хігінса, ці маніпулятори «намагаються поширити якомога більше версій, щоб люди, врешті-решт, дійшли висновку, що зрозуміти, де правда, а де брехня, було неможливо». Метод цей прийшов з практики організації популярних ток-шоу, так званої «журналістики думок»¹⁶⁶. Єдиний спосіб боротися з цим, як вважає англієць, це писати про факти. «Просто слід говорити: Ок, це те, що говорите ви, а це факти, саме те, що ми можемо довести».

Змінюючи умови і правила. Для того щоб почати зміни, недостатньо віддалити уражених недоліками людей від влади і впливу, хоча це корисно. Так, на думку А. Пасхавера, колишні володарі і чиновники, які володіють знаннями і навичками, повинні бути

**Е. Хігінс: маніпулятори
«намагаються поширити
якомога більше версій,
щоб люди, врешті-решт,
дійшли висновку,
що зрозуміти,
де правда, а де брехня,
було неможливо».
Єдиний спосіб боротися
з цим, як вважає англієць,
це писати про факти**

¹⁶⁶ Як зауважив В. Панюшкін, «до фактів публіка втратила будь-який інтерес, а цікавиться тепер тільки думками. Причому думки повинні бути різними ... якби всі люди відмовлялися говорити про ті сфери життя, в яких не є фахівцями, і, якби заодно утримувалися від балаканини про своє приватне життя, сучасна журналістика думок швидко припинила б існувати через брак ресурсів для існування».

позбавлені важелів впливу: «Діючі чиновники повинні працювати експертами, але не повинні вирішувати ... Потім, коли інститути

Д. Гранін: «Нам не вистачає чесності. Ми живемо, відчуваючи, що треба бути зобов'язаними, що це, може – головне. Чесність, любов, якісь прості речі, але дуже важкі»

створені або закони затверджені, бюрократам буде доручено імплементувати ці закони». Іншими словами, слід створювати нове середовище, нові правила, які можливо доведеться нав'язати силою влади або грошей. В останньому випадку, якщо з'являться великі компанії з західного світу, влада грошей змусить прийняти тор-

говельні правила, прийняті в розвинених країнах¹⁶⁷. Але потрібно міняти й інші практики.

Наприклад, для створення стійкої і керованої фінансової системи, як відомо, корисно домагатися перевищення частки довгострокових депозитів деякого її порогового значення¹⁶⁸ для стійкої та керованої реальної економіки необхідне перевищення критичної частки довгострокових інвестицій, для стабільної роботи державного і корпоративного менеджменту варто зберігати певну частину персоналу тривалий час, що значно перевищує характерні часи зміни виборних і призначуваних топ-менеджерів. Шкідливим є масова зміна персоналу (як, втім, і його повна незмінюваність) за істотних змін політики. Тому розумною є рекомендація А. Пасхавера залишати частину колишнього персоналу на умовах радників.

Можна, удосконалюючи регламентації, змінювати практику правоохоронців, бо, як зазначив Г. Резнік, на пострадянському про-

167 «На Балканах кажуть: «Якщо вас закинуло в хоровод, то краще починати танцювати». Аналогічно, якщо ви працюєте в умовах конкурентної ринкової економіки, де ваша вага і ваша цінність вимірюються в доході на акцію, то краще добийтеся необхідного доходу, інакше довго на своїй посаді ви не протримаєтеся». (І.Адзізес, президент каліфорнійського Adizes Institute).

168 У техніці є цікава аналогія. Час появи так званих миттєвих нейтронів ядерної реакції вкрай малий і, якби не вельми невелика критично важлива частка запізнених нейтронів (час їх появи набагато більше часу появи основної маси нейтронів за розподілу урану або плутонію, це такі «довгострокові надходження»), – атомні станції неможливо було б побудувати, всі спроби керувати технологічними процесами приводили б до криз – атомних вибухів. Незважаючи на те, що «короткострокові надходження» – миттєві нейтрони домінують, невелика частка (значно менша одного відсотка) «довгострокових надходжень» – запізнених нейтронів помітно збільшує часи реакції і дає можливість, нехай у невеликих межах і дуже охайно управляти роботою атомних реакторів.

сторі тільки і «порушуються справи, де є реальні підозрювані, які можна розкрити». Також і в господарській практиці робиться лише те, що не вимагає напруженої роботи, всі складні програми відверто саботують, бо виконавці часто бажають тільки зберегти свої позиції для організації своїх паразитних бізнесів і корупції. Сприяє корупції і відверте бажання чиновників і політиків країн постсоціалізму зберігати право володіння і контроль над активами, поєднувати політику з бізнесом. Колишнє життя в цих країнах привчило людей до імітації діяльності, а якщо вже ніяк не можна було ухилитися, то все робилося «на живу нитку». В цьому вся природа неефективності¹⁶⁹. Звільняючись від регламентованих зобов'язань і зусиль, чиновники всіх рівнів грузнуть у правопорушення та корупції. Вражаюче, але, ухиляючись від виконання своїх прямих обов'язків, люди, виховані в традиціях соціалістичного патерналізму, продовжують вимагати від держави і влади пільг і преференцій.

Крім контролю і боротьби з порушеннями, неодмінно потрібно підвищувати професійну вимогливість і застосовувати жорсткі санкції до людей, що не виконують свої зобов'язання

Тому, крім контролю і боротьби з порушеннями, неодмінно потрібно підвищувати професійну вимогливість і застосовувати жорсткі санкції до людей, що не виконують свої зобов'язання.

І нікуди не подітися від необхідності забезпечити прозорість усіх перетворень в суспільстві. Бо, згідно з обережно висловленою думкою Д. Граніна, «Нам не вистачає чесності. Ми живемо, відчувачуачи, що треба бути зобов'язаними, що це, може – головне. Чесність, любов, якісь прості речі, але дуже важкі».

Слід, змінюючи умови і вимоги, поступово позбавляти людей від колишніх уявлень, сформованих в агресивному світі, де потрібно було виживати, причому часто за рахунок інших.

Усвідомлення суперечливості соціальних і приватних мотивів людей у різних громадах вкрай важливе для формування умов для прогресу всього людства, бо завдяки інформаційній революції всі народи планети виявилися взаємопов'язані. Але, приймаючи соціально значимі рішення, слід враховувати інерцію свідомості величезних громад у державах і їх внутрішні особливості, основою

169 Вибір на керівні посади здійснюють за принципом особистої відданості, орієнтуються не на професіоналізм, а на вольові характеристики претендента, вважаючи, що управляти можна тільки використовуючи силу, не сподіваючись на розуміння і старанність підлеглих.

яких є настрої і рефлексії великих мас людей. Змусити їх виконувати нав'язані згори вказівки і накази поза їхньою волею важко, простіше дозволити їм жити своїм життям, домовившись із ними про правила співжиття. Намагаючись не виходити за рамки морально прийнятних для мас людей загальних обмежень і регламентацій, які слід за загальної згоди формалізувати в структурі законодавства. І терпляче очікувати змін, які, на жаль, можна буде виявити лише через досить тривалий період часу.

БЛАЗНИ І ФАНАТИ¹⁷⁰

Кожна людина в суспільстві відіграє свою роль, яку частково вона вибрала сама або на яку погодилася під тиском оточення. Ці соціальні ролі на підмостках театру життя в кожній громаді подібні. При цьому, потрапляючи в інше оточення, де їх звичні ролі можуть бути вже зайняті, людям доводиться освоювати нову для себе поведінку. Будь-яка спільнота людей методом проб і помилок розставляє химерним чином персонажів у цій партитурі життя, часто не рахуючись із їх думкою. Однак за деякі соціальні ролі люди беруться з ентузіазмом, це ролі блазнів і фанатів. Бо тільки ці ролі дозволяють звичайним людям реалізувати непомірну схильність до руйнування і творення, не особливо стримуючи себе в дотриманні правил і пристойності.

---

¹⁷⁰ Коли стикаєшся з жадібністю і владолюбством вгорі соціальних сходів, а також із невіглаством, неприйняттям чужого і агресією у її підніжжя, починаєш цінувати людські якості, які породжують блазнів і фанатів.

ІНДИВІДУАЛЬНІ СХИЛЬНОСТІ

В кожній людині є щось від блазня і від фаната. Тому цікаво простежити природу прояву цих якостей на індивідуальному і соціальному рівнях.

У народній творчості блазень – носій розкутості і вседозволеності. Одягаючи ковпак блазня, людина знімає з себе відповідальність за виконання деяких умовностей в поведінці, в своїх репліках. Люди, помітивши ковпак блазня, вже отримують сигнал не приймати близько до серця його репліки і не ображатися на його поведінку. Якщо веселе хамство блазня направлене на когось іншого, це іноді може бути сатисфакцією для спостерігача, який би не наважився так поводитися з цією людиною, хоча, можливо, і бажав би цього. І досить імовірно, що носій ковпака теж цілком міг

бути однодумцем цього спостерігача. Власне, для цього він, можливо, і погоджувався на роль блазня.

**Люди безпомилково
відокремлюють серед
жартівників тих, які беруть
на себе цю роль для розваги
і організації свята, і тих,
які намагаються в цій ролі
звернути на себе увагу**

Хоча багатьом малопомітним людям позиція блазня імponує тим, що дозволяє звернути на себе увагу, тому вони цей ковпак і одягають як фігурально, так і в реальності. Цікаво, що люди безпо-

милково відокремлюють серед жартівників тих, які беруть на себе цю роль для розваги і організації свята, і тих, які намагаються в цій ролі звернути на себе увагу. Інтуїція підказує людям, з ким із жартівників варто кооперуватися в створенні атмосфери свята, а від кого краще відійти в бік, щоб не відчувати фальші й уникнути натягнутості. Або, що набагато серйозніше, не опинитися в гущі скандалу, до якого, за великим рахунком, відношення не маєш. Хоча, без сумніву, обидві ці мотивації присутні в поведінці жартівників, питання лише в рівні домінування кожної.

Вважається, що для закоренілого блазня немає нічого святого, він готовий висміювати все. Таке, м'яко кажучи, легковажне став-

лення до чужих цінностей та ідеалів демонструється перш за все тому, що ці цінності і ідеали для нашого героя нічого не значать і, більш того, вони його навіть дратують.

Є й інша причина виникнення такого роздратування, вона в суперечливій природі людини, що сприймає зацікавленість і захопленість іншого як якийсь докір собі. Докір у нездатності так любити, захоплюватися і, може, навіть обманювати себе. І виникає бажання знизити цінність цієї віри, зруйнувати чужі смисли, висмі-

яти захопленість і зруйнувати чарівність і велич чужих ідеалів. Це споріднене до ревнощів, що зазвичай відчують люди, коли вони бачать сильні почуття, викликані в іншій людини іншими предметами, уявленнями й образами. Більш болючою причиною роздратування є бажання «опустити» в очах у оточуючих людину, яка досягла успіху і вельми гідна, що трансформується в уїдливу іронію.

іронію. Природа цього роздратування в тому, що ця особистість і її заслуги сприймаються як неприємне нагадування про власну недосконалість¹⁷¹. Бажання реабілітувати себе настільки велике, що всі успіхи цієї людини принижуються, її гідність недбало відкидається, а недоліки гіпертрофуються. І тоді в безпосередній присутності цієї людини або під час обговорення людини спантеличено спостерігаєш, як захоплено і жорстко висміюються її реальні, а найчастіше приписувані їй недоліки. І чим глибше культурна, моральна, професійна та інші прірви між окремими людьми, між соціальними групами й етносами, тим помітніші прояви роздратування, що переходять у неприйняття і навіть у невмотивовані реальні дії сторін і тому неприйнятну відверту ненависть¹⁷².

Істинний фанат в обговоренні предмета своєї віри не готовий і не здатний виявляти почуття гумору, яке напевно можна виявити в інших темах.

171 Хоча іноді буває з точністю до навпаки. Якщо високоосвічена і культурна людина стикається з відвертим безкультур'ям і невіглаством, в її реакції можна виявити не завжди ретельно приховану насмішку й іронію. Але ця реакція виникає через неможливість відповісти кривдникові його ж способом.

172 І тоді на диво всім виявляється, що подібна іронія перейшла ту межу, де закінчується агресивна жартівливість і виникає фанатичне неприйняття.

Цікаво, що поки в розмові не будуть зачіпатися так звані болючі питання, поки не піддаються сумнівам деякі вкрай важливі цінності для глибоко віруючих або тих, хто повірив у засвоєні вихованням і всім перебігом їх життя ідеали людей, перед вами звичайні співрозмовники, здатні запросто переходити від обговорення одних до обговорення інших проблем. При цьому вони особливо не вибирають вирази, легко ставляться до неоднозначних зауважень співрозмовників. Але ситуація кардинально змінюється, коли темою розмови стає предмет їхньої віри. І відразу перед спантеличеним оточенням постають зовсім інші люди, які різко і навіть агресивно реагують на легковажні заяви щодо того, що вони вважають для себе важливим і значущим.

Але це якщо мова йде про справжніх фанатів, до яких можна зарахувати справжніх віруючих і людей, які віддані різним ідеологіям як лівого, так і правого спрямування. І якщо придивитися, то і справжніх уболівальників.

Якщо знизити градус фанатизму, то деякі сильно прив'язані до певних цінностей люди теж недалеко пішли від справжніх фанатиків. Це художники, поети, письменники, не всі, зрозуміло, а тільки кращі з них. Бо без певного фанатизму домогтися успіху у примхливих муз і пересичених сюжетами не завжди вдячних глядачів і читачів неможливо. Хоча одного фанатизму мало, потрібен талант, який, втім, фанатизм і включає в свою орбіту. Захоплені своєю діяльністю аж до певної міри фанатизму вчені, незважаючи на не втрачену здатність іронізувати над собою, недружньо ставляться до насміхань над своїм завзяттям і до різних форм зневаги до науки. Та й звичайні схильності, гіпертрофовано розвинені, теж призводять до клану фанатів колекціонерів і навіть звичайних людей, закоханих у створений ними в своїй уяві образ¹⁷³, відображенням якого в різний час є цілком конкретна людина.

...І СОЦІАЛЬНА НЕОБХІДНІСТЬ

Потреба суспільства в блазнях полягає в тому, щоб «опустити» обговорюваний персонаж із висоти його положення на землю, оголити його сутність, думки і наміри. І дозволити людям розгледіти в цьому персонажі звичайну людину з її недоліками, слабкостями і гріхами. Розгледіти те, що блазню здається очевидним, чи він принаймні в цьому себе переконав.

---

¹⁷³ Це тим більше відноситься до естетично витончених натур, часто незалежно від їх віку.

Будь-який соціальний організм має потребу в блазнях, які під захистом блазнівського ковпака кажуть неприємні речі, розкривають наміри, висловлюють вголос те, що звичайна людина, побоюючись негативних наслідків своєї відвертості, робити не стане. Тому настільки стійкий інтерес у публіки викликали всі висловлювання, кривляння і гримаси блазнів в усі віки. Перш за все, тому що люди чули і бачили все те, що вони бажали б почути і побачити. Інколи це може очистити суспільство від наносного і малозначимого, яке прикидається важливим і гідним. Такий негативний зворотний зв'язок у соціумі, який дозволяє стримувати амбітність і велич.

Бо як зовсім не іронічно і зі знанням справи зауважив В. Шендерович, «ображаються тільки на правду». Розумні правителі, зробивши помилку, тут же намагаються її виправити, що обеззброює викривачів. Якщо ж вчинення помилки супроводжується її навмисним приховуванням або, гірше того, запереченням, то це, на думку Л. Латиніної, – більш ніж негативний діагноз системі. Можна маскувати правду під наукоподібні, незрозумілі з великою дозою спеціальної термінології міркування. Це щось на зразок мови Езопа – алегоричної, заснованої на аналогіях, форми подання. Хтось таки зрозуміє і пояснить іншим, не настільки досвідченим і освіченим. Ця форма поширена в умовах авторитарних режимів і в демократичному середовищі через вимоги політкоректності і високої терпимості до інакомислення. Тому допитливі і підозрілі сучасники наполегливо шукають подвійний сенс і аналогії в подібних випадках. Частенько вони при цьому обманюються, приписуючи неіснуючий сенс безглуздим висловлюванням авторів, яких вони, можливо, марно підозрюють у глибокодумності. Однак часом навіть серйозні письменники схильні жартувати, змушуючи одних читачів посміхатися, а інших конспектувати нарочито незрозумілі висловлювання (згадайте історію з появою «афоризмів» Козьми Пруtkова, наприклад).

Але не тільки роздратування і відчуття власної неповноцінності змушує людей підтримувати активність своїх співвітчизників і сучасників, які взяли на себе виконання соціальної місії блазня. Понераз ця підтримка вкрай важлива для забезпечення безпеки людини, яка вирішила кинути виклик сильним світу цього, які

дозволили собі «взяти не по чину», «з простоти», які порушили не тільки Заповіді, а й Закон. І те, що при цьому на викривачеві була надіта маска блазня, свідчить лише про бажання ухилитися від жорсткої протидії, звести все в жарт, в якому і прихована неприємна правда¹⁷⁴. Саме потужна моральна підтримка дій блазня в цьому випадку і забезпечує реалізацію соціальної справедливості, хоча б у тому, щоб отруїти смак незаконних придбань і благ, якими жадібні і владні люди скористаються. Про це сформульований графом В. Альфієрі закон соціального існування: «Доля дбає про те, щоб не було щастя, видобутого ціною злочину».

Колишні представники вищої влади в феодальних державах були оточені з усіх боків людьми, багато з яких намагалися скористатися можливостями доступу до перших осіб і домогтися деяких привілеїв, отримати відчутні переваги в основному для зміцнення свого становища і благополуччя. Але цього їм було мало, у них часто виникло бажання взяти нитки управління в свої руки за рахунок препарування і структурування інформації, що надходить наверх, за рахунок доносів і пліток, за рахунок того, що називається інтригами. І чи не єдиною можливістю з'ясувати справжній стан речей була балакучість «придворних блазнів», відвертість яких заохочувалася, а безпека забезпечувалася володарями доль. У сучасних колегіальних управлінських структурах також виявляються представники на перший погляд маргінальних партій і окремі персони, які беруть на себе роль викривачів. Надзвичайна стійкість їх соціальних позицій іноді дивує, якщо не усвідомлювати їх роль «придворних блазнів», що дозволяють забезпечувати витік інформації¹⁷⁵ і виявлення справжніх причин подій.

Для авторитарних правителів, для наділених владою людей, стурбованих власною величчю і які вимагають від оточення усіяких проявів поваги і, ніде правди діти, шанування, блазні просто необхідні для контрасту. Дійсно, поважна людина здається ще більш величною поруч з блазнем, який кривляється і відверто

---

174 Для приховування істини люди, які вчинили злочин або аморальний вчинок для отримання вигоди різного роду, не зупиняться перед ліквідацією серйозних джерел інформації (загрози, вбивство, пожежа в приміщеннях з базами даних), а ось несерйозних викривачів зазвичай не дуже побоюються.

175 Схильність чималої кількості людей, які для відчуття своєї значущості і бажання здаватися представниками вищих кіл або близькими знайомими цих представників здатні поширити будь-які секрети, активно використовується не тільки спецслужбами, як прийнято думати, а й приватними особами. Але якщо секретів ці балакучі люди не знають, тоді їм доводиться їх вигадувати. Тому і спецслужбам, і приватним особам доводиться сумніватися і перевіряти ще раз...

бажає вгодити. Тому в оточенні таких важливих персон завжди мали перебувати люди, які самі з власної ініціативи, або вимушено брали на себе роль блазнів. В останньому випадку ці припущення формували змовників, які пристрасно бажали позбавити володарів їх положення і навіть життя або принаймні потенційних могильників іміджу правителя¹⁷⁶.

В демократіях, де представники правлячої еліти знаходяться під постійними глузуванням пародіюючих їх представників ЗМІ та артистичного співтовариства, де їх будь-які рухи трактуються з різних позицій і зовсім не так, як їм би хотілося, напускати на себе поважний вигляд небезпечно, бо це викликає просто лавину насмішок і навіть знущань. Тому наділені владою люди прагнуть зда-

ватися простіше, не стараються без потреби демонструвати свої якості, обережні в оцінках і висловлюваннях. І вже зовсім їм не обов'язково оточувати себе блазнями, що, по-перше, просто не потрібно, а по-друге, здатне занапастити їх репутацію.

У міждержавних відносинах, як і між окремими людьми, існують настрої всередині місцевих еліт і населення, які почасти нагадують заздрість, бажання зблизитися або відторгнення і ворожнечу. Сильні держави викликають двоїсті почуття у своїх бідних і менш розвинених сусідів: з одного боку, вони не проти опинитися поруч і розділити всі переваги такого зближення, а з іншого – досада і роздратування, які зачілилися в душах еліти і народу не настільки розвинених країн, вимагають хоч якій-небудь сатисфакції. Що тільки й здатні забезпечити амбітні керівники третіх країн, які побудували свою політику, як внутрішню, так і зовнішню, на конфронтації (принаймні вербальній) з найсильнішими політичними гравцями. Це робить їх дуже привабливими в очах еліти і населення найбідніших країн, які часто не можуть собі дозволити бути скільки-небудь критичними щодо країн золотого мільярда. Задрлива еліта амбітних країн, відчуваючи цю неявну підтримку, розраховує використовувати її у своїй зовнішній політиці, але ці сподівання марні, якщо не підкріплюються зрівняною економічною

176 Значною мірою тому на XXII з'їзді КПРС був розвінчаний культ особи Сталіна.

і військовою допомогою сусідам, що в кінцевому підсумку виявляється надзвичайно обтяжливим і до образу малопродуктивним. Еліти слабких політичних і економічних держав все одно будуть намагатися бути ближче до багатих і сильних, розраховуючи на їх набагато більшу допомогу, на їх ємні ринки збуту і сподіваючись на збереження своєї нерухомості і банківських рахунків на благополучному Заході.

Потреба в фанатах. Захопленість просто необхідна для досягнення високого рівня кваліфікації, бо тільки надзусилля здатні допомогти людині подолати всі труднощі навчання і напруження навичок. Саме захопленість і наполегливість безлічі людей завжди забезпечує прогрес людства. Захопленість привертає одних і відштовхує інших. Тому щирий фанатизм заражає оточуючих як вірою, так і невір'ям, а з тих, хто повірив, формує прихильників. Що відповідає соціальному позитивному зворотному зв'язку, котрий забезпечує синергію в суспільстві.

Зрозуміло, що захопленість здатна породити і консерватизм в оцінках, методах і ідеях. Причому це не обов'язково погано. Бо, тільки спираючись на повсюдно прийняті підходи і уявлення, на цьому фундаменті можна формувати нові проекти. З іншого боку, консерватизм громад визначався впливом численних груп людей, фанатично налаштованих на збереження підвалин і моральних норм. Без відомого консерватизму соціальні орга-

нізми нестійкі і легко руйнуються. Тому всі нововведення і революційні підходи в державному будівництві нежиттєздатні, якщо не враховують ментальність і традиції громад.

Зрозуміло і те, що далеко не всі захоплені творчі люди сприяли прогресу, як і не всі фанатики намагалися зберегти моральні підвалини. Але треба розуміти, що суспільство ніколи не може перебувати в рівновазі, його завжди лихоманить. Всі відхилення від рівноваги суть флуктуації, зростання яких вище за критичну позначку призводить до революцій або бунтів. Але, з іншого боку, саме помітні флуктуації¹⁷⁷ дозволяють суспільству усвідомити, намацати траєкторію свого розвитку.

177 Оцінка рівня коливань намірів і дій завжди визначала стан суспільства. Розкид думок і ступінь залученості в громадське обговорення останнім часом добре можна відстежити з коментарів у Мережі.

ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Крім щирих любителів блазнювання і ні до чого не зобов'язуючого фанатизму, як деякої схильності натури, можливі випадки, коли ці два нахили стають базою для вибору професійної діяльності.

Професіоналізм часто супроводжується фанатичною захопленістю певними ідеями, навіть ідеологією і вірою. Зрозуміло, що без фанатичної захопленості певним видом діяльності і супроводжуючою цю діяльність творчістю професіоналом не станеш. Тому справжні професіонали завжди з якоїсь однієї сторони усвідомлення ними багатогранної дійсності є фанатами, хоча інші сторони життя їх можуть цікавити частково, а деякі і зовсім не цікавити. Їхнє ставлення до не пов'язаних із їхньою професією видів діяльності вельми легке, іноді легковажне, вони навіть дозволяють собі над цим жартувати.

Інша річ схильність до блазнювання. Така людина взагалі всі людські захоплення розглядає як дивні і безглузді, бо власного інтересу у неї ні до чого особливо немає. Не склалося, не було прикладу в юності, який би затягнув у свій світ захоплення та інтересів, не було привабливого середовища, яке б сформувало бажання стати там помітним і видатним. І в разі достатньої освіченості і природної цікавості ця ситуація породжує феномен заперечення всього, що людина бачить і пізнає. Все здається не таким, несправжнім¹⁷⁸. І ця відчуженість, і увага до деталей дають їжу гострому розуму, який знаходить безглузді невідповідності, дивакуватості і відхилення. Цей матеріал здатний стати основою для жартів, глузувань і навіть висміювання. І на якомусь етапі, вся ця на перший погляд руйнівна схильність до пошуків безглуздостей і дивацтв в будь-яких проявах життя створює гумориста і сатирика. А усвідомлення своїх можливостей неминуче приводить його в спільноту професіоналів – гумористів або сатириків. **Суспільству потрібно бачити смішне, щоб виробити імунітет до дурниць, бо тільки це і дає можливість навчитися виявляти серйозне**

178 Це схоже на відсутність любові, коли в своєму партнері бачиш безліч недоліків, щось навіть дратує, хоча розумом усвідомлюєш, що все одно він вартий того, щоб ти був з ним близький. Закоханий чоловік багатьох недоліків навіть очевидних просто не бачить, швидше, не звертає на них увагу, а ось чесноти схильний навіть перебільшувати.

У процесі еволюції суспільства виникли градації блазнювання в письменницькому і виконавському цехах, серед яких були і цілком благопристойні. Представників цього напрямку називали гумористами. Тут жарти і зауваження щодо окремих осіб і громад викликали

сміх, анітрохи їх не ображаючи і не принижуючи. Їх більш різкі колеги – сатирики, дозволяли собі більше, хоча все ж не порушуючи прийнятих у громаді пристойностей.

Добре, якщо бажання стати гумористом або сатириком супроводжувалося талантом¹⁷⁹, разом цим якостям легше було створювати необхідний імідж претенденту на ці позиції і збирати деяку масу шанувальників. Щоб ця діяльність стала не тільки успішною, але і професійною, потрібно, щоб глузування резонансно потрапили в серйозний контекст ситуації. Тоді тільки й можна говорити про творчу удачу¹⁸⁰. Гірше, якщо особливих здібностей не було, і тоді потреба змушувала переходити ту грань, де зникає мистецтво і зароджується епатаж, а також лихослів'я. Відзначимо, що лихослів'я і епатаж дещо порушують пристойності і у звичайних незацікавлених людей викликають дискомфорт, аж до відторгнення. Але і ці агресивні форми вже професійного блазнювання цілком могли бути винагородженні увагою і підтримкою людей, яким вже дуже не подобалися об'єкти обговорення і глузувань.

Інколи деякі, фанатично віддані ідеї насильницького поліпшення моралі і етики навколишньої публіки, перманентно ображені до глибини душі оточуючою дійсністю письменники вдарялися в сатиру не за покликанням, а вже за службовим служінням цій великій меті. Тоді можна було побачити симбіоз фанатизму і сатиричного блазнювання, який більше лякав, ніж захоплював своєю наполегливою і безкомпромісною цілеспрямованістю. Звичайні люди від цієї гримучої суміші зазвичай шарахалися, побоюючись опинитися предметом уваги подібних письменників і артистів.

179 Талантом, до речі, незвичайним. Тут талановитість полягала саме в гостроті інтелектуального зору, здатного бачити деталі невідповідностей і протиріч у звичайному перебігу життя.

180 Саме в цьому випадку сарказм і іронія викликали у суспільства довіру до комедійного актора Д. Моралеса, який переміг у президентських перегонах в Гватемалі.

Так що твори, фільми і виступи гумористів і сатириків різного творчого рівня і загострення пристрастей мали свої, часто дуже різні аудиторії. Але переваги і погляди не постійні, як зауважив М. Єфремов: «Змінюється час, і глядач починає бачити в тому ж самому спектаклі нові смисли». Від чого навіть завзяті жартівники здатні втратити дар мови.

ПРО РАДИКАЛЬНІ ПРОЯВИ

Нарешті ми дісталися до радикальних проявів фанатизму і блазнювання, які стали не на жарт турбувати громадськість.

Проблемою, яка найбільше хвилює сучасність, є тероризм. Дійсно, люди завжди хотіли б примусити оточення враховувати їх інтереси, але для силового сценарію потрібна сильна мотивація, яка дозволяє переступити через моральні бар'єри, і технічна оснащеність, котра дозволяє ці сценарії реалізувати. Технічна сторона забезпечення тероризму вже переборна, моральні заборони ослабли через активне перемішування різних культур, що опинилися в небезпечній близькості одна до одній в умовах глобалізації. Тому вже досить невеликого поштовху для виникнення терористичних атак. На індивідуальному рівні з цим можна боротися, використовуючи досвід поліцейського контролю, що існує у збройних націй, наприклад США, де майже все населення має зброю. Навіть за нормальної роботи спецслужб можна боротися з тероризмом з боку активних груп, які розраховують, що силові методи допоможуть їм вирішити їхні проблеми або використовують такі методи для вираження протестів і навіть просто для звернення на себе уваги. Гірше, якщо тероризм підтримується або зініціюється з боку ідеологічних, сепаратистських, релігійних громадських утворень і організацій, особливо тих, котрі мають серйозні джерела фінансової та організаційної допомоги ззовні. При цьому варто враховувати, що поляризована нав'язаними ідеями маса людей здатна і сама зорганізуватися, і перейти до активних дій. Тобто в разі виникнення критичної маси адептів подібних настроїв (причому важко зрозуміти, що рухає ними – фанатизм або твереза раціональність) можуть виникнути явища «мережевого політичного терору», про небезпеку якого постійно попереджають фахівці.

Традиційно завжди обговорюється релігійний фанатизм у різних регіонах світу. Причину цього фанатизму бачать у релігійному вихованні молоді в умовах культурної та географічної замкненості, мовних бар'єрів і потужної препарованої відповідним чином пропаганди. На жаль, не обговорюється інший аспект. Протистояння часто тривають десятиліттями, і з обох сторін конфлікту є

численні жертви і значні матеріальні втрати, тобто живить конфлікт вже жага помсти, прихована або насилу стримувана. Витоки цієї помсти вже надійно втрачені в історії етносів. Зрозуміло, коли в родині гинуть діти, жінки, люди похилого віку, то важко утримати інших залишилися від агресивних дій. Крім того, обидві сторони конфлікту підтримуються ззовні матеріально, а головне, фінансово, причому останнє завжди контролюється елітами. Де імовірна корупція, або де можливе таке використання коштів, яке конфлікт не гасить, а навпаки – розпалює.

Інший сценарій прихований в одвічній мрії багатьох мусульман побудувати свій успішний світ, який би повністю відповідав принципам ісламу. Будувати його хочуть по-різному¹⁸¹, одні задовольнилися б певним набором релігійних пріоритетів, залишаючи незгодним з ними можливість жити за їхніми правилами лише якоюсь мірою. Інші не хотіли б дозволяти невірним взагалі піднімати голову і не давали б тим, хто сумнівається, можливості уникати виконання релігійних процедур. Найнепримиренніші (такфірісти) взагалі схильні карати за найменші відхилення від необхідних канонів поведінки. Причому через те, що ці канони далеко не завжди є визнаними релігійними авторитетами, виникає безліч приводів в оголошенні невірними людей, обраних з тих чи інших прихованих мотивів.

Реакцією розвинутого світу на релігійний фанатизм все частіше ставало висміювання фанатиків¹⁸². Раніше сміятися і знущатися над релігійними фанатиками було не страшно, якщо самі жартівники, гумористи або сатирики перебували в безпечному місці. Куди розгніваним фанатикам було важко дістатися через дорожнечу і складні прикордонні процедури. Але сталося так, що у фанатиків або завелися гроші, або їм хтось їх позичив, а процедури фізичного переміщення через демократизацію і на догоду міжнародним транспортним компаніям спростилися. І тепер безпечних місць у жартівників стало менше і ховатися від гніву скривджених правовірних виявилось складніше. І тут з'ясувалося, що жарти і висміювання привели до реальних трагедій.

181 Існує думка, що сотні мільйонів мусульман навряд чи відмовляться від ідеї побудови свого світу, своєї цивілізації, принаймні в доступному для огляду майбутньому. Питання лише в тому, як знизити градус протистояння з більш економічно розвиненим християнським світом, як прибрати тривожні терористичні настрої, з одного боку, і тиск потужної військово-політичної машини, з іншого боку.

182 Як один із радикальних видів секуляризації, що розуміється як ослаблення впливу релігії або приведення її в прийнятні форми в сучасному суспільному житті. У цьому сенсі цікаво зауваження А. Невзорова: «Все, що робили "Шарлі", було не образою чийось почуттів, а лише «загороджувальним вогнем», відповіддю на постійні спроби «віри» захоплювати реальність».

Проблемою є бажання людей, фанатично відданих своїй ідеї або вірі, змусити всіх оточуючих приєднатися до них. Ця наполегливість і неприйняття інших точок зору легко переходить в агресію до інакомислячих. Однак слід уважно розглянути і реакцію оточення, яка, дивлячись на такий рівень неприйняття, намагається знайти способи його ослаблення¹⁸³. Ці дії ослаблення у низці випадків здатні перетворитися в придушення. А. Кончаловський, залучаючи в союзники В. Булдакова, вважав, що радикальні релігійні рухи були реакцією на тиск західної культури. Тут ми замінили в їх формулюваннях «ідеологію» на «культуру», бо звичайно потужний західний бізнес намагається захопити ринки збуту, а фундаменталізм часто заважає це зробити, тому тиск західного бізнесу маскується під тиск західної культури. Але і навіть у цьому випадку важко визначити, що первинно.

Насправді будь-яке неприйняття інакомислення і опір чужій культурі породжує відповідні дії, так що це виходить за межі вербальних обговорень на практику, загалом непридатну за сучасними мірками. Тому негайно і тут же з'являється реакція, швидкість якої часто не дає підстави визначити, що є причиною, а що наслідком.

Але, як зауважив Д. Биков: «У фанатика є віра, яка може бути ображена, – а значить, ця віра хоча б сформульована, у неї є прихильники і вороги. Фанатику є за що вмирати; його можна ненавидіти, але не можна не визнати за ним принаймні щирості». І ця щирість іноді призводить до негідних спроб виправдати їх вкрай агресивні дії. Бо, вмираючи, фанатики вбивають інших людей, причому часто тих людей, які їм і їх вірі образи не завдали. Ось це вже злочин, так само, як злочином є вбивство людей, які нехай навіть їх образили і які їх вірою знехтували.

У всі часи групи фанатів, як організованих самостійно, так і сформованих у результаті дій світських і духовних еліт, намагалися використовувати можновладці. Наприклад, під час виникнення військових дій в країнах спостерігалось патріотичне піднесення,

183 «Речі не змінюються в кращу сторону, але я маюю в першу чергу для того, щоб легше переносити цей світ». С. Шарбонньє.

рушійною силою якого завжди були патріоти, фанатично віддані або ідеї незалежності, або ідеям імперської величі.

Воєнізовані угруповання (парамілітарес), створювані урядами або рідше опозицією для виконання не цілком легітимних дій, зазвичай вирішували локальну задачу придушення опору політичних і ідеологічних противників всередині країни. Методи, якими вони вирішували це завдання, навряд чи можна було вважати гуманними. У ці угруповання в основному рекрутували людей, фанатично відданих лідерам, угрупованням, рідше ідеологіям¹⁸⁴. Часто звернення до парамілітарес було вимушеним, якщо створювалася патова ситуація в політичному протистоянні або

потрібно було їх руками виконати не зовсім охайну роботу. Після вирішення завдань цих рухів їх зазвичай намагаються розпустити, відключаючи фінансування і залучаючи правоохоронні органи для їх розгону. Якщо організаторам вдається зберегти контроль над цими процесами, люди повертаються до своїх звичайних справ, хоча і не без деяких витрат для оточуючих. Якщо рух набрав силу і знайшов джерела свого

фінансування, він може чинити опір, який може викликати біди для країни і регіону. Особливо часто такий опір виникає, коли всередині руху формується критична маса функціонерів, які нічого не вміють робити, окрім як боротися (наприклад, з інакомисленням), і які звикли не зважати на закон¹⁸⁵. Примітна, наприклад, така трансформація ополченців, яким було що втрачати, з шарів заможних селян Колумбії (Autodefensas Unidas de Colombia), які пройшли шлях від борців за справедливість проти грабеджів і терору лівих радикалів до визнання їх самих терористичною організацією. Та й у сучасних умовах перед очима у читача численні приклади використання людей, відданих ідеям всього морально-етичного спектру.

184 Хоча самі учасники цих формувань навряд чи можуть чітко розділити, де закінчується прихильність до ідей і починається довіра до персон. Наявність прилаштованих до загону фанатів потенційних мародерів і злочинців також не заперечується.

185 Раніше організатори, зацікавлені в придушенні опонентів, припиняли спроби давати правову оцінку діяльності цих рухів, але потім «мавр зробив свою справу, мавр може піти».

В подібних процесах проявляється також інша форма масового фанатизму – ресентимент, що виражається в створенні образів ворогів¹⁸⁶ і надалі проектуванні цих образів на народності або етноси. Ці народи або етноси наділяються якостями ворогів, оскільки вони викликають у страждаючих цією формою фанатизму заздрість, самим своїм існуванням підкреслюють неможливість слідування їхньому прикладу або натякають на їх неуспіх і неповноцінність.

Таким чином, можливо, не зовсім свідомо¹⁸⁷, образ ворога створюється для позбавлення почуття відповідальності за власні невдачі¹⁸⁸. У людей, у яких виявляються подібні симптоми, на думку того ж Д. Бикова, немає «ні соціальної, ні професійної, ні навіть національної спорідненості – крім абсолютної нетерпимості до чужого способу життя». Варто тільки відзначити, що схильні до цього фанатизму люди створенням ворогів¹⁸⁹ позбавляють не лише себе, а й позбавляють своїх лідерів відповідальності за ситуацію, що склалася. Це руйнує мотиви для виходу з цього глухого кута для ураженого цим недугом соціуму¹⁹⁰.

Можна побачити й інші мотиви підтримки радикальних рухів, які ніяк не пов'язані з осмисленими ідеологіями й уявленнями, навіяними пропагандою. На думку триразового лауреата Пулітцерівської премії Т. Фрідмана¹⁹¹, сформованої на підставі багаторічної журналістської діяльності в гарячих точках, «як правило, до бойовиків приєднуються невдахи, які не можуть знайти своє місце в житті і зневажають всіх, хто успішніше їх. Іслам же – лише привід». Проглядається також інша вкрай важлива сторона цього явища, сформульована А. Невзоровим: «чим нижче рівень інтелекту особини, тим вище її потреба відчувати свою прина-

---

186 Див. Ницше Ф. Сочинения в 2-х томах, том 2 / Ф. Ницше; пер. К. А. Свасьяна. – М. Мысль, 1990.

187 Якщо раніше залежний або підневільний етнос виявляв не тільки схильність до прогресу, а й демонстрував це, проявляючи при цьому кричущу незалежність, то колишня зневага до нього часто трансформується в роздратування і нетерпимість.

188 Слідуючи за Ю. Афанасьєвим, можна припустити, що розміщені на периферії європейської цивілізації країни постійно піддавалися насильству, яке поступово увійшло в плоть і кров існуючих там режимів. Людям просто не давали жити по-людськи. Можливо, це також стало однією з причин розвинутої у населення цих країн соціальної досади – ресентименту.

189 Які, в свою чергу, часто навіть не підозрюють, що набули статусу ворога.

190 І не тільки мотиви, а й саму можливість, бо, як зауважила К. Собчак, «ненависть, як і любов, не можна контролювати».

191 Thomas Friedman. ISIS Heads to Rome. The New York Times. 25.02.2015.

лежність до сильної і численної зграї. Це нормальна властивість homo, успадкована від тисяч предкових поколінь¹⁹². Чим зграя лютіша і безсоромніша, тим причетність до неї стає солодкою. Виникає культ зграї, викривати який безглуздо¹⁹³. Ще одним

серйозним мотивом участі в радикальних соціальних і військових конфліктах є можливість людям вирватися з кола злиденного і принизливого життя, яке сформувалася на цій території з вини жадібних і недалекоглядних місцевих еліт і, можливо, в силу різних об'єктивних ситуацій. Безробіття, необхідність прогнати сім'ю змушують людей займатися нелегальною і небезпечною для життя роботою. Не дивно, що такі, звиклі з небезпеками люди готові змиритися з можливістю загинути в конфліктах, якщо плата

за ризик істотно перевершує¹⁹⁴ те, що їм вдавалося заробити колишнім способом. Той, хто створює умови для виходу цієї негативної енергії, відкриває ящик Пандори, будить зло, вважаючи, що воно допоможе домогтися потрібних цілей. Але, як часто люди переконувалися, що цілі у зла виявлялися свої.

РОЗДУМИ ПІД ЗАНАВІС

На підмостках сцени життя з'являється безліч різних персонажів, серед яких можна побачити блазнів і фанатів. Звичайно, це

192 Мається на увазі агресія кочівників і завойовників, які добували засоби існування пограбуванням, що неможливо без насильства.

193 І далі: «Якщо сьогоднішні успіхи зграї вельми скромні, то в хід йде так звана "історія". Малюючи величаві картини давнього і недавнього, вона, всупереч будь-якій очевидності, допомагає особині знову відчувати себе частиною сильної і агресивної спільноти, що зазнає лише тимчасові труднощі».

194 Зазвичай у опущених на дно соціальної драбини людей моральні бар'єри завалені байдужістю і обструкцією громади, і вони, опинившись втягнутими в соціальні та військові конфлікти, здатні брати участь у мародерстві і пограбуванні, не відчувачи при цьому особливих докорів сумління. Знадобиться неабияка сила і неймовірне терпіння, щоб повернути цих людей до нормального життя, навіть якщо створити їм та їхнім сім'ям прийнятні умови життя.

лише ролі учасників кожної виникаючої мізансцени. Вони, ці учасники, загалом здатні в наступному акті взятися за інші ролі, якщо їм це дозволять зробити неблаганні режисери і постановники. Зрозуміло, що вибір ролей визначається не тільки примхою постановників, але також і амплу наших героїв, їх схильністю, вихованням і темпераментом. Можливо, інших би не притягнули на ці ролі. Але, входячи в образ, актори часто не уявляють собі, що не завжди їх будуть супроводжувати овації й увага публіки, що іноді їм буде важко вийти з гри, що за участь у виставі, можливо, доведеться розплачуватися.

Деякі глядачі, співчуючи чи обурюючись, підіймаються на сцену, намагаючись взяти активну участь у цих постановках, не завжди усвідомлюючи наслідки своєї рішучості. Але така природа людей: чим більше вони не впевнені в собі, тим більше вони потребують підтримки і прагнуть приєднатися до популярних персонажів, яких вони готові вважати своїми однодумцями. І, звичайно, розділити з ними досягнутий (на жаль, іноді тільки сценічний) успіх.

Інші сучасники, не схильні до рішучих і радикальних дій, можуть підтримувати, засуджувати або відкидати підходи і методи численних любителів і професіоналів зі станів фанатів і блазнів. Принаймні, не вдасться їх ігнорувати. Але для того щоб не стати жертвою небезпечних жартівників і не бажаючих знати міру фанатів, корисно вчасно від них відсторонятися, не ставати іграшкою в їх руках.

З іншого боку, саме блазні і фанати привертають до себе увагу. Вони втягують нас у стрімкий потік життя, змушують звернути увагу на оточуючих людей, оцінити їх і себе, вибрати собі дорогу і попутників.

Маловиразне життя байдужих і покірно приймаючих умови свого існування людей час від часу пожвавлюють мізансцени за участю блазнів і фанатів, які змушують оточуючих сміятися чи плакати. Насмішники і блазні активно беруть участь у створенні негативного зворотного зв'язку між суспільством і елітою,

між виділеними з натовпу людьми і цим самим натовпом. Окремим об'єктам глузувань це докучає, але суспільству це корисно, воно таким чином здатне очищатися. Захопленість, тим більше фанатична, завжди заражає, збирає навколо безліч прихильників, що являє собою прояв позитивного зворотного зв'язку між фанатами і їх оточенням. Це сприяє консолідації, синергії, що множить людські зусилля. Результатом цієї консолідації може бути консервація і догматизм, а може – творчість і прогрес у найнесподіваніших проявах.

РЕВАНШ МАРГІНАЛІВ

Розвиток технологічної цивілізації породив взаємно виключаючі тенденції в поведінці людей. З одного боку, необхідність підтримки існуючого рівня і тим більше подальшого розвитку технологій вимагає залучення значної кількості високоосвічених вчених і фахівців. З іншого боку, все більш комфортне життя людей, зниження вимог до забезпечення і збереження життєвих функцій, спрощення інтерфейсів для управління сучасною технікою мимоволі розслаблюють сучасників, знижують стимули для самовдосконалення і навчання, породжуючи пасивність і невігластво. Прірва між інтелектуалами і фахівцями, які освоїли сучасні знання та навички, з одного боку, і більшістю населення, не схильною до навчання, з іншого боку, безперервно зростає. Загострює ситуацію масова інтеграція в технологічну цивілізацію нових первинно малоосвічених і вже практично не здатних підвищити свій інтелектуальний рівень людей з економічно і політично оживаючих країн, що розвиваються, де поспішність недалекоглядних політиків і опір змінам з боку авторитарних правителів створили соціальну турбулентність. Через яку відходять на другий план завдання інтелектуального розвитку цієї частини населення планети. Зростаюча активність раніше маргінальної частини населення, колись непомітних громадських організацій і периферійних авторитарних режимів змушує звертати на них все більшу увагу.

ВИХІД МАРГІНАЛІВ¹⁹⁵ НА СЦЕНУ

Значна кількість людей, формально здобули освіту, але так і не освоїли необхідні знання та навички, виявилися не в змозі займатися високопродуктивною інтелектуальною працею. І зайняли належне їм місце в граничному діапазоні між інтелектуалами і малоосвіченою більшістю. Тобто вони не стали своїми серед інтелектуалів. В сучасних умовах, коли принаймні середня освіта є обов'язковою, таких людей, на жаль, безліч. Колись ці люди намагалися піти в тінь, вступали в дискусії, дратувалися від будь-яких заяв, іронізували, але все це відбувалося у вузькому колі. З появою Мережі, де неважко приховати свою особистість, багато хто з них осмілів, і суспільство познайомилося з коментарями своїх нових «героїв інформаційної епохи». Можливість проявити себе підвищила їх самоповагу і додала їм впевненості. Причому все це досягнуто було зовсім не за рахунок їх напруженої праці із підвищення своєї кваліфікації і після подання ними вражаючих інтелектуальних досягнень. А просто стало подарунком інформаційної епохи, яка ще й практично безкоштовно забезпечила всіх своїх користувачів безліччю розваг.

Багато людей у розвинених країнах єдналися, створюючи громадські організації, стурбовані деякими недосконаlostями, як їм здавалося, буття. Населення більшість таких організацій ігнорувало, інтерес до них був незначним, а їх назви нікому нічого не говорили. Точно так і їх діяльність, іноді навіть дуже активна, мало на що впливала в житті суспільства. Інформаційна революція дала їм можливість розширювати свої аудиторії, формувати союзи, випускати журнали і, загалом з'явитися перед публікою. Тут теж інформаційна епоха дозволила всім цим організаціям вважати себе виразниками дум і сподівань народу і вимагати до себе уваги влади, які з тих же причин під інформаційним тиском визнали ці організації гідними своєї уваги.

---

¹⁹⁵ Маргінал (лат. *marginalis* – край, межа, сторона) – суб'єкт, що знаходиться поза або на кордоні своєї соціальної групи, вигнанець.

Біднуваті громади і нації світу, що розвиваються, сформували держави з жорсткою вертикальною ієрархією, старанно створюючи імітації інститутів, характерних для демократій¹⁹⁶. Але в дійсності демократіями не були. По суті, вони залишалися авторитарними або олігархічними державами, хоча формально вимагали називати себе демократіями, якими їх ніхто насправді не вважав. Економічно ці держави колись були настільки бідні, що їх вплив на світову економіку і політику було незначним. Але в сучасну епоху міжнародні корпорації, стурбовані отриманням надприбутку, перевели в бідні країни безліч виробництв, що забезпечило економічне піднесення цих територій. Зберігши ту саму політичну архітектуру, авторитарне керівництво й олігархи цих країн отримали під свій контроль значні кошти, що дало їм підстави змінити тон і підвищити свій голос. А оскільки на їх території перебували активи великого бізнесу розвинених країн, то світ мимоволі був змушений нехай знехотя, але терпіти зарозумілість слаборозвинених країн, які, зміцнюючи економіку за рахунок західного капіталу, безцеремонно ляляли порядки і звичаї західного суспільства, побоюючись, що своє населення знайде в них собі приклад для наслідування.

Таким чином, маргінали незграбно увійшли в цю інформаційну епоху і, скориставшись несподівано наданими їм перевагами, зажадали більшого.

СУСПІЛЬСТВО vs ІНТЕЛЕКТУАЛИ

Безпрецедентний розвиток технологій і як наслідок цього розвитку інформаційна революція породили в кінці минулого століття уявлення про початок ери домінування інтелекту.¹⁹⁷ Знання і побудовані на їх основі технології забезпечують значні конкурентні переваги компаніям і фірмам, дозволяють примножити багатство їх власникам і менеджменту. Саме ця обставина є визначальною в підтримці елітами розвинених країн вчених і розробників. Міркування про корисність технологій для життя людей цікавили інвесторів лише з позицій забезпечення попиту, а зна-

---

196 Такий дещо більш просунутий культ Карго, метою якого було значною мірою надати зовнішню легітимність пограбуванню власного народу.

197 Оцінки інтелекту досить відносні, хоча коефіцієнт *intelligence quotient* (IQ) В. Штерна досить поширений і корелює з очевидними інтелектуальними здібностями в основному в природничих науках. Для оцінки успішності в соціумі більше застосовується коефіцієнт *emotional intelligence* (EQ) Р. Бар-Она (ESI). Можливість кар'єрного успіху в основному поза наукою оцінюють комбінованим коефіцієнтом, де IQ складає лише близько 20 %.

чить, потенційних обсягів продажу продуктів нових технологій. Якщо ж говорити про основну масу людей, то вони цікавили еліту більшою мірою тому, що вони були споживачами високотехнологічної і вельми недешевої продукції.

У всі часи розумники і творці залишалися обслуговуючим персоналом для економічної і політичної еліт. Основними якостями останніх завжди були потужна життєва активність, безцеремонність і зневага до правил, які, як їм здавалося, написані були для керованої більшості.

Але в останні часи щось порушилося в цьому розподілі ролей. Все частіше в еліту стали вдиратися активні і досить кмітливі інтелектуали, які зуміли для свого збагачення скористатися своїми знаннями і зв'язками в науково-технічному середовищі, створюючи незручності всередині елітарного співтовариства. При цьому нові покоління з симпатією стали стежити за успіхами розбагатілих інтелектуалів, намагаючись на них походити, будуючи амбітні плани підкорення світу за допомогою науки й освоєння методів створення високих технологій.

Уявлення про те, що накопичені людством знання, зібрані в великих університетських бібліотеках, гарантовано забезпечують розвиток цивілізації справедливе лише почасти. Справа в тому, що знання корисні лише в тому випадку, якщо вони активовані. Кожен етап розвитку людства характеризується не тільки обсягом знання, а й ступенем його реалізації в різних технологіях. Але для руху вперед потрібні постійні все нові і нові зусилля. Інтелектуальна частина суспільства здатна засвоювати знання, але тільки невелика частина цих обдарованих природою людей може змусити себе робити мозковий штурм проблем, які перед ними поставили природа і соціум. Для цього їм необхідно завантажувати свою пам'ять величезними обсягами інформації, розбиратися в створених раніше попередниками теоріях і методах, не відволікаючись без особливої потреби на буденні заняття, які для більшості людей і є життям. Така захмарна активація накопичених і усвідомлених знань дозволяє знаходити нові рішення і створювати нове знання. Зрозуміло, що змусити це робити більшість людей просто не можливо, для цього людині потрібен величезний багаж знань, накопичених у результаті багаторічних постійних і безперервних зусиль. Таких людей небагато не тільки тому, що природа далеко не всіх обдаровує кмітливістю і старанністю. Для придбання високих кваліфікацій потрібен і час, тому, як правило, тільки в досить зрілому віці людині вдається вийти на передові рубежі пізнання.¹⁹⁸

---

¹⁹⁸ Тому проблема продовження життя має ще один важливий аспект збереження сил і енергії літніх людей, обсяги знань і навичок яких можуть бути корисними

Ступінь здивованості товариства не стільки цією зміною тренду соціального процесу, скільки його можливими наслідками продемонструвала реакція людей на книгу «Дзвінична крива» Р. Хірштейна і Ч. Мюррея, де автори вельми переконливо прогнозували формування нового укладу життя цивілізації. У цьому новому устрої вся політична й економічна влада опиниться під контролем інтелектуалів, а інша публіка, не здатна до високоінтелектуальної праці, буде відсунута на периферію соціального та економічного життя. По суті, переведена в фактичні резервації. Проникнення в інтелектуальну еліту буде відбуватися в результаті тестування та визначення інтелектуальних здібностей ще на шкільній лаві. Виділені таким чином юні таланти в кінцевому підсумку виявляться елітою суспільства, а іншим буде уготовано місце в маргінальних нішах соціуму. Їх чекає скромне існування й обмежені можливості впливати не тільки на життя суспільства, а й на перспективи успішності власної біографії.

Тема такої соціальної трансформації виявилася настільки актуальною через вражаючі результати прогресу і різке ускладнення сучасних технічних і інформаційних пристроїв, які проникли в усі області людського побуту, і механізми їх стали недоступні розумінню основної маси населення. Люди стали усвідомлювати, що прогрес зробив їх заручниками невеликої групи інтелектуалів, які тільки і розуміють, як саме влаштована технічна цивілізація. Тобто передумови захоплення інтелектуалами контролю над суспільством здалися цілком реальними¹⁹⁹.

Інформаційна революція тільки посилила цю паніку. Бо тепер, коли всі потоки даних були зібрані в єдину мережу, стало зрозуміло, що фахівці, які володіють умінням обслуговувати цю мережу, здатні проникнути в будь-які таємниці і добути будь-які відомості.

суспільству.

199 Детальніше див. Куклін В. М. Соціально-економічні проблеми XXI століття // В. М. Куклін. *Universitates*. 2000, №1. – с.14–21.

Зміна тенденції. Скандал, який вибухнув, звинувачення в «науковому расизмі», які вкоротили віку одному з авторів і зробили нестерпним існування іншого автора книги «Дзвінична крива», показали ступінь заклопотаності суспільства відкритими перспективами. Люди раптом усвідомили, що їхні нащадки цілком можуть закінчити своє життя в якихось резерваціях. Бо немає гарантії, що вони пройдуть жорстке тестування. І гроші, і зв'язки можуть виявитися безсилими вплинути на їх кар'єру.

Далекоглядні люди з вищих соціальних верств стурбовано зайнялися організацією якісної освіти для своїх нащадків. Якщо раніше навчання в престижних освітніх центрах представляло інтерес більшою мірою для потрапляння в потрібну «тусовку», де збиралися представники потенційної еліти майбутнього, то тепер від своїх чад уже вимагали старанного навчання. Зрозуміло, що в більшості випадків розбалувана «золота молодь» своєю поведінкою зводила нанівець всі зусилля і витрати стурбованих батьків.

Але це була позиція захисту. Отямившись від шоку, перелякана більшість перейшла до нападу. Спочатку технологічна цивілізація розвела по різні боки барикад інтелектуалів, з одного боку, і розбагатілих за рахунок силового відбору активів у різних поколіннях і здатних утримати в руках свої надбання представників старої еліти, з іншого боку. Зрозуміло, що частка представників високотехнологічного бізнесу (т. з. нової еліти) в економічній, а тим більше в політичній світових елітах поки залишалася незначна, тобто їх маса була далеко не критична. Наступ більшості після деяких коливань очолили представники старої еліти.

Атака на інтелектуалів. Образа суспільства на «раптову» власну недосконалість була спритно перенесена на інтелектуалів. І раніше, коли людину називали занадто розумною, це не здавалося

похвалою, а тепер і зовсім цей епітет став малоприємним. Ставати в очах людей розумним стало непривабливим, що повсюдно демонструють в основній своїй масі коментарі в мережі Інтернет²⁰⁰. Уже не стали соромитися відмовлятися напружувати свій розум, вже публіка демонстративно намагається піти в розважальні ніші, де можна віддатися досхочу іграм і забавам. На жаль, людині завжди подобається лише те, що у неї добре виходить. Не навчившись в дитинстві²⁰¹ на основі аналізу (виділяти головне, знаходити причину) і синтезу (вибудовувати з сформованих понять цілісну картину) прогнозувати наслідки, людина вже в дорослому віці намагається ухилитися від яких-небудь тривалих роздумів²⁰². Воістину почали війну, потім, відчувши смак перемоги над інтелектуалами, розслабилися, і настало загальне отупіння.

Люди стали усвідомлювати, що прогрес зробив їх заручниками невеликої групи інтелектуалів, які тільки і розуміють, як саме влаштована технічна цивілізація. Тобто передумови захоплення інтелектуалами контролю над суспільством здалися цілком реальними

Л. Ясюкова зазначає, що мислення на основі понять, абстрактне в звичайному житті формувати важко, «воно набувається лише під час вивчення наук, оскільки самі науки побудовані за понятійним принципом: в їх основі базові поняття, над якими вибудовується піраміда науки. Така понятійна піраміда. І, якщо ми виходимо зі школи без понятійного мислення, то, стикаючись з тим чи іншим фактом, ми не зможемо його об'єктивно інтерпретувати, а діємо під впливом емоцій і наших суб'єктивних уявлень. В результаті рішення, прийняті на підставі такої допонятійної інтерпретації того, що відбу-

---

200 Як зазначив А. Н. Альохін – це вже придбане, а не вроджене інтелектуальне слабобумство, імпульсивність, конкретність сприйняття з неприйняттям абстракцій, нездатність зосередитися.

201 Часто це відбувається через те, що, відставши від програми навчання по ряду причин, учень не в змозі без сторонньої допомоги наздогнати однолітків, які освоїли матеріал. Переставши розуміти, про що йде мова, учень відмовляється від подальших зусиль. Не припиняючи гідність дитини механізми виправлення подібних дефектів навчання, як би це не здавалось дивним, в школах практично відсутні.

202 Л. Веккер спантеличено виявив, що «70 % дорослих людей, психологів, з якими він співпрацював під час дослідження мислення дітей, і самі мислять як діти: узагальнюють від окремого до окремого, а не щодо істотної ознаки, не бачать причинно-наслідкові зв'язки» (див. Ясюкова Л. Разрыв между умными и глупыми нарастает/ Л. Ясюкова // Росбалт 2015. 3. 12).

вається, неможливо реалізувати. І ми це бачимо в нашому житті. Чим вище в соціальній ієрархії стоїть конкретна людина, тим дорожче ціна її необ'єктивних інтерпретацій і рішень²⁰³»

Створюючи зручні інтерфейси складних приладів і пристроїв, інтелектуали і розробники високих технологій не цілком по своїй волі створили комфортний світ²⁰⁴ для мало обізнаної і не схильної міркувати більшості, начинений високими технологіями, процедури управління якими були зведені до невеликої кількості примітивних опцій.

При цьому замовниками такого технологічного світу – старою елітою, – по суті були вирішені дві задачі. Перша – опустити в очач суспільства соціальну значимість розробників, бо нікому не цікавий вміст складних пристроїв, а управляти ними здатна будь-яка малоосвічена і малограмотна людина. Це дало аргументи, хоча і не переконливі, М. Стронгу, ідеологу проекту FLOW, побачити в експериментах «Hole in the wall» в Індії прорив в альтернативну освіту. Дійсно, там виявили, що «неосвічені діти навчилися користу-

ватися інтернетом і комп'ютером просто тому, що хотіли цього». І друге – зовнішня простота управління пристроями²⁰⁵ дала підставу повсюдно знизити оцінку праці розробників. Бо і для простодушного обивателя, і для лукавого капіталіста – а що тут такого складного? Чималою мірою сприяло низькій оцінці праці вчених і

розробників поширене з легкої руки азіатів повсюдне порушення прав на інтелектуальну власність²⁰⁶.

203 Детальніше див. попереднє посилання.

204 Де можна жити в злагоді з іронічною настановою Курта Воннегута: «Ми прийшли в цей світ, щоб насолоджуватися неробством. Не слухайте нікого, хто буде запевняти, що наше призначення – в іншому».

205 У так званих штатних ситуаціях. Екстраординарні ж випадки позаштатних ситуацій робили малопідготованих користувачів абсолютно безпорадними і плодили помилки, які загрожували дрібними і навіть великими техногенними аваріями і катастрофами.

206 У Китаї «вважається, що геніїв мало і тому ми можемо їх точно копіювати, ніякої різниці між роботою майстра і копією немає ... Китайські експерти неформально обговорювали, що все це – авторські відрахування, захист прав власності – система, створена Заходом. У Китаї її не було ніколи. Захід її створив – ось нехай він і живе за цим принципом» (див. Маслов А. Китай не хочет, чтобы его понимали / А. Маслов // PRM. 19.11.2015. – Код доступа: <http://>

МАРГІНАЛИ В ДЕМОКРАТІЯХ

Сильні і слабкі сторони демократії. Розвиток соціуму в демократичному середовищі часто розхитує звичні уявлення. Бо в кожному соціальному процесі виникає внутрішній рух, сенс якого в спростуванні існуючої домінуючої тенденції²⁰⁷. Причому це іманентна властивість людської природи – сумніватися.

Зрозуміло, що дозволити собі відкрито сумніватися людина здатна лише в ліберальному оточенні, де це безпечно, і в умовах зростання добробуту, коли вона може собі дозволити участь в суспільних процесах. При цьому не дивно, що люди, усвідомлюючи світ і намагаючись позбутися нав'язаних їм пропозицій, все більше розходяться в поглядах на події, що створює умови для осмислення в найширшій аудиторії подальших шляхів розвитку соціуму, підсилює еволюційні можливості суспільства. Це своєрідний суспільний мозковий штурм і масштабна дискусія, що дозволяє знайти прийнятні шляхи соціального розвитку.

Іноді ці сумніви набувають неабияку соціальну силу і стають зустрічною тенденцією, яка турбує розумних людей. Наприклад, маргінальний рух молодих людей у Західній Європі, які намагалися зруйнувати буржуазне суспільство зсередини, не пропонуючи нічого путнього взамін. Або рух нечисленних правозахисників в тій же благополучній Європі, які виходячи з благородних людинолюбних намірів заганнять своє суспільство в пекло, створюючи бомби уповільненої дії – азіатські і, зокрема, арабські анклавів з напівфеодальною культурою і відвертою нетерпимістю до європейських цінностей²⁰⁸. У зовнішній політиці активні маргінали з правозахисного руху не дають можливості адекватно реагувати²⁰⁹ на виклики

---

primerussia.ru/ interview posts /595). Тобто люди вважають, якщо не можна зберегти права на продукт, навіщо за нього багато платити.

207 Як і в звичайній людській практиці, будь-яка пропозиція знаходить опонента, який при спробі його переконати тільки розпалюється і знаходить все нові і нові аргументи, які повинні показати нікчемність, а то і шкідливість запропонованої ідеї. До речі, краще посіяти сумніви і залишити його наодинці з ними.

208 Збільшення без міри кількості людей з іншими правилами співжиття здатне зруйнувати культурне, а потім господарське і правове середовище, навіть державність, якщо не створювати спеціальні та досить жорсткі системи адаптації та асиміляції прийдешніх.

209 Л. Латиніна нагадує, що творець однієї з перших відомих правозахисних організацій American Civil Liberties Union, комуніст А. Болдуїн, висував ідею «руйнування буржуазної держави за допомогою буржуазних же інститутів». Тобто, використовуючи обмеження в правозастосуванні в демократичних країнах, зв'язати руки владі в застосуванні сили по відношенню до агресивних проявів з боку зовнішніх і внутрішніх опонентів.

з боку агресивних режимів і їх пособників, котрі ніяк не обмежують себе в методах впливу на оточення. Особливістю маргінальних рухів в розвинених країнах і особливо в США є їх схильність до взаємної підтримки для посилення своїх лобістських устремлінь, причому мова йде про формальну підтримку, розраховану лише на відповідну допомогу

На основі сформованих поглядів і намірів виникають суспільні рухи найрізноманітнішого типу, включаючи і досить радикальні, що не мають підтримки серед широкої аудиторії.

Люди з більш низьких соціальних верств, де всі відносини грубіші, простіші і природніші, потрапляючи в світський світ умовностей і недомовок, тонких інтриг і зовнішньої благопристойності, відчувають великий психологічний дискомфорт. Настільки ж ніяково себе почувають люди малоосвічені в колі вчених, атеїсти серед віруючих, як і самі віруючі в середовищі їм подібних, але інших, чужих для них конфесій. Напруга і стриманість, які мимоволі супроводжують їх у цих випадках, в певних умовах можуть розрядитися роздратуванням або навіть ненавистю. Для цього потрібна деяка критична маса таких незадоволених своїм оточенням людей, всередині якої здатний дозріти неабиякий протест у разі помноження в їх середовищі подібних настроїв. Протест, заснований на відторгненні незрозумілих їм або не визнаних ними культурних і релігійних цінностей. І якщо протестуючим їх натяки і глузування здаються недостатньо ефективними, особливо в толерантному і поблажливому культурному оточенні, наші герої намагаються перейти до епатажу і образ²¹⁰.

Але відома терпимість до думок в демократичному середовищі, жорстке виконання норм закону щодо вчинків і інформаційна прозорість, забезпечена численними засобами масової інформації²¹¹, напевно, дозволять зберегти внутрішню соціальну стабільність демократій.

Про перегляд внутрішньої політики демократій. Проте існує досить поширена думка, що розвинена демократична цивілізація слабне через різноманіття поглядів і соціальне розшарування. Дійсно, за певної додаткової підтримці радикальних рухів мар-

210 За словами В. Єрофєєва, «у Франції в XVIII столітті було ще виразніше, ніж «Шарлі Ебдо», був маркіз Де Сад ...» Це завжди був лише «ляпас громадському смаку ... аристократи, наприклад, там починаючи з XVIII століття, вони це завжди зводили до якоїсь гри ... Але ніхто не звертав уваги на це, так? Але знадобилося, щоб людей розстріляли ».

211 Ті, хто має джерела фінансування з широким спектром соціальних і економічних інтересів.

гіналів вони здатні викликати напади соціального нездужання. Подібні явища можуть виникнути і на тлі погіршення економічного стану суспільства, за певних зовнішніх загроз, в результаті значних техногенних катастроф і т. ін. Тобто в результаті наростання труднощів і поневірянь в соціумі. Крім того, як виявилось і значна імміграція чужих в ментальному плані людей здатна дестабілізувати соціум.

Іммігранти з країн з іншим освітнім рівнем і іншим вихованням, стикаючись із незнайомим культурним середовищем, досить болісно відчують свою неповноцінність, тим більше якщо оточення своєю поведінкою, нехай навіть не цілком свідомо, це підкреслює. Тому іммігранти і збиваються в анклав для здобуття психологічної стійкості і розраховуючи на підтримку товаришів по імміграції, намагаються зберегти свої звичаї і традиції. Але з часом, увірувавши в терпимість оточення до проявів ігнорування місцевих звичаїв, відчувши безкарність за порушення правил поведінки, найбільш радикальні групи іммігрантів здатні перейти до активних вимог визнання свого впливу в формі зміни правил співжиття, законів і преференцій. Якщо суспільство не готове це почути, ці вимоги переростають у протести, де замість раціональності все більше домінують анархія і тероризм.

**У кожному соціальному
процесі виникає
внутрішній рух, сенс якого
в спростуванні існуючої
домінуючої тенденції**

У розвинених країнах правозахисні та інші, стурбовані нерівністю в світі організації намагаються вмовити²¹² благополучні нації відчувати себе зобов'язаними допомагати знедоленим народам. Для цього виділяються кошти, приїжджі та біженці з цих бідних країн одержують допомогу, що забезпечують їм існування куди більш благополучне, ніж у їхніх колишніх місцях проживання.

Буваючи в західноєвропейських країнах, важко позбутися враження, що для приїжджих з країн, що розвиваються, головним було перелізти через «паркан», який відокремлює благополучний Захід від третього світу. Як тільки вони це зробили, далі можна нічого не робити і благополучно жити за рахунок населення краї-

²¹² Зазвичай згадують колоніальне минуле, акцентуючи увагу на експлуатації природних ресурсів і людей із цих країн, але не помічаючи позитивного впливу розвинених цивілізацій на соціальний і технологічний розвиток цих країн.

ни перебування, при тому чимало допомагаючи своїм численним родичам²¹³. Саме успішність такої поведінки значною мірою і спровокувала гігантську хвилю міграції під час подій 2015 року в Сирії.

Цікаво, що створені для цих цілей державні структури володіють незвичайною живучістю і постійно розширюють свій вплив на істеблішмент. Прийняті в розвинених країнах закони, що забезпечують об'єднання і утворення сімей, дозволяють влаштованим приїжджим запрошувати численну рідню. Більша кількість дітей в їх сім'ях згодом навіть здатна створити демографічний дисбаланс.

Але, схоже, що це тільки початок справжнього буму міграції. На думку М. Лайтмана, «людський егоїзм досяг небувалої сили і став всеохоплюючим ... Люди сьогодні не відчують кордонів і легко переїжджають жити до іншої країни ... Людина перестає відчувати, що їй необхідні власний будинок, сім'я, діти, яким він повинен дати освіту і подбати про їхнє майбутнє, що було обов'язково в минулих поколіннях. Сьогодні людина мало замислюється про це, а далі буде ставати все більш вільною, і колишній світ почне розвалюватися».

Стурбовані нестабільністю, яка виникла, люди бачать вихід у відході від лібералізму, в поверненні колишніх випробуваних історією методів забезпечення соціального порядку, часто не усвідомлюючи, що соціальне середовище вже змінилося і багато способів придушення радикалізму маргінальних груп вже не ефективні, та й часто взагалі не можуть бути реалізовані. Доводиться шукати інші шляхи вирішення проблем. Але для цього потрібні зважені рішення, кваліфіковані виконавці, засоби і, найголовніше, час.

Проблеми нових демократій. Занадто нечітко зрозуміла суспільством лібералізація і зниження моральних вимог до політичних та економічних менеджерів створюють все більше проблем не тільки в уражених авторитаризмом, а й у тих країнах, що розпочали побудову демократичного суспільства. У цих країнах люди часто виявляються на верхніх поверхах ієрархії, не пройшовши строгий громадський контроль, набувають засобів і положення, їх вплив на суспільне життя незмірно зростає. Тому поведінка людей із кола маргіналів, які опинилися волею долі на вершині соціальної піраміди, здатна помітно впливати на суспільне життя. Якщо доля повертається обличчям до представника еліти або середнього класу, який опинився в середовищі маргіналів, повертаючи йому

---

213 Спонтелічувало лише те, що більш освічені бідні східноєвропейські нації подібної активності в подоланні цього «паркану» не демонстрували.

раніше втрачене, то це рідко викликає у нього бажання відігратися за свої поневіряння. З іншого боку, принижена і з самого початку бідна людина, яка не зрозуміло яким чином отримала і гроші, і становище, подолавши боязкість і увірувавши в те, що це надовго, через деякий час сміливішає настільки, що норозить диктувати свої умови буття здивованому оточенню, яке її власне і витягнуло «з грязі в князі».

Залучення до вищих ешелонів влади людей з нижчих соціальних верств, не обтяжених культурою і освітою, частенько створює неабиякі проблеми.

Спочатку в оточення виникає маса незручностей, потім швидко зростає «снігова куля» образ і відчуття перманентної досади, і закінчується все це роздратуванням²¹⁴. Та й самому висуванцю непросто. Причому, як зазначає Г. Мирський, якщо «у аристократа немає комплексу неповноцінності, він знає собі ціну», то людині з низів, яка опинилася нагорі ієрархії, «здається, що її не поважають, що її весь час якось ніжку хочуть поставити, свиню підкласти, весь час проти неї змови».

Соціальне середовище вже змінилося і багато способів придушення радикалізму маргінальних груп вже не ефективні, та й часто взагалі не можуть бути реалізовані

Про мему в інформаційному суспільстві. Інформаційна революція дала можливість величезним масам людей відчувати свою причетність до соціуму, що для суспільної істоти завжди було

²¹⁴ Подібно до того, як мезальянс створює проблеми в сімейному житті й особливо в стосунках із родичами.

вкрай важливим. Перш за все це проявляється в тому, що кожен, хто спостерігає де-небудь надрукований свій текст і образ, знає, що його бачать і чують, відчуває свою значущість. Занурюється в ейфорію, відчуває захоплення і хоче продовжити своїми діями і заявами цей процес за всяку ціну. Коли нічого сказати, написати, зобразити, в справу йде епатаж, глузування над іншими і відверті

безглуздості, аби тільки не випасти із зони спостереження. Розбуджені маси людей активно включилися в поширення спаму, яке вони вважали суспільним життям, розвинулася мотивація самовираження, бажання діяти.

Набір ідей і образів, символів і гасел (мемів) утворює смислову матрицю, яка, будучи представленою в інформаційному середовищі, здатна відображатися у свідомості людини. Таким чином відбувається розмноження мемів (подібно до розмноження генів, які вбудовані в

матрицю ДНК). Для розмноження мемів потрібно, крім цієї смислової матриці мати сприятливе середовище розмноження – оточення людей, схильних не протиставитися цій процедурі. Швидкість розмноження мемів пов'язана з просторістю оточення, тобто цей процес є ефективним, коли аудиторія людей, які піддаються цим сенсам, досить обширна. У сучасну епоху мережевого спілкування ця умова виконана з надлишком. Ясно, що допомагає освоєнню і прийняттю цих смислів багаторазовість впливів, що не представляє собою технічну проблему в сучасному світі. Зрозуміло, що освічені і культурні люди схильні критично ставитися до запропонованих сенсів і не факт, що в їхній свідомості не відбудеться відторгнення цієї матриці. В стійкому соціальному середовищі демократичних суспільств стали домінувати меми сумнівів і ревізії, які в сприятливому середовищі малоосвіченої і незрілої молоді, яка заповнила Мережу, активно поширювалися, проникаючи в свідомість нових їх прихильників, бо відповідали одвічним настроям молоді – щирому бажанню себе протиставити старшому поколінню. У країнах, що розвиваються, також можна було спостерігати поширення ідей і уявлень, тобто мемів, але більш агресивного спрямування, що пов'язано із загальним нервовим станом громад. В авторитарних режимах однотайність людей, що підтримують владу, яка демонструє зневагу до міжнародного порядку, і фанатизм населення, схильного йти до кінця в агресивному насадженні радикальних релігійних течій одіозними ісламськими сектами, вкрай спантеличує здатних до тверезого роздуму сучасників

ЗАГРОЗИ МІЖНАРОДНІЙ СТАБІЛЬНОСТІ З БОКУ МАРГІНАЛЬНИХ КРАЇН

Нерівність як джерело перманентної нестабільності. Жителів бідних країн, як зазначено вище, неважко переконати в тому, що, мовляв, населення розвинених країн заборгувало першим і винне в тому, що не віддає повною мірою борги. Постійні нагадування про колоніальне минуле, про безцеремонне пограбуванні природних багатств в колишні часи провокують нетерплячі і наполегливі вимоги економічної допомоги з боку країн третього світу. Держави золотого мільярда, посиляючись на давність всіх цих подій, не схильні надавати яку-небудь помітну безоплатну підтримку країнам, що розвиваються. Це створює напруженість у відносинах між елітами і народами розвинених і країн, що розвиваються.

При цьому в бідні країни безцеремонно рветься міжнародний капітал, який нав'язує свої споживчі смаки, руйнує сформований в третьому світі архаїчний уклад життя, створює проблеми їх світській і релігійній еліті, яка побоюється втратити свої соціальні позиції. Зрозуміло, що це викликає відповідну вельми агресивну і часто неадекватну реакцію, яка розводять країни третього світу і розвинені суспільства по різні боки барикад. Провокуючи релігійну нетерпимість та згадуючи численні колишні образи, еліти країн, що розвиваються, нацьковують своїх прихильників на розвинений світ. Причому, використовуючи для цього протистояння влаштованих в розвинених країнах своїх колишніх співвітчизників, що зберегли менталітет і звичаї в сформованих ними в чужому середовищі анклавів.

Якщо в бідній країні з неспроможним населенням до влади приходять не аристократ, і не представник забезпеченої, яка налічує кілька поколінь еліти²¹⁵, а парвеню, виходець із нижчих верств суспільства, виникає grimуча суміш патерналістського управління покірним і схильним до підтримки авторитаризму населенням²¹⁶

215 Інтегрований у міжнародний істеблшмент і схильний до обережних і виважених дій, погоджених в деталях з представниками внутрішньої і зовнішньої еліти.

216 Особистість в історії подібна центру кристалізації в переохолодженому розчині, ця особистість може виявитися здатною сформулювати і представити оточенню неявно існуючі його бажання і настрої. І, головне, запропонувати простий і

Що загострюється пристрасним бажанням посилити позиції своєї влади для реалізації особистих і/або кланових інтересів, для проведення в життя амбіційних програм, навіяних відірваними від реальності уявленнями²¹⁷ для придушення опору цим намірам. Для цього потрібна підтримка всередині країни і, бажано, поза нею. Однак об'єднання людей виникає, якщо їх інтереси, уявлення досить близькі. Значить потрібно переконати, сформувавши певний емоційний фон, пріоритет декларованих намірів. Слід створити атмосферу масової підтримки вже вчинених дій. Здатні на створення стійкого збігу інтересів і уявлень великих груп людей світові релігії, а також привабливі і популярні ідеології. Тимчасовий збіг людських настроїв виникає і у випадках серйозної зовнішньої небезпеки. Еліти схильні використовувати таку консолідацію для конкурентної боротьби як всередині країни, так і на міжнародній арені. Деякі еліти мають потрібний інструментарій, такий як релігія. У менш релігійних країнах або країнах із великою кількістю конфесій доводиться шукати інші способи об'єднати людей навколо ідей, за фасадом яких топчуться і нетерпляче очікують удачі представники цих еліт. Це патріотизм, для відродження якого корисні представлені народу зовнішній або внутрішній вороги. Використовують для цих цілей збережені в викопних пластах національної свідомості імперські настрої, для чого будуть потрібні очевидні успіхи і досягнення на міжнародному фронті

У своїх радикальних проявах поведінка деяких авторитарних і олігархічних режимів створює проблеми для того світового порядку, який істеблішмент розвиненого світу намагається зберегти, насамперед для забезпечення благополуччя світових еліт.

Опір авторитаризму. Розуміючи, що авторитарний режим в умовах існуючого світового устрою програє як всередині країни, так і на зовнішньополітичній сцені, еліта цих держав часто виходить за рамки правил, створює нові проблеми, дестабілізуючи колишній порядок.

Авторитарна влада йде ва-банк, пригнічуючи незгоду всередині країни і створюючи конфронтації поза нею, при цьому весь час підвищуючи ставки, як у грі в покер, щоб уникнути поразки. Але щоб виграти у сильних і багатих суперників *потрібно володіти*

зрозумілий спосіб їх реалізувати. Якщо ця особистість – авторитарний правитель-парвено, а основною рушійною силою своїх амбітних намірів обирає люмпенізовану масу схильних до мародерства людей, то наслідки такого симбіозу погано передбачувані і часто нищівні.

217 Оточення завжди представляє мотиви і картини подій саме в тому вигляді, який авторитарний лідер бажав би почути і побачити. Не дивно, що подібним чином препарована інформація тільки підсилює сформовані в глибині його свідомості наміри.

хоча б порівнянними з ними ресурсами. Тим не менше кожен гравець має деякі козири, які він висуває в такий політичний грі.

Деякі авторитарні режими здатні спекулювати військовими погрозами. Бо економічний тиск на більш потужні економіки на ринках природних ресурсів і послуг виявився малопродуктивним. При цьому всі інші учасники процесів, що відбуваються, мимоволі змушені зайнятися збереженням стійкості світового порядку. У середині агресивної авторитарної країни налякане тим, що відбувається, населення розраховує на благополучний вихід зі становища, часто безпідставно сподіваючись на те, що керівництво країни своєю зухвалою рішучістю зуміє виторгувати для себе кращі умови або навіть змусить навколишній світ на них погодитися

Розвинені країни, світова еліта, з одного боку намагаються шукати компроміс, а з іншого боку чинять опір агресивній політиці режимів, що втрачають стійкість, поступово і обережно послаблюючи їх і розраховуючи на прихід до тамтешньої влади більш передбачуваних політиків.

Іншим способом чинити опір нав'язаним розвиненим світом змінам, є негласна підтримка країнами третього світу тероризму. Бо тільки зростання недовіри населення і інвесторів до успішності впровадження західних зразків бізнесу, політики і відносин на місцевому ґрунті авторитарних країн здатне законсервувати колишній уклад життя. Це спекулятивна гра лукавих правителів третього світу на зниження західних цінностей, західного способу

життя. Вони, як зауважив Дж. Сорос, «знайшли Ахіллесову п'яту західного суспільства – страх перед смертю». Політики розвинених країн при цьому вкотре трапляються на одну і ту ж приманку – вони щиро включаються в боротьбу проти терору. Але придумавши одну терористичну організацію, західний світ стикається з іншою потужною організацією ще більш агресивного спрямування. А вся справа в спритних ляльководів, які не бажають розлучатися з владою і власністю. Вони, використовуючи підконтрольні «засоби масової ідеології» і/або граючи на релігійних уявленнях,

Розуміючи, що авторитарний режим в умовах існуючого світового устрою програє як всередині країни, так і на зовнішньополітичній сцені, еліта цих держав часто виходить за рамки правил, створює нові проблеми, дестабілізуючи колишній порядок

за необхідності завжди рекрутують потрібну кількість «борців за справедливість»²¹⁸, що змахують до очевидності на тих же терористів.

Небезпечна поспішність. Так що ігнорувати існування непередбачуваних і супротивних західній експансії авторитарних і олігархічних країн західний світ не може. Тому розвинені країни намагаються всіма доступними їм способами впливати на події в нестабільних і тих країнах світу, які викликають занепокоєння великого бізнесу. Хоча і на цьому шляху виникають серйозні проблеми.

Зокрема, існує думка, що, руйнуючи авторитарні режими, внутрішні опоненти і їх зовнішні союзники повинні подбати про створення всередині, а краще поза країною політичних, економічних і експертних тіньових структур із досить численним кадровим наповненням. Люди з цих структур могли б взяти на себе управління країною після руйнування старого укладу. А для забезпечення достатньої підтримки цих структур населенням необхідна потужна інформаційна та ідеологічна підтримка майбутніх реформ, що транслюється на територію країни.

Власне, західний світ уже мав досвід поступового руйнування соціалістичного табору подібним чином. Причому поступовість всіх процедур була обумовлена обережністю Заходу, що мав справу з озброєною до зубів радянської наддержавою. У разі авторитарних режимів Африки і Азії, Захід і його лідери подібної військової небезпеки не відчують, хіба що трохи побоюються тероризму, до якого, здається, вже звикли, бо рецидиви злочинних дій фанатиків трапляються навіть у спокійні часи. Тому нетерпіння західного світу, провоковане міжнародним капіталом, який бажає швидше захопити контроль над новими ринками сировини і збуту, може зіграти погану службу навіть благим намірам прогресивних і демократичних сил. Наприклад, прагнення потужного північноамериканського капіталу домогтися зони вільної торгівлі з об'єднаною Європою зустрічає опір певних кіл Старого світу, стурбованих безцеремонним проникненням продуктів, стилю харчування, американських товарів і послуг, які здатні зруйнувати традиційні локальні ринки численних європейських країн і регіонів. Придушити властиву європейцям багатонаціональну культуру і різноманіття способів життя. А щодо країн, що розвиваються, це нетерпіння здатне частину світу завести в пекло військових кон-

²¹⁸ Забезпечивши їх непримиренність і радикальність обіцянками або погрозами, перекладаючи відповідальність за їх майбутні злочини на зовнішніх ворогів і віровідступників.

фліктив і терористичного свавілля. Дійсно, силові сценарії зміни одіозних режимів, без належної підготовки до майбутніх соціальних трансформацій як у свідомості людей, так і в організаційному плані, здатні привести до безвладдя і анархії на території охоплених революційними рухами країн. При цьому, як відомо піднімає голову радикалізм, зазвичай релігійний або етнічний, і злочинність, приводячи до громадянської війни, яка даремно підігрується зовнішніми силами. З іншого боку, військові операції сил міжнародних коаліцій грузнуть у наростаючому опорі населення воюючої країни, яке парадоксальним чином не тільки не вітає визволителів від жахливого гніту своїх одіозних правителів, але, навпаки, консолідується в підтримці останніх. Велика кількість біженців, які направляються останнім часом²¹⁹ в основному в розвинені країни є ціною, яку платять недалекоглядні ініціатори швидких змін за подібні ініціативи

Нинішня піррова перемога малоосвіченої більшості, очолюваної корисливими і енергійними власниками засобів виробництва, над інтелектуалами демонструє не стільки силу, скільки потенційну слабкість переможців. Час інтелектуалів прийде. Не тільки тому, що залежність суспільства від технологій буде стрімко рости, а всі козири в грі людських інтересів все одно будуть зібрані в руках людей знаючих і освічених, здатних поступово й невідворотно створити потрібний для високотехнологічного суспільства уклад життя. А також тому, що частка інтелектуалів, обдарованих людей у кожному поколінні буде невідворотно зростати в насиченому інформацією середовищі і поступово їх вплив у суспільстві стане домінуючим, забезпечуючи імунітет від агресивного невігластва і дикості. Однак ускладнює цей процес стрімке розширення кола людей третього світу, що оживають і набирають силу, з самого початку не підготовлених до життя в сучасному демократичному середовищі. Еволюція цивілізації при-

219 Що обумовлено великими можливостями до міграції навіть бідних людей в сучасних умовах. Люди вже здатні вибрати і, головне, оплатити переїзд до країни світу, яка їх найбільш влаштовує.

зводить до більшої активності маргінальних націй, пригнічених раніше авторитаризмом і злиднями. Проникнення цих сучасних варварів у цивілізований світ створює проблеми і порушує сформований світовий порядок, змінюючи соціально-економічну палітру планети, змушуючи витрачати сили і ресурси, і, що сумно, жертвувати спокоєм, благополуччям і іноді життям безлічі людей. Називати це реваншом маргіналів не завжди правильно, швидше це ціна еволюції цивілізації. Але не тільки маргіналам, а й розвиненому світові доведеться заплатити чималу ціну за це пожвавлення, за зміни в колективній свідомості, за умиротворення і спокійне життя, яке, мабуть, настане, на жаль, дуже нескоро. І вже після всіх цих колотнеч все одно повернутися до проблем інтелектуального відродження цивілізації.

ПІСЛЯМОВА

Соціальні системи, як зазначав у своїх працях Ф. А. фон Хайек, складні настільки, що розподіл прогнозів їх динаміки є розподілом статистичним, тобто зазвичай прогнозисти з поважним виглядом тикають пальцем у небо. Тому він пропонував орієнтуватися на досвід попередніх поколінь і дотримуватися норм поведінки, які виробило людство за багато століть. Ця пасивна стратегія часто виявлялася найкращою для життя більшості людей на планеті. Але суспільство в своєму розвитку часто відхиляється від цих традиційних норм, шукає нові рішення, більшість із яких помилкові, а деякі виявляються не зайвими в певний історичний період. Найбільш зважені рішення, які мають велику консервативну складову, виробляють еліти, що володіють, крім досвіду, знанням обставин. Громадськість при цьому здатна скористатися своїм правом вибору керівництва державними інститутами, а почасти правом вето в формі протестів як в рамках законодавства, так і більш радикально.

Слабкість еліт і зайва активність решти спільноти, що зазвичай взаємопов'язане, створюють великі проблеми в умовах викликів долі. В людині тоді прокидаються інстинкти і виникають із глибин підсвідомості антагоністичні настрої, які колись були придушені спокійним плином життя під контролем і управлінням державних інститутів.

Дійсно, для забезпечення свого існування люди завжди були змушені або працювати, створюючи додаткову вартість, або використовувати чужі результати праці і ресурси, якими з ними часом ділилися добровільно, а частіше примусово. Бажання забезпечити свій добробут приводило в історії не тільки і не стільки до економічного розвитку, а й до різних форм переділу багатства, де хвилі міграції часто супроводжували захоплення територій і війни.

Особливо ці явища загострювалися в кризових умовах. Людська природа не змінилася, зросли потреби, піднявся рівень технологій, але спокуса повернутися до перевірених часом прийомів і методів переділу багатства залишилася. Та й бізнес, який начебто має піклуватися лише про ефективність праці, також зберіг відому безцеремонність і агресивність. Тому напруга в світі не спадає, бо вона підживлюється гострим бажанням вирішити свої проблеми за рахунок інших, потенційних жертв, які, в свою чергу, опираються цим намірам.

Безсумнівно, рівень життя людей у всьому світі зростає, проте зростає неоднорідно і нерівномірно. І говорити про те, що страх бідності і навіть злиднів зник, поки зарано. Бо навіть у розвинених демократіях половина населення живе дуже скромно. Ці люди не здатні навіть протягом року забезпечити пристойне існування своїх сімей в разі втрати заробітку. Тому так важлива для них робота. В інших країнах частка небагатого населення і навіть жебраків ще значніше.

Капітал же шукає більш вигідні умови, робочі місця реального сектору перетікають в первісно периферійні регіони, роздуючи в розвинених країнах лише сферу послуг, вкрай чутливу до рівня сукупного попиту. Економічні кризи, які є наслідком гіпертрофованої жадібності і невинновданого нетерпіння, створюють труднощі вже в усьому світі. Благополучних регіонів і прибутко-

вих галузей залишається в кризові часи все менше.

Зрозуміло, що більшість людей, опинившись у вирі криз, дратується і схильне покарати винних у своїх бідах. І тут виникає можливість маргінальним політикам (або тим, хто взявся за ці ролі) вийти на сцену і завоювати масу прихильників. І зазвичай це не наслідок змови, а зниження порогу, через який тепер легко переступити одіозним діячам, революціонерам і авантюристам. Криза завжди призводить до того, що представники еліти звичайно намагаються вирішити проблеми за рахунок один одного. І це основний механізм розколу еліт. Бо доводиться якось себе протиставити конкурентам вже і в ідеологічному контексті.

Для цього лише слід вказати на винуватців, демонізувати їх. Серед оголошених винуватими виявляються не тільки сусідні або місцеві етнічні групи або народи, а й представники правлячої еліти і представники великого бізнесу. Бо крім отримання влади, необхідні кошти, які можна буде у них відняти. Охоплене спрагою сатисфакції роздратоване населення, сподіваючись, що зміни будуть на краще, зазвичай симпатизує цим політичним маргіналам. Часто симпатії ніяково приховують, особливо якщо ці діячі викликають неоднозначну реакцію своєю безцеремонністю і радикалізмом. Але іноді симпатії переростають у відверту підтримку, особливо якщо рівні роздратування діями еліти зашкалюють.

Пропоновані цими новими лідерами рішення страждають популізмом, непродуманістю, категоричністю і поспішністю, але вони здаються недосвідченим людям панацеєю. Професіонали та фахівці хапаються за голову, але їх відверте шельмування перед улюлюкаючим натовпом зводить нанівець всі їх спроби напоумити людей. А нові лідери в цьому непривабливому шоу набувають на час харизми і захопленої підтримки.

Насторожують наміри круто змінити пріоритети. Як відомо капітанів великих суден спеціально вчать дуже поступово повертати штурвал, бо велика інерція, можна втратити керування і тоді недалеко до біди. На жаль, у наш час кількість майстерно (і не цілком майстерно) підготовленої дезінформації в соціальних мережах і, що спантеличує, в ЗМІ перевершує обсяги інформації достовірної.

Популізм і авантюризм в умовах кризи завжди схильні до експансії, і нові лідери все більше відтісняють досвідчених політиків. Політичні інститути виявляються в помітному ступені деморалізованими, управлінські структури втрачають вплив. Суспільство входить у стан політичної, економічної турбулентності, коли владу здатні захопити маргінальні сили, спираючись на підтримку збурених народних мас, які повірили погано продуманим або навіть

лукавим обіцянкам. Весь сенс яких у бажанні нових харизматичних лідерів використовувати негативну енергію мас для розчищення політичного поля від все ще сильних конкурентів. Але деколи маси виробляють свій сценарій поведінки, який може виявитися вкрай радикальним і вельми мало передбачуваним для еліт і навіть для самих харизматичних персон. Будь-яка спільність взаємодіючих агентів, які мають зв'язок із зовнішнім середовищем, є інтелектуальною системою, здатною виробляти власні рішення, часом відмінні від реакцій окремих її членів.

У ці кризові часи і керівники окремих держав, насамперед маргінальних і економічно ефективних, також отримують шанс посилити свій вплив якщо не в світі, то принаймні в окремому регіоні. Бо, з одного боку можна скористатися тимчасовими труднощами і неухважністю стурбованих кризою сильних конкурентів, а з іншого, використовувати заборонені міжнародним правом методи, сподіваючись на нездатність протидії з боку ослаблених сусідів. Якщо не вдається досягти лідерства за правилами, виникає непереборна спокуса ці правила порушити.

У такому збудженому стані легко перейти грань, яка відділяє мирний уклад життя в країнах, регіонах і континентах від агресії, вміло спрямованої повсталими з політичного небуття маргіналами, які захопили владу, для яких нестабільність і хаос є гарантіями їх успішності. Заради збереження своїх позицій вони готові ризикнути благополуччям народів. Соціальна напруга і прояви масової протестної поведінки у великих регіонах здатні викликати серйозні бунти. Тим більше, що в інформаційну епоху швидкість формування небезпечних рефлексій, які охопили великі маси людей, різко зростає, що робить мало передбачуваними масштаби і терміни майбутніх потрясінь.

У цих умовах елітам всіх країн добре було б відмовитися від традиційних намірів власного і кланового збагачення і, трохи знизивши свої масштабні потреби, збільшити насамперед економічну підтримку мас, які занурюються в бідність і злидні. Еліти повинні потурбуватися про те, наскільки вони здаються привабливими для свого народу, наскільки народ бажає їх наслідувати. Саме еліти повинні перевести суспільну дискусію в цивілізоване русло, придушити спроби використовувати її для шельмування опонентів, домогтися конструктивності в суперечках. А для цього потрібно вгамовувати свою гординю, придушити свою зневагу думками людей, нехай не завжди розумними і правильними, спробувати знайти зрозумілі пояснення. Бо в умовах зростаючої свободи та інформаційної відкритості розчарування людей своєю елітою може призвести до соціальної нестабільності.

Механізми стримування деструктивних рефлексій мас також потребують перегляду, бо навіть у такої показової демократії США поступово послаблювалися вимоги і регламентації, почали вибирати непрофесіоналів до вищих структур влади аж до Президента і т. ін. Механізми ці, реалізовані зокрема в праві, суть процедури, порушення яких неприпустиме. У США це раніше було передбачено непрямыми виборами, коли є можливість вибірників скорегувати волевиявлення мас; одноразовим вибором тільки третини депутатів до парламенту для більшої консервативності; жорстким розподілом владних повноважень; призначенням Верховного суду Президентом і Сенатом; професійним відбором кандидатів тільки з досвідчених політиків і суддів і т. ін.

З появою Інтернету розширилися аудиторії і скоротився час для організації дискусій, які якось швидко перетворилися спочатку в шоу, а потім у базар. Дійсно на думку З. Лазара «дебати стали особистими, емоційними, і нерозв'язними майже відразу після того, як вони починаються ... емоційна складова політики стає запаленою і розум відступає ще далі». Залишається лише сподіватися на розсудливість, хоча історія підказує, що люди приходять до тями тільки після сонму нещастя і розчарувань.

Людина робить висновки, приймає рішення на основі своїх знань і інформації, якій вірить. Часом довіри до джерел цієї інформації достатньо, щоб самій цій інформації повірили. Так само недовіра до джерел інформації часто призводить до того, що їх просто не хочуть чути. Хоча цілком можливо, що інформація, представлена такими джерелами, достовірна. Небажання сприймати аргументи незгодних не сприяє правильному вибору. І взагалі, варто прислухатися до слів, які приписуються апостолу Павлу: «Хто думає, що він знає що-небудь, той нічого не знає ще так, як треба знати».

І часто справа не завжди в тому, що одні розумніші і освіченіші, а інші не цілком заслуговують таких епітетів. Мовляв, розумні і освічені все розуміють, а інші неосвічені знаходяться в полоні хибних уявлень. Напевно, не варто огульно звинувачувати незгодних у невігластві і недоумстві, бо це нічого не дасть, лише посилить протистояння. Однак іноді здається, що Д. Даннінг не помиляється, мовляв, «they're not smart enough to realize they're dumb». На жаль, хвиля антиінтелектуалізму, породженого лібералізмом і «остаточною» демократизацією, досягла критичної амплітуди до кінця XX століття і, багаторазово посилена за рахунок ресурсів Інтернету, відвернула від науки і культури цілі покоління навіть в освічених країнах.

Раціональніше розібратися в причинах такої прихильності опонентів до настільки привабливих для них уявлень і зрозуміти

походження громадських симпатій до їх ідеологів. І усвідомивши ці причини, починати шукати потрібні аргументи і методи, здатні змінити існуючий розподіл думок у напрямку конструктивізму й істинності. Однак зі зростанням чисельності людей, залучених до гри думок, всі зміни в масовій свідомості реалізувати стає все важче.

Треба-таки визнати (і не настільки відсторонено, як Т. Стоун²²⁰), що в полоні різних уявлень знаходимося ми всі, правда, в різному ступені. Проблеми в тому, що всі ми схильні обговорювати тільки поточні труднощі, не знаючи історії (глибина усвідомленої пам'яті у найбільш обізнаних у кращому випадку кілька десятків років), не намагаємося прогнозувати наслідки. Нас зачіпають лише скандали, які відбуваються поблизу. Ми не завжди намагаємося зв'язати місцеві події з тими, що виникають в інших регіонах, не намагаємося побудувати узгоджену і несуперечливу картину того, що діється. Ми часто не готові сприймати чужі точки зору, не шукаємо наполегливо відповідей, які не намагаємося ґрунтовно обміркувати. Тому в шумі сьогохвилинних, часто малозначущих подій слабкі сигнали прийдешніх негараздів виявляються поза нашою увагою.

---

220 Stone T. History Tells Us What Will Happen Next With Brexit And Trump //T. Stone The Huffington Post, 2016. Jul. 25. – Код доступу: http://www.huffingtonpost.com/tobias-stone/history-tells-us-what-will-brexit-trump_b_11179774.html).

Від автора – 3

Пастка ментальності – 5

Ментальність – індикатор національної та регіональної ідентичності, яку кожна громада відчайдушно намагається зберегти. Формується вона в історичні відрізки часу. Ментальність визначає характер суспільства і його реакції. Це не вирок, а просто діагноз. Консерватизм ментальності обумовлений ступенем відстороненості й ізоляції певної громади від навколишнього світу. Навпаки, її мінливість визначається впливом інших етносів і націй. Еліти, які представляють державу у відносинах між націями, здатні повести свої народи як до вершин прогресу, так і втопити в малоприємній стагнації, граючи на різних проявах їх ментальності. Але викликавши реакцію мас, еліти можуть виявитися рабами свого вибору, потрапивши в пастку ментальності власного народу.

Викорінюючи бідність – 33

Країни, як і люди, бувають багатими або бідними. І як у людей, кожному поколінню дістається в спадок більше або менше. І, як у людей, країни і нації не завжди намагаються пояснити, яким шляхом їм привалило багатство. І що стало причиною їх бідності, хоча винних завжди шукають за кордоном. Як і людям, країнам непросто домогтися благополуччя, для цього не завжди достатньо вміти і знати, не завжди вистачає працьовитості і кваліфікації, хоча це необхідна умова. Не завжди допомагає сила, тому що може озброїтися проти них сила ще більша. Але треба бути сильними, це необхідно. І без удачі немає успіху, виявляється, і в цьому є потреба. І тільки якщо всі ці вимоги долі виконані, то достатніми умовами для досягнення благополуччя стануть мудрість і відповідальність еліт.

Про довіру – 55

Синергія, що виникає в результаті довірчих відносин, примножує сили і можливості, дає шанс людській цивілізації вціліти в численних катаклізмах. В умовах інформаційної революції соціальна роль довіри ще більш зростає, бо ріст контактів, зіткнень думок і уявлень людей

з різною ментальністю створює безліч проблем – дитячих хвороб людства. І тут тільки довіра здатна допомогти всім таким різним людям планети перетворитися в єдину спільність – планетарну цивілізацію.

Камені спотикання реформ – 77

Чомусь завжди вважається, що бідні країни – це нездорові економічні та соціальні організми. Насправді вони, ці країни, – цілком живучі утворення. У світовій цивілізації існує безліч різних видів соціальних організмів із різним ступенем економічного розвитку. І зовсім не факт, що природа дозволить цьому різноманіттю зникнути і в світі запанує ансамбль однотипних і благополучних держав, які будуть щасливо схожі одна на іншу. Швидше за все, очікувати цього не варто, як не виникне загальної рівності і однакового благоденства всіх людей. І тут теж вся справа в тому, що природа ніде не терпить одноманітності, в тому числі і в цій сфері існування. Тому перехід від бідної, як правило, авторитарної до економічно розвинутої і демократичної держави може зовсім і не носити еволюційний характер, а являти собою процес руйнування однієї і народження на її уламках держави іншої. Якщо це так, то доведеться уважніше придивитися до проблем побудови економічно розвинутої демократії на території поки ще бідної авторитарної спільноти. І усвідомити, як при цьому слід поводитися людям і на що їм можна розраховувати.

Про такі людські недосконалості – 97

Суспільна свідомість так само, як і уявлення окремих людей, дуже суперечлива. Формальні застосування букви закону і вимог моралі настільки ж відвертають людей, як свавілля і повна анархія. Тільки присутність духу закону, мало зрозумілого навіть юристам, а також відчутна гуманність дозволяють людині погоджуватися з вимогами суспільства. Труднощі формалізації всіх цих регламентацій, умов і бажань, не кажучи вже про способи їх реалізації, приводять розважливих людей до зневіри. Але таке життя, де чесноти і людей і громад сплутані в щільний клубок із їхніми недоліками, що змушує говорити про людські недосконалості, інтуїтивно очевидні, але важко пояснювані. Соціальні та економічні закономірності, які можна виявити в поведінці громад, націй і держав, безсумнівно демонструють свою невідоротність, але лише на великих, історичних періодах, а в житті окремої людини вони часто слабо відчутні. Можливо, тому лише швидкоплинні за історичними мірками процеси і людські реакції на них так турбують і хвилюють людей. Обговоримо не стільки соціальні процеси, скільки поведінку окремих людей в соціумі.

Блазні і фанати – 125

Кожна людина в суспільстві відіграє свою роль, яку частково вона вибрала сама або на яку погодилася під тиском оточення. Ці соціальні ролі на підмостках театру життя в кожній громаді подібні. При цьому, потрапляючи в інше оточення, де їх звичні ролі можуть бути вже зайняті, люди змушені освоювати нову для себе поведінку. Будь-яка спільність людей методом проб і помилок розставляє химерним чином персонажів в цій партитурі життя, часто не рахуючись із їх думкою. Однак за деякі соціальні ролі люди беруться з ентузіазмом, це ролі блазнів і фанатів. Бо тільки ці ролі дозволяють звичайним людям реалізувати непомірну схильність до руйнування і творення, не особливо стримуючи себе в дотриманні правил і пристойності.

Реванш маргіналів – 143

Розвиток технологічної цивілізації породив взаємно виключаючі тенденції в поведінці людей. З одного боку, необхідність підтримки існуючого рівня і тим більше подальшого розвитку технологій вимагає залучення значної кількості високоосвічених вчених і фахівців. З іншого боку, все більш комфортне життя людей, зниження вимог до забезпечення і збереження життєвих функцій, спрощення інтерфейсів для управління сучасною технікою мимоволі розслаблюють сучасників, знижують стимули для самовдосконалення і навчання, породжуючи пасивність і невігластво. Прірва між інтелектуалами і фахівцями, які освоїли сучасні знання та навички, з одного боку, й основною масою населення, не схильною до навчання, з іншого боку, безперервно зростає. Загострює ситуацію масова інтеграція в технологічну цивілізацію нових, із самого початку малоосвічених і вже практично не здатних підвищити свій інтелектуальний рівень людей із економічно і політично очікуваних країн, що розвиваються, де поспішність недалекоглядних політиків і опір змінам з боку авторитарних правителів створили соціальну турбулентність. Через яку відходять на другий план завдання інтелектуального розвитку цієї частини населення планети. Зростаюча активність раніше маргінальної частини населення, колись непомітних громадських організацій і периферійних авторитарних режимів змушує звертати на них все більшу увагу.

Післямова – 163